

**Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів**

**МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО
ТОМ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ**

Підручник

Дніпро

2025

УДК 341.1/.8(075.8)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 12 від 31.03.2025 р.)*

Рецензенти:

Х. Н. Бехруз – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»;

М. І. Марчук – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і міжнародного права та прав людини Харківського національного університету внутрішніх справ.

Авторський колектив:

С. М. Перепьолкін, д-р юрид. наук, проф. – передмова, розд. 1, 2, 3, 4, 5 (підрозділ 5.2), 6, 7, 8; В. В. Філатов, д-р юрид. наук, доц. – розд. 12, 13; Л. А. Філянїна, канд. юрид. наук, доц. – розд. 9, 10, 11; Д. О. Трескін, ст. викл. – розд. 5 (підрозділ 5.1), список використаних джерел.

Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / С. М. Перепьолкін, Д. О. Трескін, В. В. Філатов, Л. А. Філянїна ; за ред. С. М. Перепьолкіна. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2025. Т. 1. : Основи теорії. 250 с.

ISBN 978-966-328-238-1

У томі 1 підручника на основі першоджерел та доробку вітчизняних і зарубіжних вчених висвітлено найбільш актуальні питання теорії міжнародного права. Зокрема, з позиції плюралізму підходів розглянуто розуміння міжнародного права. Поряд із характеристикою природи основних принципів міжнародного права проаналізовано також інші види принципів міжнародного права, визначено їх зв'язок із нормами міжнародного права. З урахуванням останніх результатів діяльності Комісії міжнародного права ООН розглянуто імперативні норми загального міжнародного права *jus cogens*. Аргументовано зв'язок між такими видами суб'єктів міжнародного права, як народи та держави, проаналізовано правову природу автономних митних територій як учасників міжнародних відносин. Особливу увагу приділено розгляду проблематики, пов'язаної з існуванням спірних територій і вирішенням міжнародних спорів, що виникли на їх основі, а також актуальних питань застосування мирних засобів вирішення міжнародних спорів, міжнародного правосуддя та відповідальності в міжнародному праві тощо.

Для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського), другого (магістерського), третього (освітньо-наукового/освітньо-творчого) рівнів освіти, викладачів закладів вищої освіти, науковців, практичних працівників, а також осіб, які цікавляться питаннями теорії міжнародного права.

© Колектив авторів, 2025

© Університет митної справи та фінансів, 2025

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Поняття та особливості міжнародного публічного права	
1. Визначення міжнародного права	7
2. Предмет правового регулювання міжнародного публічного права та об'єкт міжнародних правовідносин	10
3. Еволюція терміна «міжнародне право»	15
4. Система міжнародного права	20
Питання для самоконтролю	24
Розділ 2. Суб'єкти міжнародного права	
1. Поняття суб'єкта міжнародного права	25
2. Види суб'єктів міжнародного права	28
Питання для самоконтролю	42
Розділ 3. Принципи міжнародного права	
1. Поняття принципів міжнародного права	43
2. Види принципів міжнародного права	49
3. Основні принципи міжнародного права	54
Питання для самоконтролю	64
Розділ 4. Норми міжнародного права	
1. Поняття та види норм міжнародного права	65
2. Поняття правотворчої діяльності в міжнародних відносинах	73
3. Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права	81
Питання для самоконтролю	89
Розділ 5. Джерела міжнародного права	
1. Поняття і співвідношення джерел та форм міжнародного права	90
2. Форми міжнародного права	99
Питання для самоконтролю	110
Розділ 6. Співвідношення міжнародного та державного права	
1. Теорії співвідношення міжнародного та державного права	111
2. Співвідношення міжнародного права та права України	114
Питання для самоконтролю	118
Розділ 7. Визнання в міжнародному праві	
1. Поняття визнання в міжнародному праві	119
2. Теорії визнання держав і доктрини визнання урядів у міжнародному праві	122
3. Види та форми визнання в міжнародному праві	126
Питання для самоконтролю	130

Розділ 8. правонаступництво в міжнародному праві

1. Інститут правонаступництва в міжнародному праві: поняття і сфера дії	131
2. Види та теорії правонаступництва у міжнародному праві	135
3. правонаступництво України у зв'язку з припиненням існування СРСР	138
Питання для самоконтролю	144

Розділ 9. Міжнародно-правове регулювання становища населення

1. Населення в міжнародному праві: поняття, ознаки та характеристика	145
2. Основні напрями міжнародно-правового регулювання становища населення	147
Питання для самоконтролю	159

Розділ 10. Територія у міжнародному праві

1. Поняття територій та їх класифікація в міжнародному публічному праві	160
2. Територія з міжнародним режимом (територія спільного використання)	178
3. Територія з особливим міжнародним режимом. Демілітаризована та нейтралізована територія	179
4. Територіальні спори	180
Питання для самоконтролю	186

Розділ 11. Мирні способи вирішення міжнародних спорів

1. Поняття міжнародного спору та джерела мирних способів вирішення міжнародних спорів	187
2. Методи врегулювання міжнародних спорів	191
3. Міжнародні організації та судові установи у вирішенні міжнародних спорів	205
Питання для самоконтролю	211

Розділ 12. Міжнародне правосуддя

1. Історичні етапи розвитку міжнародного правосуддя	212
2. Характеристика системи міжнародного правосуддя	215
3. Функції та статус окремих міжнародних судових органів	220
4. Альтернативні способи вирішення міжнародних спорів	224
Питання для самоконтролю	227

Розділ 13. Відповідальність у міжнародному праві

1. Поняття та принципи відповідальності в міжнародному праві	228
2. Підстави та функції відповідальності в міжнародному праві	231
3. Види та форми відповідальності в міжнародному праві	234
4. Обставини, які виключають відповідальність держав	238
Питання для самоконтролю	240
Список використаних джерел	241

ПЕРЕДМОВА

Сучасний світ являє собою співтовариство різних націй і народів, які намагаються взаємодіяти на основі єдиних, взаємоузгоджених правил поведінки – міжнародного публічного права.

Активним учасником такої взаємодії виступає також Український народ, для якого з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і проголошення незалежності розпочався новий етап розвитку й побудови державності та утвердження на світовій арені. Так, згідно з розділом X Декларації про державний суверенітет України, наша держава як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів країни у політичній, економічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Водночас збройна агресія, що триває, проти Українського народу змусила нашу державу бути також учасником збройного конфлікту. У зв'язку з цим актуальними як ніколи є питання забезпечення прав людини в умовах агресивної війни, додержання законів та звичаїв війни, збирання доказів учинення агресором і його союзниками міжнародних злочинів у межах території України, притягнення винних до міжнародно-правової відповідальності на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Тому розуміння сутності та змісту міжнародного публічного права є важливою складовою не лише професійної підготовки юристів-практиків, але й загалом правової культури пересічних громадян нашої держави, як у мирний час, так і в умовах війни. Саме через призму міжнародного права громадяни можуть судити про дотримання суб'єктами міжнародного права взятих на себе міжнародних зобов'язань стосовно інших суб'єктів міжнародного права та всього міжнародного співтовариства в цілому, а також оцінювати ставлення певної держави до населення, що проживає в межах її території. Проте для цього важливо розуміти значення теоретичних конструкцій, на основі яких вибудовується розуміння міжнародного права в науковій та прикладній сферах.

З огляду на зазначене вище, у підручнику зосереджено увагу на роз'ясненні найважливіших теоретичних засад міжнародного публічного

права. У перших розділах підручника приділено увагу висвітленню особливостей багатоманітності підходів до розуміння міжнародного права, зокрема щодо його предмета правового регулювання та об'єкта міжнародних правовідносин, системи, принципів, норм, джерел і суб'єктів. Окрема увага приділена проблематиці співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, визнання та правонаступництва в міжнародному праві, а також міжнародно-правового регулювання становища населення. В умовах збройної агресії проти України вагомому значення набуває висвітлення таких тем, як «Територія у міжнародному праві», «Мирні засоби вирішення міжнародних спорів», «Міжнародне правосуддя» та «Відповідальність у міжнародному праві».

Засвоєння основ теорії міжнародного публічного права є передумовою для подальшого вивчення галузей як міжнародного публічного права, так і права України, в якій визнається пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

1. Визначення міжнародного права

Пошуку відповіді на питання «Що таке міжнародне право, які його природа й сутність?» присвячена значна кількість наукових праць українських і зарубіжних мислителів. Однак ще й досі чіткої та однозначної відповіді на це питання не знайдено. Щодо цього в доктрині міжнародного права і нині тривають дискусії, причиною яких, зокрема, є різні погляди вчених щодо його розуміння.

Протягом тривалого часу, зазначає О. В. Буткевич, у міжнародно-правовій думці домінували дві концепції розуміння міжнародного права: природно-правова і позитивістська. У докласичний період розвитку міжнародного права переважала природно-правова концепція (цей період розпочався з міфології, а з працями римських юристів продовжувався до XVIII ст.). Позитивістська концепція міжнародного права як напрям його тлумачення виникає у XVIII–XIX ст. (К. Бергбом, Г. Кельзен, І. Кунц, А. Фердросс, Л. Оппенгейм та ін.). Відповідно до *природно-правової концепції*, міжнародне право розглядається як сукупність установлених вищим розумом однакових для всіх народів правил міжнародної взаємодії. Основним суб'єктом міжнародного права є народ, людина, а джерелом – звичай. На основі *позитивістсько-правової концепції* міжнародне право тлумачиться як результат вільного узгодження воľ держав, якому притаманні наявність системи норм, які ґрунтуються на засадах норми вищої сили; система міжнародного балансу. Головним (єдиним) суб'єктом міжнародного права є держава, а джерелом – укладений у письмовій формі договір (позитивно-правовий акт). Під впливом ідей прав людини, утвердження основоположних принципів міжнародного права формується *ліберальна (або ліберально-демократична) концепція* розуміння міжнародного права (Д. Кеннеді, М. Коскенієммі, А. Карті та ін.). Її основними ознаками є: суб'єкт міжнародного права – індивід; захист прав людини – основна цінність; верховенство права як основа міжнародного правопорядку; міжнародне право – право глобальної спільноти [¹, с. 28–39].

На думку О. Мережко, у світлі *психологічної теорії* міжнародне право постає перед нами так само, як і право взагалі, «психічним явищем», яке «діє психічно», тобто живе і розвивається у свідомості людини, визначаючи її поведінку в суспільстві. Міжнародне право є не тільки феноменом індивідуальної, але й також колективної психології, соціально-психологічним явищем, що визначає поведінку соціальних утворень і взаємини між ними. Зрозуміти міжнародне право з наукового погляду означає уявити його не як сукупність абстрактних норм, які ніби існують у

¹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

повітрі поза свідомістю людей, а як певні психічні процеси, що відбуваються у свідомості людини, яка, своєю чергою, є істотою соціальною. Свідомість людини, її правосвідомість, невіддільна від суспільства, оскільки свідомість людини – це дар суспільства індивіду. В цьому сенсі продовженням психологічної теорії міжнародного права, наголошує О. Мережко, має стати *соціологічна теорія* цього права. Однак побудувати правильну соціологічну теорію міжнародного права можна лише на фундаменті психологічної теорії, оскільки міжнародне право, як і право взагалі, народжується у свідомості людини під впливом соціального середовища, в якому формується людина. Водночас соціальне, щоб впливати на поведінку людини, має стати психічним [², с. 231–232].

А. О. Рябошапченко стверджує, що в сучасній зарубіжній науці міжнародного права значного поширення отримали також концепції: правового реалізму; політично орієнтований підхід; критична школа права; концепція світового (глобального) права. Так, прихильники *концепції правового реалізму* (наприклад, М. Макдугал) тлумачать міжнародне право «як процес прийняття владних рішень». Представники *політично орієнтованого підходу* (наприклад, М. Каплан, Н. Катценбах) також розглядають міжнародне право не як систему норм, а як процес. У своїй методології вони застосовують «поведінковий і кількісний підхід», використовуючи політичні, економічні та соціологічні дані для своїх наукових пошуків. Представники *критичної школи права* вибудовують свою позицію розуміння міжнародного права, з одного боку, на суперечливому змісті міжнародного права, відзначаючи розвиток діаметрально протилежних тенденцій: універсалізму та регіоналізму, правового формалізму та політико-орієнтованого підходу до міжнародного права, який служить інтересам могутніших у політичному та економічному плані держав. З іншого боку, вони розглядають міжнародне право з «міждисциплінарної» позиції та констатують тісний зв'язок міжнародного права не з державою, а із суспільством. Для представників критичної школи міжнародного права воно є не стільки сукупністю (часто конкуруючих) норм і принципів, скільки явищем культури в широкому сенсі цього слова. Серед авторів *концепції світового (глобального) права* А. О. Рябошапченко згадує про таких учених, як: Г. Ссель; М. Джейніс; А. Слотер та ін. Згідно з її засадами, Світова організація торгівлі відіграє роль глобального «міністерства торгівлі»; Міжнародний валютний фонд – «міністерства фінансів»; ЮНЕСКО – «міністерства культури»; МАГАТЕ – «міністерства атомної енергетики»; ООН – двопалатного парламенту»; «Велика вісімка» – «глобальна адміністрація». Серед зарубіжних науковців поширеним є також *нігілістичний напрям*, представники якого

² Merezhko A. Psychological Theory of International Law (Public and Private): monograph. Odessa : Feniks, 2012. 244 p.

наголошують на пануванні сили в міжнародних відносинах, на відсутності правового характеру міжнародного права внаслідок відсутності суду з обов'язковою юрисдикцією, централізованого примусу в міжнародних відносинах [³, с. 18–19].

Як результат дискусії, яка триває у доктрині міжнародного права, щодо його розуміння вченими запропоновано незліченну кількість варіацій визначень (дефініцій) міжнародного права.

Так, В. В. Мицик вважає, що міжнародне право – це система юридично обов'язкових договірних і звичаєвих норм і принципів, які створюються за узгодження спільних інтересів держав, що регулюють міжнародні публічні відносини між ними й іншими суб'єктами міжнародного права та забезпечуються добровільним дотриманням або за потреби індивідуальним чи колективним примусом [⁴, с. 54].

Для Т. Л. Сироїд міжнародне право – це особлива система юридичних норм, які регулюють міжвладні міжнародні відносини методом установлення взаємних прав і обов'язків незалежних суб'єктів цих відносин [⁵, с. 51].

А. В. Войціховський сформулював такі визначення поняття «міжнародне право». Міжнародне право (у широкому розумінні) – це система договірних і звичаєвих норм, які регулюють взаємовідносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, визначають взаємні права й обов'язки, виражають їх узгоджену волю і спрямовуються на врегулювання міжнародних відносин з метою розвитку міжнародного співробітництва та забезпечення міжнародного миру й безпеки. Міжнародне право (у вузькому розумінні) – це особлива система права, що регулює відносини між державами й іншими учасниками міжнародно-правових відносин [⁶, с. 15].

Водночас Р. Хігінс не погоджується з тим, що міжнародне право є нормами права. Погляд на право як на «норми» слід відкинути, виходячи з розуміння права як «процесу» і, особливо, виходячи з процесу прийняття правових рішень, який не ставить за мету бути нейтральним або позбавленим ціннісних орієнтирів, а вимагає владності. Норми лише накопичують тенденції минулих рішень, що не є тотожним змінам, які призводили до тих рішень. Вони також не мають зв'язку з умовами сьогоденних проблем, що змінюються, і не показують переваг на майбутнє. Минулі рішення є суттєвою складовою сучасного прийняття рішення, але їх недостатньо. Міжнародне

³ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

⁵ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

⁶ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

право, – підсумовує В. Г. Буткевич із посиланням на праці Р. Хіггінс, – по суті є встановленням цілей у спільних інтересах і забезпеченням засобами їх досягнення» [⁷, с. 58–59; ⁸, с. 37–38; ⁹, с. 16].

На думку О. Мережко, міжнародне право – це імперативно-атрибутивні переконання людей щодо того, якими є взаємні права та обов’язки держав, а також інших суб’єктів міжнародного співтовариства [¹⁰, с. 22].

Не вдаючись до дискусії щодо наведених вище визначень, зауважимо, що в умовах існуючого плюралізму підходів до розуміння міжнародного права розробка універсального та загальновизнаного його визначення (дефініції) неможлива, оскільки жодне з них не зможе охопити всіх ознак цього соціального явища. Свідчить про це і практика наукових досліджень, згідно з якою єдиного визначення права не існує в межах жодної школи, теорії чи концепції розуміння права певної країни. Тим більше це неможливо для різних країн, різних правових систем (де для одних країн основною формою права є правосвідомість, для других – нормативно-правовий акт, для третіх – звичай, а для четвертих – правовий прецедент тощо) та всього міжнародного співтовариства в цілому.

Підтвердженням цього, зокрема, є напрацьована представниками вітчизняної правничої науки багатоманітність визначень міжнародного права. Її виникнення стало можливим завдяки різним властивостям міжнародного права, про які згадують вчені в його визначеннях. Так, для одних вчених міжнародне право є системою, а для інших – сукупністю правил поведінки. Одні вчені вважають, що зміст міжнародного права утворюють виключно норми права, а інші зазначають про норми й принципи права. Окремі дослідники суб’єктами міжнародного права визнають тільки держави, а для інших ними можуть бути будь-які учасники міжнародних відносин, правове регулювання яких здійснюється на підставі міжнародного права тощо.

2. Предмет правового регулювання міжнародного публічного права та об’єкт міжнародних правовідносин

У вітчизняній науці міжнародного права немає усталеної практики використання термінів «предмет» і «об’єкт» міжнародного права. Інколи погляди вчених щодо розуміння цих категорій суттєво відрізняються. Так, непоодинокими є випадки, коли: одні автори обґрунтовують наявність у

⁷ Higgins R. Policy Considerations and the International Judicial Process. *International and Comparative Law Quarterly*. 1968. Vol. 17. P. 58–84.

⁸ Higgins R. The Identity of International Law. *International Law. Teaching and Practice* / Ed. by Bin Cheng. London, 1982. P. 37–38.

⁹ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

¹⁰ Merezhko A. Psychological Theory of International Law (Public and Private) : monograph. Odessa : Feniks, 2012. 244 p.

міжнародного права об'єкта і предмета, а інші визнають існування лише його предмета правового регулювання; одні вчені називають об'єктом те, що інші називають предметом, і навпаки; одні дослідники визначають предметною сферою дії міжнародного права тільки міждержавні відносини, а інші пропонують розглядати в її рамках також відносин за участі інших суб'єктів міжнародного права; для одних учених предмет правового регулювання міжнародного права формують тільки міжнародні відносини публічно-правового характеру, а для інших це можуть бути також певні види міжнародних відносин приватно-правового характеру (наприклад, відносини за участі держав з іноземними фізичними та юридичними особами, міжнародними неурядовими організаціями) та окремі види відносин, правове регулювання яких здійснюється на підставі права держав (наприклад, щодо прав і свобод людини) тощо.

В. Г. Буткевич констатує, що предметом міжнародного права є особливий вид соціальних відносин – міжнародні відносини. Однак для одних авторів такі відносини є виключно міждержавними. Для інших – учасниками таких відносин можуть бути також інші суб'єкти міжнародного права. Від предмета міжнародного права слід відрізнити об'єкт міжнародного права, наголошує вчений. Об'єктом міжнародного права також є відносини. Але якщо «предметні» відносини встановлюються за суб'єктами та об'єктами, то «об'єктні» відносини – за певними благами (матеріальними і нематеріальними), з приводу яких вони розвиваються. І як суб'єкти права не можна вважати об'єктом міжправового регулювання, так само благо не є власне об'єктом міжнародного права. Воно виступає тим фактором, цінністю матеріального чи нематеріального характеру, з приводу яких склалися міжнародні відносини – об'єкт міжнародного права. Міжнародно-правові відносини складаються з приводу таких благ, як природні ресурси, континентальний шельф, об'єкти, що запускаються в космос, тощо. Правом вплинути на ресурси, шельф та космічні апарати не можна, але можна врегулювати відносини, що виникають з приводу цих об'єктів. Так само, коли говорять про дії чи утримання від дій як фактор, з приводу яких склалися «об'єктні» відносини, не слід розуміти, що міжнародне право впливає буквально на дії (рух літака, пароплава, людей тощо). Воно регулює відносини, які сприяють, дозволяють чи забороняють певні дії або утримання від них [¹¹, с. 25–27].

Зауважимо, що, крім термінів «предмет міжнародного права» та «об'єкт міжнародного права», В. Г. Буткевич визнає існування такого поняття як «об'єкт міжнародних правовідносин». Об'єктом міжнародних правовідносин, зазначає вчений, можуть бути тільки суспільні відносини. Різниця між об'єктом міжнародних правовідносин (чітко визначені міжнародні відносини) та об'єктом міжнародного права (система міжнародних відносин) полягає в обсязі відносин, що підлягають регулюванню, у ступені їхньої індивідуальності.

¹¹ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

Крім того, дослідивши підходи різних учених, В. Г. Буткевич констатує існування різних варіантів щодо розуміння об'єкта міжнародних правовідносин, зокрема: 1) об'єкт правовідносин та об'єкт права – це одне й те саме; 2) територія, дії, утримання від дій, природні багатства континентального шельфу, об'єкти, які запустили в космічний простір; 3) конкретні матеріальні й нематеріальні блага (політичні, матеріальні, духовні, особисті тощо), щодо яких склалися суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів; 4) зобов'язання, що випливають із правових норм; 5) усі аспекти державної діяльності; 6) влада, населення і територія; 7) сила природи, сила людей і сила суспільства; 8) все те, що стосується міжнародних відносин; 9) сукупність позитивних і негативних дій суб'єктів міжнародного права; 10) інтереси держав тощо [12, с. 454–455].

В. В. Мицик, поряд із термінами «предмет міжнародного права» та «об'єкт міжнародного права», послуговується терміном «об'єкт міжнародно-правового регулювання». При цьому вчений акцентує увагу на тому, що предмет міжнародного права не можна змішувати з об'єктом міжнародного права та об'єктом міжнародно-правового регулювання. На думку вченого, предметом міжнародного права є міжнародні міжвладні відносини, тобто відносини між державами й іншими його суб'єктами взагалі. Об'єктом міжнародного права є все те, з приводу чого суб'єкти міжнародного права вступають у правовідносини між собою на основі норм міжнародного права. Об'єктом міжнародно-правового регулювання є відносини з приводу: 1) матеріальних і нематеріальних благ; 2) прав і свобод людини; 3) території; 4) дія та утримання від дії, що не належать до внутрішньої компетенції держави [13, с. 52].

А. В. Войціховський використовує терміни «предмет міжнародно-правового регулювання» та «об'єкт міжнародного права». Предметом міжнародно-правового регулювання є міжнародні (міждержавні) відносини. Щодо об'єкта міжнародного права як регульованої системи, то, на думку вченого, його становлять міждержавні відносини, в яких ці держави виступають суб'єктами публічної влади. Отже, міжнародне право регулює не будь-які міждержавні відносини міжнародного характеру, а лише ті, які є міжвладними відносинами держав. Однак суб'єктами сучасного міжнародного права є і міжнародні організації, які також виступають учасниками різноманітних міжвладних відносин. Завдяки цьому визначення об'єкта сучасного міжнародного права можна сформулювати як «міжнародні відносини, що склалися між державами, державами та міжнародними організаціями, а також між останніми з приводу реалізації державами своїх суверенних владних прав». Таке визначення об'єкта міжнародного права дає змогу виокремити межі дії міжнародного та внутрішньодержавного права [14, с. 13–14, 65, 221].

¹² Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

¹³ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁴ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

Представники авторського колективу навчального посібника «Міжнародне право» за ред. М. В. Буроменського А. А. Маєвська та В. С. Семенов предметом регулювання міжнародного права визнають відносини між державами – суб'єктами, які наділені найвищою владою. Щодо поняття «об'єкт міжнародно-правового регулювання», то безпосереднього його тлумачення в навчальному посібнику авторським колективом не було запропоновано. Водночас, виходячи з тексту посібника, можна дійти висновку щодо того, що під об'єктом міжнародно-правового регулювання його автори також розуміють відносини, однак не уточнюють за участі яких саме суб'єктів ^[15], с. 8, 71–72].

Отже, на підставі наведеного вище, можна дійти висновку, що у вітчизняній науці міжнародного права немає усталеної практики використання термінів «предмет» та «об'єкт» у рамках діяльності, пов'язаної з визначенням предметної сфери дії міжнародного права.

З метою вироблення такої практики в теорії міжнародного права пропонується послуговуватися такими термінами, як «предмет правового регулювання міжнародного права» й «об'єкт міжнародних правовідносин».

Предметом правового регулювання міжнародного права є міжнародні відносини.

Водночас, ураховуючи плюралізм підходів до розуміння міжнародного права, виникає потреба конкретизувати, які саме міжнародні відносини врегульовуються за допомогою міжнародного права і, таким чином, формують його предмет правового регулювання.

Здебільшого зазначена потреба пов'язана з використанням у правничій доктрині таких правових категорій, як «публічне право» та «приватне право».

Відповідно, в науці міжнародного права використовуються такі правові категорії, як «міжнародне публічне право» та «міжнародне приватне право».

Науковці визнають існуючий зв'язок між міжнародним публічним правом і міжнародним приватним правом. Однак для однієї групи вчених цей зв'язок існує з огляду на те, що міжнародне публічне право та міжнародне приватне право є різними галузями міжнародного права. Для представників іншої групи – міжнародне приватне право є галуззю державного права, яка ґрунтується на міжнародному публічному праві, що обумовлює її особливий зв'язок з останнім порівняно з іншими галузями права держав.

А. С. Довгерт, наприклад, таким чином описує зв'язок між міжнародним публічним правом і міжнародним приватним правом. Міжнародне приватне право та міжнародне публічне право різняться між собою насамперед своїм суб'єктним складом і предметом регулювання. Суб'єктами міжнародного приватного права є переважно фізичні та

¹⁵ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

юридичні особи, тоді як учасниками правовідносин міжнародного публічного права виступають суверенні держави, міжнародні урядові організації тощо. Предмет міжнародного приватного права становлять приватно-правові відносини з іноземним елементом, а предметом міжнародного публічного права є міждержавні публічно-правові відносини. Незважаючи на відмінність згаданих систем права, останні взаємодіють між собою, впливають одна на одну та мають «прикордонні» сфери. Наприклад, міжнародне приватне право та міжнародне публічне право базуються на спільних правових началах міжнародного спілкування, мають однакові види правових джерел (міжнародні договори та міжнародні звичаї) [¹⁶, с. 44].

Щодо відносин, які належать до предмета міжнародного приватного права, то їм притаманні такі особливості.

По-перше, міжнародний характер – їх здійснення відбувається в рамках правопорядків різних національних (державних) правових систем.

По-друге, приватно-правовий характер – такі відносини не мають владного характеру, а їхні учасники автономні та юридично рівноправні. Традиційно серед прикладів таких відносин наводять цивільні, шлюбно-сімейні та трудові відносини, учасниками яких є фізичні та юридичні особи з різних держав. Водночас приватно-правові відносини можуть мати місце також як за участі держав або інших суб'єктів міжнародного публічного права, так і в тих випадках, коли однією зі сторін таких відносин є суб'єкт міжнародного публічного права, а іншою стороною – фізична або юридична особа. Одним із прикладів таких відносин є отримання однією державою від іншої держави у порядку купівлі-продажу будь-якого рухомого майна. За такої ситуації права та обов'язки сторін, що визначені в угоді купівлі-продажу, підпадають під дію не міжнародного публічного права, а міжнародного приватного права (цивільного права) однієї з держав – учасниць угоди. Зазначимо, що участь у приватно-правових відносинах можуть брати також інші суб'єкти міжнародного публічного права. Зокрема, міжнародні міжурядові організації відповідно до установчих актів можуть укладати угоди, набувати і відчужувати нерухоме та рухоме майно, розв'язувати спори, які виникають з угод, або інші спори приватного характеру, стороною в яких є міжнародна організація, порушувати судові переслідування. Крім цього, приватно-правові відносини можуть мати місце під час: укладення договорів купівлі-продажу або оренди з іноземними фізичними чи юридичними особами; найму робітників та службовців; придбання акцій певної компанії; відшкодування державою або міжнародною міжурядовою організацією збитків приватним особам тощо.

По-третє, важливою особливістю приватно-правових відносин є наявність «іноземного елемента», який може проявлятися у таких варіаціях: 1) учасником правовідносин є суб'єкт, який має іноземну

¹⁶ Довгерт А. С., Кисіль В. І. Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник. Київ : Правова єдність, 2012. 374 с.

належність (наприклад, місце проживання або громадянство для фізичних осіб і «національність» для юридичних осіб); 2) об'єкт правовідносин знаходиться на території іншої держави (наприклад, спадкове майно, що знаходиться на території однієї держави у спорі, учасниками якого є громадяни іншої (інших) держав; 3) основою правовідносин є юридичний факт, що мав місце за кордоном.

Отже, з урахуванням наведеного вище, зокрема усталених у вітчизняній правничій доктрині традицій щодо ототожнення понять «міжнародне право» і «міжнародне публічне право» та щодо визнання правил поведінки міжнародного публічного права і міжнародного приватного права складовими різних правових систем, можна дійти висновку, що *предмет правового регулювання міжнародного публічного права* становлять міжнародні відносини між суб'єктами міжнародного публічного права, регулювання яких здійснюється на підставі міжнародного публічного права.

Зауважимо, що для представників науки міжнародного права, які вважають, що міжнародне публічне право використовується для регулювання міжнародних міжвладних відносин, характерно називати такі відносини ще міжнародними політичними (у широкому сенсі це політичні, культурні, економічні, соціальні, гуманітарні та інші відносини) відносинами міжвладного характеру, в яких держави виступають як суб'єкти публічної влади. Саме тому на їхнє переконання міжнародне право (на відміну від міжнародного приватного права) інколи ще називають міжнародним публічним правом.

Щодо поняття «об'єкт міжнародних правовідносин», то ми поділяємо думку тих науковців, які вважають, що його утворює фактична поведінка учасників таких правовідносин, яка виявляється в діях або утриманні від дій. Тобто це діяльність, що здійснюється в межах міжнародних відносин, які становлять предмет правового регулювання міжнародного публічного права.

Отже, *об'єктом міжнародних правовідносин* є фактична поведінка, діяльність суб'єктів міжнародного публічного права, що здійснюється в рамках міжнародних відносин, які становлять предмет правового регулювання міжнародного публічного права.

Цей підручник підготовлено для вивчення теорії та результатів регулювання міжнародних відносин публічно-правового характеру за допомогою міжнародного права, з метою сприяння опануванню навчальної дисципліни «міжнародне публічне право».

3. Еволюція терміна «міжнародне право»

Формулювання та визнання терміна «міжнародне право» відбувалися впродовж тривалого періоду часу.

В. Г. Буткевич із цього приводу зазначає, що вже на етапі зародження міжнародного права в різних регіонах складається різне його визначення.

У Стародавній Індії з цією метою використовувався термін «деза дхарма», що в перекладі із санскриту означав «право країн» (*desa* – країна, земля; *dharma* – право, обов'язок). У Стародавньому Китаї використовували термін «ч'ун-ч'ю», зміст якого охоплював міжнародні відносини разом з міжнародним правом. Такий підхід був обумовлений пануванням концепції природної гармонії між небом і землею, а не між народами. Оскільки перевагу має небо перед землею, і на всіх рівнях від сім'ї до держави досягається гармонія завдяки здійсненню функцій управління (делегованих небом) праведним Сином Неба, то відпадає необхідність в особливому міжнародному праві. В ісламському регіоні становлення міжнародного права відбувалося за умови визнання його лише як мусульманського права. Таке міжнародне право діяло як мусульманські правила «дар аль Іслам»; стосовно держав немусульманського світу діяли норми «дар аль гарб». В утвердженні «дар аль Іслам» правомірно застосувати джихад, що можна вважати тотожним праву війни у християн. Своєрідні терміни міжнародного права з'являлись і в інших регіонах, але в результаті експансії та колонізації з боку держав європейської цивілізації вони не затвердилися в міжнародній практиці. Виходячи з цього історичного факту, численні автори зійшлися на тому, що сучасне «міжнародне право» є перекладом з римського *jus gentium*. Формально такий висновок логічний, адже *jus gentium* у перекладі з латини означає «право народів». Фактично утвердження цього терміна не залежало від перекладу, а було результатом тривалої історичної боротьби держав за визнання певних сутнісних властивостей міжнародного права. І коли це сталося, латинська мова давно вже вийшла з ужитку у сфері міжнародних відносин [¹⁷, с. 10–11].

На думку О. А. Гавриленко і Т. Л. Сироїд, право народів (*jus gentium*) являло собою систему права, яка, поряд із цивільним правом, посідала виключно важливе місце в римському праві. Цивільне право (від лат. *civitas* – громада, община) застосовувалося тільки до римських громадян. Ті, хто не входив до римської громади, вважалися ворогами і не користувалися захистом. З розвитком виробництва й обміну, з розширенням торговельного обігу стало необхідним визнати основні приватні права (право власності, право укладення договорів тощо) і за неримлянами. На цьому підґрунті й склалася система права, що отримала назву *jus gentium*.

Унаслідок історичного розвитку ця система ввібрала в себе різні елементи. Одним із них було стародавнє право, нормами якого врегульовувалися договори римлян з іноземними громадами щодо встановлення взаємного права вступу до шлюбу (*conubium*) і права торгівлі (*commercium*). Потім ще одним його елементом стало звичаєве право, що застосовувалося в практиці торговельних відносин і мало загальний характер завдяки племінній спорідненості та тісним економічним зв'язкам

¹⁷ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

членів латинського союзу, наприклад вільні від формалізму угоди обміну. Нарешті, з поширенням римського панування на провінції право народів запозичило торговельні інститути різних частин імперії. *Jus gentium* стає синонімом універсального права, який протиставляється, з одного боку, *jus civile*, а з іншого – національним правам народів, що брали участь у римському товарообігу. Оскільки норми *jus gentium* застосовувалися римським претором в Римі, воно залишалося римським правом. Претор перегринів фіксував норми *jus gentium* і працював у постійному контакті з міським претором. Останній в деяких випадках застосовував норми *jus gentium* до суперечок між громадянами, якщо вони виникали з комерційних відносин. Коли претор визнавав дане домагання таким, що підлягає захисту, але це домагання не могло бути обґрунтоване нормами цивільного права, претори надавали формули позовів, засновані на фактах (*in factum conceptae*), в яких основні моменти запозичувалися зі звичаїв міжнародної торгівлі та обігу. Так утворилося право, цілком пристосоване до повсякденного життя. Воно розроблялося практикою судових магістратів і нерідко виражалося в торговельних звичаях. *Jus gentium* відповідало складній стадії організації товарообігу в найрізноманітніших відносинах.

На противагу цивільному праву, суворо формальному і малорухливому, право народів краще і швидше пристосовувалося до потреб, що постійно змінювалися та розвивалися. Вільне від традицій сивої давнини, зросло на ґрунті економічних, зокрема торговельних відносин, в яких брали участь і римляни, і представники інших народностей, *jus gentium* було правом універсальним в тому сенсі, що воно застосовувалося до всіх учасників торговельного обігу, незалежно від їхнього громадянства.

Водночас не варто розуміти *jus gentium* як таке, що було спрямоване лише на врегулювання приватних відносин. Говорячи про розуміння цього феномену античного міжнародного права самими давньоримськими істориками і юристами, слід підкреслити, що всі вони однозначно трактували це поняття як міжнародне публічне та приватне право, прийняте всіма цивілізованими народами античності для регулювання права війни і миру, права недоторканності посольств, права міжнародної комерції, компетенції міжнародних судів тощо.

Наведемо лише два найважливіших давніх юридичних визначення цього поняття. Перше визначення належить римському юристові III ст. н. е. Гермогеніану, який навів його в 1-й книзі «Короткого викладу права». Пізніше воно увійшло до збірки фрагментів з творів римських юристів, що була складена в VI ст. н.е. та отримала назву «Дигести Юстиніана». Тут зазначається, що «... цим правом народів введена війна, поділ народів, підставу царств, поділ майна, встановлення меж полів, побудова будівель, торгівля, купівлі і продажу, найми, зобов'язання за винятком тих, які введені в силу цивільного права». Саме це визначення стало основою для розуміння «права народів» як міжнародного права античної та середньовічної Європи тлумачами Дигест Юстиніана – глосаторами і постглосаторами XII–XIV ст.

Друге визначення належить вже ранньосередньовічному автору, який жив на межі VI–VII ст., Ісидору Севільському: «Що є право народів. Право народів – це захоплення місця проживання, спорудження будівель, зведення укріплень, війни, захоплення в полон, рабство, повернення з полону, мирні договори, перемир'я, святість недоторканності послів, заборона шлюбів між іноземцями. І тому це право називається правом народів, що цим правом користуються майже всі народи». На думку О. А. Гавриленко і Т. Л. Сироїд, Ісидор запозичив це, як і багато інших визначень, з «Інституцій» римського класичного юриста Ульпіана. Цю точку зору поділяв і відомий дослідник міжнародного права В. Е. Грабар. Більше того, як зазначає В. В. Денисенко, В. Е. Грабар сформулював і обґрунтував наступну теорію: *jus gentium* спочатку використовувалося саме в значенні міжнародного публічного права, а не міжнародного приватного, як його почали розглядати пізніше, за часів Римської імперії [¹⁸, с. 9; ¹⁹, с. 476–480].

Як видно з наведених текстів, підсумовують О. А. Гавриленко і Т. Л. Сироїд, ці визначення принципово не суперечать одне одному, проте якщо у визначенні Гермогеніана *jus gentium* трактується в двох аспектах – як регулятор міжнародного публічного права війни і миру та як право міжнародної торгівлі й комерційних договорів, то визначення Ульпіана-Ісидора робить наголос лише на першому аспекті, тобто на міжнародному публічному праві [²⁰, с. 173–175].

Базуючись суто на філологічних засадах, зазначає В. Г. Буткевич, важко відповісти, чому перекладачі обрали саме *jus gentium*. Адже, по-перше, це право стосувалося не лише публічних, а й приватних відносин. По-друге, поряд з *jus gentium* часто застосовували термін *jus honorarium*, *jus belli*, *jus fetiale*, *jus belli et pacis*, *jus naturale*. Римські юристи не вбачали в цьому терміні того значення, яке йому згодом почали приписувати. У Гая термін *homines* не протиставляється терміну *gentes*. У Граціана, Ульпіана та інших римських юристів *jus gentium* є сумішшю публічно-правових і приватно-правових норм. Виходячи з природно-правової концепції, вони часто розуміли під *jus gentium* норми, що збігаються у різних народів, а не норми, що діють між народами.

Згодом окремі вчені почали використовувати замість терміну «*jus gentium*» термін «*jus inter gentes*» (право між народами). Зокрема, Й. Ольдендорп і Ф. Вітторія, застосовували термін *jus inter gentes* як сукупність норм публічного права, що діють у сфері міжнародних

¹⁸ Денисенко В. В. *Jus gentium*: проблема становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових статей. Юридичні науки*. 2010. № 3. С. 7–12.

¹⁹ Грабарь В. Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium*. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Т. 8: Міжнародне право / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Н. Денисова. Київ : Юридична книга, 2004. С. 476–508.

²⁰ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. *Історія міжнародного права: стародавня доба* : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

відносин. Саме цей термін через близько ста років абат де Сен-П'єр запропонує вживати не латиною, а в перекладі – «право між народами». Водночас інші вчені не вбачали важливості у виробленні єдиного для всіх визначення міжнародного права, тому продовжували вживати з цієї метою різні терміни. Наприклад, Г. Гроцій залежно від тих чи інших аспектів міжнародного права, використовував терміни «*jus gentium*», «*jus inter civitates*» і «право між державами». Х. Вольф – послуговувався термінами: «право народів», «внутрішнє право народів», «звичаєве право народів», «необхідне право народів», «природне право народів», «договірне право народів», «позитивне право народів», «добровільне право народів», «право війни», «природне право» та ін.

Вагому роль в еволюції терміна «міжнародне право» В. Г. Буткевич визнає за І. Бентамом, який підтримав вислів канцлера Г. Ф. Д'Агоссо стосовно того, що право між народами більш чітко відображає термін «міжнародне право» (international law). Авторитет І. Бентама серед державних діячів Європи і правознавців вплине на визнання цього терміна не лише як найбільш прийнятного в юридичній науці, а й як офіційного у міждержавній практиці.

Водночас, залежно від часу, регіону, сповідання тих чи інших поглядів на міжнародне право вчені продовжують дотепер пропонувати десятки нових термінів (деякі по кілька одночасно). Щоб уявити, наскільки активним був цей пошук, вкажемо лише на частину із запропонованих термінів: «сучасне міжнародне право»; «міжнародне публічне право»; «міждержавне право»; «зовнішнє державне право»; «міжнародне публічне позитивне право»; «позитивне право народів»; «позитивне міжнародне право»; «природне право»; «природне і міжнародне право»; «європейське міжнародне право»; «європейське право народів»; «сучасне міжнародне право Європи»; «сьогоднішнє міжнародне право Європи»; «сучасне право народів Європи»; «публічне право Європи, засноване на міжнародних договорах»; «міжнародне публічне право Європи і Америки»; «іспансько-американське міжнародне право»; «американське міжнародне право»; «американське міжнародне публічне право»; «міжнародне право Америки»; «латиноамериканське міжнародне право»; «західне і східне міжнародне публічне право»; «мусульманське міжнародне право»; «соціалістичне міжнародне право»; «буржуазне міжнародне право»; «міжнародне право перехідного часу»; «міжнародне право миру»; «міжнародне право війни»; «інтернаціональне право»; «транснаціональне право»; «міжвладне право»; «наднаціональне право»; «право націй», «право Об'єднаних Націй», «право міжнародних відносин», «право світового товариства» тощо.

Жоден із названих термінів офіційно не був визнаний державами. За винятком прихильників німецького *Volkerrecht*, норвезького *volkerrett*, голландського *volkenrecht*, фламандського *vojkenrecht* («право народів») та деяких інших здебільшого вживається термін «міжнародне право». В італійців це *diritto internazionale*, у французів – *droit international*, в англійців –

international law, в іспанців – *derecho internacional*, у португальців – *direito internacional*, у румунів – *drept international*, в угорців – *nemzetközi jog* тощо. В Україні загальноновживаним є термін «міжнародне право», в Хорватії – *medunarodno pravo*, у Сербії – «международное право», в Польщі – *pravo miedzynarodowe*, в Чехії – *mezinarodi pravo*, у Швеції – *international ratt*, у Фінляндії – *kansainvalinen oikeus* тощо [21, с. 11–14].

4. Система міжнародного права

Системі міжнародного права, як одній із часто вживаних категорій теорії міжнародного права, приділяють обов'язкової уваги у навчальній літературі з міжнародного публічного права майже всі вітчизняні вчені.

Водночас за підсумками проведеного аналізу доробку вітчизняних учених щодо розуміння системи міжнародного права, можна дійти висновку стосовно того, що єдиного її бачення дотепер так і не сформовано. Зокрема, дослідники системи міжнародного права тривалий час не можуть досягти єдності щодо визначення її поняття, сутності, складових елементів і критеріїв побудови, часто ототожнюють систему міжнародного права як соціокультурного явища із системою його науки або підміняють її системою викладання навчальної дисципліни. Причиною цьому можуть бути різні чинники. Одним із них можна вважати те, що питання системи міжнародного права розглядається переважно в навчальній літературі (підручниках та навчальних посібниках) та майже не обговорюється в рамках наукової дискусії.

Так, А. А. Маєвська та В. С. Семенов, під системою міжнародного права пропонують розуміти порядок розташування принципів і норм у логічній послідовності або за предметом регулювання. Систему міжнародного права слід відрізняти від системи науки міжнародного права. Компоненти системи (принципи, договірні та звичаєві норми, рішення міжнародних судових органів тощо) залежно від предмета регулювання об'єднуються в галузі міжнародного права, як-от: право зовнішніх зносин, право міжнародних організацій, міжнародне морське право, космічне право, міжнародне економічне право тощо. Компонентами системи міжнародного права слід вважати також такі правові інститути, як міжнародне визнання, міжнародна відповідальність і санкції, правонаступництво тощо. Компоненти системи міжнародного права в умовах реальних міжнародних відносин постійно взаємодіють. Протиріччя окремих норм і принципів в умовах взаємодії не руйнують один одного, а дають змогу добиватися оптимальних результатів в інтересах забезпечення головної мети системи – співробітництва держав в умовах міцного миру та надійної безпеки [22, с. 11].

²¹ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

²² Міжнародне право : навч. посіб. / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

А. В. Войціховський вважає, що система міжнародного права являє собою взаємопов'язану і взаємозалежну сукупність таких структурних елементів (компонентів): загальновизнаних принципів міжнародного права, галузей міжнародного права, інститутів міжнародного права та міжнародно-правових норм. Загальновизнані принципи міжнародного права є обов'язковими для всіх без винятку суб'єктів міжнародного права та не є персоніфікованими. Вони превалюють над усіма іншими нормами системи міжнародного права і застосовуються з метою заповнення прогалин, тобто для регламентації відносин у разі відсутності прямого регулювання. Порухення цих принципів суб'єктами міжнародного права кваліфікується серйозніше, ніж порушення звичайних норм. Основні принципи міжнародного права мають комплексний характер, тобто максимальний ефект досягається лише у взаємодії всіх принципів. Галузь міжнародного права – це сукупність норм і принципів, які регулюють якісно однорідну сферу міжнародних відносин. До традиційних галузей міжнародного права зараховують право міжнародних договорів, право міжнародних організацій, право зовнішніх зносин, міжнародне морське право, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, міжнародне право прав людини тощо. Інститут міжнародного права – це система відносно відокремлених норм у межах певної галузі міжнародного права, що регулюють окрему групу взаємозалежних міжнародних відносин, наприклад інститут правонаступництва, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут договірної права тощо. Основою міжнародного права є його норма. Норма міжнародного права – це правила поведінки суб'єктів міжнародного права, створені ними на основі їх добровільного волевиявлення з метою урегулювання міжнародних міждержавних відносин у різних сферах міжнародного співробітництва. Підсумовуючи А. В. Войціховський виділяє такі основні особливості сучасної системи міжнародного права. 1. Усі елементи (компоненти) системи міжнародного права утворюють логічну, цілісну структуру. Вони є фундаментом усієї системи сучасного міжнародного права, їм не може суперечити жодна норма міжнародного права, а навпаки, всі інші норми мають ґрунтуватися на них. 2. Сучасна система міжнародного права є досить динамічною категорією, оскільки всі зміни, які відбуваються в межах сучасних міжнародних відносин, безумовно, впливають на створення нових норм міжнародного права. 3. Ступінь реалізації всіх елементів (компонентів) системи міжнародного права залежить не лише від сумлінного виконання міжнародних зобов'язань суб'єктів міжнародного права, але й від забезпечення застосування принципів міжнародного права та рівня міжнародно-правової культури суб'єктів міжнародного права. Лише в цьому випадку можна досягти глобальної мети міжнародного права – забезпечення всеосяжного миру і міжнародної безпеки [23, с. 16, 18].

²³ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. Нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

На думку В. В. Мицика, система міжнародного права являє собою сформоване й об'єктивно існуюче об'єднання норм міжнародного права в галузі, підгалузі, інститути, субінститути міжнародного права. Міжнародно-правова норма (норми основних принципів; договірні та звичаєві норми; певні норми рішень міжнародних організацій) є первинними елементом системи міжнародного права. Якщо норми є основним первинними елементом, то її ядро створюють норми основних принципів міжнародного права. міжнародно-правові норми об'єднуються у відособлені комплекси (компоненти системи), що залежно від певних критеріїв, визначаються як субінститути, інститути, підгалузі і галузі міжнародного права. Інститут міжнародного права – первинний елемент галузі міжнародного права, який регулює самостійний вид однорідних міжнародних відносин у певній галузі права або має міжгалузевий характер. У межах інститутів виокремлюють субінститути, які мають один предмет регулювання з інститутом, але особливий, специфічний об'єкт регулювання. Декілька інститутів можуть створювати підгалузь міжнародного права, обособлену частину галузі права, яка регулює певні специфічні за об'єктом міжнародні відносини у сфері регулювання певної галузі міжнародного права. Галузь міжнародного права – сукупність правових, однорідних, виокремлених за об'єктом правового регулювання норм, яка є основним структурним компонентом системи міжнародного права. У сукупності ці компоненти (елементи) складають систему міжнародного права. У взаємозв'язку з системою міжнародного права В. В. Мицик розглядає поняття «структура міжнародного права», під яким пропонує розуміти внутрішню організацію системи міжнародного права. Структурою міжнародного права є особливі способи зв'язків на рівні норм міжнародного права, інститутів міжнародного права, галузей міжнародного права. Засіб організації системи міжнародного права, організації взаємозв'язку й ієрархії її елементів, створює її структуру. У переносному сенсі, якщо система є змістом міжнародного права, то структура є її формою [²⁴, с. 135–139].

Не дискутуючи щодо наведених вище підходів із представниками української науки міжнародного права зазначимо, що у вітчизняній доктрині міжнародного права вже давно слід визначитися у цілому з актуальністю потреби вироблення узгодженого, єдино правильного розуміння поняття «система міжнародного права». Уникнути суб'єктивізму в цій справі навряд можливо, бо кожна така розроблена система міжнародного права, незалежно від того стосуватиметься вона міжнародного права як соціокультурного явища, науки чи навчальної

²⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

дисципліни (підручників або навчальних посібників), буде продуктом інтелектуальної діяльності певного автора або групи авторів, що здійснювалася з урахуванням актуальних саме для них, цілей, завдань, потреб. Навіть якщо припустити можливість вироблення такої системи в рамках однієї з існуючих концепцій (теорій) розуміння міжнародного права, то ще більш мало ймовірним виглядає можливість аналогічного її сприйняття представниками інших концепцій розуміння міжнародного права. Тому приділяючи увагу питанню системи міжнародного права слід пам'ятати, що на даному етапі розвитку міжнародного права всі запропоновані варіанти розуміння його системи є доктринальними.

Водночас для удосконалення сформованого у вітчизняній науці міжнародного права підходу до розуміння системи міжнародного права, для подальшого наукового обговорення пропонуються такі пропозиції.

По-перше, під час пояснення розуміння системи міжнародного права рекомендується уточнювати про яку систему йде мова, а саме: про систему міжнародного права як явища, що об'єктивно існує між різними народами; про систему науки міжнародного права; чи про систему підготовленого для викладання навчальної дисципліни «Міжнародне публічне право» («Міжнародне право» тощо) підручника або навчального посібника.

По-друге, у випадку здійснення характеристики системи міжнародного права як соціокультурного явища слід врахувати, що їй не властивий поділ на галузі, підгалузі, інститути та субінститути, наявність яких установлюється та обґрунтовується наукою, адже головною метою нормотворчої діяльності суб'єктів міжнародного права є задоволення наявних у них потреб, а не створення галузі, підгалузі, інституту та субінституту в рамках його системи.

По-третє, складові елементи системи міжнародного права слід визначати, виходячи з аналізу чинних міжнародних договорів (конвенцій, угод тощо), міжнародних звичаїв як доказів загальної практики, визнаної як право, а також з аргументів юридично обов'язкових чи необов'язкових міжнародно-правових актів, розроблених міжнародними організаціями або прийнятих за результатами роботи міжнародних конференцій.

По-четверте, поряд із принципами та нормами міжнародного права як елемент його системи слід також розглядати стандарти. Стандарти міжнародного права є похідними від його принципів і норм. Їх розробка та прийняття здійснюється з метою сприяння реалізації принципів і норм міжнародного права на державному та міжнародному рівнях правового регулювання суспільних відносин.

По-п'яте, предмет досліджень системи міжнародного права мають становити зв'язки, що існують між її елементами, тобто внутрішня будова міжнародного права, а не переліки можливих його галузей, підгалузей, інститутів і субінститутів.

По-шосте, для уникнення тавтології та недопущення термінологічної невизначеності під час формулювання дефініцій поняття «система міжнародного права», недоречне використання таких термінів: «система»; «структура»; «комплекс»; «сукупність»; «цілісна сукупність»; «цілісна єдність»; «упорядкована множина»; «цілісна множина взаємопов'язаних елементів».

По-сьоме, у перспективі використання терміна «система» під час характеристики міжнародного права як соціокультурного явища має бути замінено категорією «внутрішня організація елементів змісту».

Питання для самоконтролю

1. Які концепції розуміння міжнародного права вам відомі?
2. Поясніть значення терміна «предмет правового регулювання міжнародного права» та терміна «об'єкт міжнародних правовідносин».
3. Охарактеризуйте основні етапи еволюції терміна «міжнародне право».
4. Поясніть значення терміна «*jus gentium*».
5. Які елементи системи міжнародного права вам відомі?

РОЗДІЛ 2

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Поняття суб'єкта міжнародного права

Категорія «суб'єкт міжнародного права» є беззаперечно однією з найбільш важливих у науці міжнародного права та в правозастосовній практиці. Вивчення різноманітних її аспектів визнається вченими актуальним як на сучасному етапі розвитку людства, так і зберігатиме свою актуальність у майбутньому.

Одним із таких актуальних аспектів є визначення поняття суб'єкта міжнародного права, офіційного уніфікованого варіанту якого в міжнародному праві не закріплено. Тому майже в кожного представника науки міжнародного права є власне розуміння поняття «суб'єкт міжнародного права». Фактично, в кожному такому понятті вчені намагаються охопити найбільш суттєві ознаки, що притаманні суб'єктам міжнародного права загалом, тому в їхньому змісті зазвичай не відображаються індивідуальні особливості окремих учасників міжнародно-правових відносин.

О. В. Тарасов, наприклад, вважає, що суб'єкт міжнародного права – це соціальний актор, який володіє якістю міжнародно-правової особистості, що виступає у формі міжнародно-правової особи, має міжнародно-правовий статус і є стороною міжнародних відносин [²⁵, с. 177].

М. В. Буроменський суб'єктом міжнародного права визнає такого учасника міжнародних відносин, поведінка якого регулюється безпосередньо нормами міжнародного права. Інакше кажучи, суб'єкт міжнародного права – це учасник міжнародних відносин, що володіє міжнародними правами та несе міжнародні обов'язки [²⁶, с. 63].

Т. Л. Сироїд зазначає, що суб'єкт міжнародного права – це носій міжнародних прав і обов'язків, що виникають відповідно до загальних норм міжнародного права або приписів міжнародно-правових актів. Це також особа (у збірному значенні), поведінка якої прямо регулюється міжнародним правом і яка вступає чи може вступати в міжнародні публічні (міжвладні) правовідносини [²⁷, с. 123].

На думку А. В. Войціховського, суб'єктами міжнародного права є учасники міжнародних відносин, які володіють міжнародними правами й обов'язками, здійснюють їх на основі міжнародного права та несуть у необхідних випадках міжнародно-правову відповідальність [²⁸, с. 65].

²⁵ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

²⁶ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁷ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²⁸ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

Однією з основних складових характеристики поняття суб'єкта міжнародного права є характеристика поняття міжнародної правосуб'єктності, яке визначає особливості правового статусу кожного учасника міжнародних правовідносин на основі наявних у них відповідно до принципів і норм міжнародного права прав і обов'язків.

М. Антонович із цього приводу зазначає, що для позначення правосуб'єктності тривалий час вживався термін «personality» (особистість, правосуб'єктність), що підкреслював значення носія прав – носія обов'язків, тобто права суб'єктів, що склались історично. У ХХ ст. наголос переноситься на участь суб'єктів у міжнародно-правовій системі (subjects of international law). Вживаються також терміни «актори» (actors) або учасники (participants) [²⁹, с. 33].

А. О. Рябошапченко звертає увагу на те, що в міжнародному праві міжнародну правосуб'єктність прийнято розглядати в двох аспектах: як елемент системи міжнародного права; як якісну характеристику його суб'єктів. У першому випадку міжнародна правосуб'єктність становить собою загальносистемний інститут міжнародного права. У другому значенні у сучасній доктрині міжнародного права під міжнародною правосуб'єктністю розуміють здатність суб'єкта безпосередньо володіти правами та обов'язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації його норм. Отже, з цього визначення випливає, підсумовує автор, що суб'єкти міжнародного права володіють правами та обов'язками за міжнародним правом безпосередньо, без участі якого-небудь політико-правового утворення, і реалізуючи нормотворчу функцію, ці суб'єкти створюють окремий правовий порядок, якому вони й підпорядковуються [³⁰, с. 77].

На думку М. В. Буроменського, в рамках міжнародної правосуб'єктності є всі підстави розрізняти міжнародну правоздатність і міжнародну дієздатність. Міжнародна правоздатність – це здатність бути суб'єктом міжнародного права і вона може належати багатьом учасникам міжнародних відносин. Що ж до реальної здатності брати участь у міжнародно-правових відносинах – міжнародна дієздатність, то між різними суб'єктами, навіть одного виду, можуть зберігатися суттєві відмінності. Різні види суб'єктів міжнародного права не рівні у своїй міжнародній дієздатності [³¹, с. 64].

Т. Л. Сироїд до елементів міжнародної правосуб'єктності зараховує: здатність бути носієм міжнародних прав і обов'язків (міжнародна правоздатність); здатність набувати міжнародні права та виконувати

²⁹ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

³⁰ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

³¹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

міжнародні обов'язки (міжнародна дієздатність); здатність самостійно нести міжнародно-правову відповідальність за свої дії (міжнародна деліктоздатність); здатність брати участь у процесах міжнародної правотворчості; здатність самостійно (індивідуально чи колективно) забезпечувати виконання норм міжнародного права. Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, наголошує автор, властиві правосуб'єктності в цілому, а останні два – лише міжнародній правосуб'єктності [³², с. 124–125].

На переконання В. Г. Буткевича, у цілому норми інституту міжнародної правосуб'єктності формулюють (закріплюють) три основні види правосуб'єктності: а) загальну, тобто здатність бути суб'єктом у межах усієї системи міжнародного права. На сьогодні такою правосуб'єктністю володіють лише держави; б) галузеву правосуб'єктність, тобто здатність бути суб'єктом у межах галузі міжнародного права (міжнародного економічного права, права міжнародної безпеки, міжнародного договірної права, дипломатичного права, права міжнародних організацій тощо); в) спеціальну правосуб'єктність, тобто здатність бути суб'єктом невеликого кола правовідносин у межах галузі чи інституту міжнародного права. Така правосуб'єктність буває активна (наприклад, коли йдеться про певні міждержавні організації) та пасивна (характерна для підопічних, підмандатних територій та ін.) [³³, с. 310].

А. В. Войціховський додатково акцентує увагу на тому, що міжнародна правоздатність має певну специфіку, що зумовлена особливостями міжнародних правовідносин. У зв'язку з цим, права та обов'язки, які є змістом міжнародної правоздатності, вчений пропонує умовно поділити на такі групи: – загальні міжнародні права та обов'язки, властиві всім суб'єктам міжнародного права незалежно від їх виду (зокрема, право брати участь у міжнародних відносинах, право на захист власних законних прав та інтересів, обов'язок поважати права інших суб'єктів тощо); – видові міжнародні права та обов'язки, властиві суб'єктам конкретного виду (наприклад, державі як суб'єкту міжнародних правовідносин притаманне право на непорушність кордонів, право на індивідуальну та колективну самооборону тощо); – індивідуальні міжнародні права та обов'язки, якими наділяється конкретний суб'єкт міжнародного права. Зазвичай такі права та обов'язки передбачаються у міжнародних договорах чи установчих документах міжнародних організацій. Наприклад, відповідно до ст. 3 Договору про відкрите небо від 24 березня 1992 р., кожна держава-учасниця зобов'язана приймати над своєю територією спостережні польоти [³⁴, с. 67].

³² Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

³³ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

³⁴ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

2. Види суб'єктів міжнародного права

Упродовж багатовікової історії людської цивілізації учасниками міжнародної комунікації були різні суб'єкти права. Найбільш відомими серед них є народи, фараони, царі, імператори, міста-поліси, міжполісні союзи, церкви, релігійні ордени, держави, міждержавні союзи, вільні міста, повстанці, організації національно-визвольного руху, протодержави, уряди в еміграції (у вигнанні), міжнародні міжурядові організації, міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації, фізичні особи тощо. Їх поява, діяльність та припинення існування обумовлювалися практикою та потребами міжнародних взаємовідносин і безпосередньо залежали від чинного на певному етапі розвитку людства права. За допомогою останнього одні суб'єкти міжнародного права неодноразово намагалися зафіксувати власне верховенство над іншими суб'єктами. Зокрема, шляхом закріплення за собою необмежених привілеїв та імунітетів, а за іншими – від різноманітних обмежень міжнародної правосуб'єктності до повного невизнання можливості брати участь у міжнародній комунікації. Водночас нормативного закріплення в загальному міжнародному праві такі обмеження не отримали.

Немає обмежень щодо участі в міжнародно-правовій комунікації будь-яких суб'єктів права та їх чітко визначеної диференціації і в чинному загальному міжнародному праві [³⁵362, с. 444; ³⁶250, с. 170].

Проте не всі представники правничої доктрини погоджуються з цим фактом. Так, на думку вчених-етатистів, саме держави є, якщо не єдино можливими [³⁷, с. 1], то як мінімум головними суб'єктами міжнародного права [³⁸, с. 71; ³⁹, с. 67].

Як наслідок численні дослідження різноманітних теоретичних та прикладних аспектів утворення, діяльності та припинення існування інших видів суб'єктів міжнародного права вибудовуються вченими з різних країн світу з урахуванням встановлення відповідності або невідповідності властивих таким суб'єктам ознак ознакам держав, як первинних суб'єктів міжнародного права [⁴⁰]. Нормативну основу для проведення таких

³⁵ Lauterpacht H. The Subjects of the Law of Nations. *Law Quarterly Review*. 1947. Vol. 63. P. 438–460.

³⁶ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

³⁷ Barkin J. S. *International Organization : Theories and Institutions*. New York : Palgrave Macmillan, 2006. xii, 185 p.

³⁸ Cassese A. *International law*. 2nd ed. Oxford : New York : Oxford University Press, 2005. I, 558 p.

³⁹ Klabbbers J. The subjects of international law. In: *International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 67–90.

⁴⁰ Udeariry N. To What Extent do International Organizations Possess International Legal Personality? (September 15, 2011). URL: <https://ssrn.com/abstract=2052555> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2052555>

порівнянь складають положення ст. 1 Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав від 26 грудня 1933 р. [⁴¹, с. 25], Договірними сторонами якої станом на кінець 2024 р. є лише 17 американських держав [⁴²].

Часто в рамках таких досліджень науковці намагаються відшукувати елементи державності у тих носіїв суверенної міжнародно-правової особи, яким вони ніколи не були властиві (наприклад, у католицької церкви або сепаратистських організацій) [⁴³, с. 220]. Інколи у висновках проведених досліджень отримують закріплення також окремі прояви міжнародно-правового нігілізму (наприклад, спроба обґрунтування міжнародної правособ'єктності расистської Південної Родезії [⁴⁴].

Усталеними для багатьох дослідників є також диференціації носіїв суверенної міжнародно-правової особи на державні та недержавні суб'єкти міжнародного права [⁴⁵, с. 346] або на нормальні типи [⁴⁶, с. 116] та нетипові квазідержавні суб'єкти міжнародного права [⁴⁷, с. 346; ⁴⁸, с. 413].

У вітчизняній науці міжнародного права поширеним є поділ суб'єктів міжнародного права залежно від їхньої правової природи та походження на основні (первинні) і похідні (вторинні). У літературі, зазначає Т. Л. Сироїд, їх інколи називають суверенними і несуверенними. До основних (первинних) суб'єктів міжнародного права зараховують держави і, за певних обставин, народи та нації, які самостійно беруть участь у міжнародних відносинах і борються за своє національне визволення та створення власної держави. Такі суб'єкти є самостійними та самокерованими утвореннями, які з самого початку, вже самим фактом свого існування (*ipso facto*), стають носіями міжнародних прав та обов'язків. Їх правосуб'єктність не залежить від чиеїсь волі та за своєю сутністю має об'єктивний характер. Вторинні (похідні) суб'єкти міжнародного права (міждержавні (міжурядові) організації, державоподібні утворення (Ватикан, Мальтійській орден та ін.) створюються первинними суб'єктами. Вони мають обмежену правоздатність, межі якої

⁴¹ Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. *League of Nations Treaty Series*. 1936. Vol. 165. P. 20–31.

⁴² GENERAL INFORMATION OF THE TREATY: A-40: CONVENTION ON THE RIGHTS AND DUTIES OF STATES. *Multilateral Treaty. Department of International Law. OAS*. URL: <https://www.oas.org/juridico/english/signs/a-40.html#United%20States>

⁴³ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

⁴⁴ Nkala J. The United Nations, International Law, and the Rhodesian Independence Crisis. Oxford : Oxford University Press, 1985. XII, 288 p.

⁴⁵ Acquaviva G. Subjects of International Law: A Power-Based Analysis. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. 2005. № 38 (2). P. 345–396.

⁴⁶ Brownlie I., Crawford J. Brownlie's Principles of Public International Law. 8th ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. LXXX, 803 p.

⁴⁷ Acquaviva G. Subjects of International Law: A Power-Based Analysis. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. 2005. № 38 (2). P. 345–396.

⁴⁸ Bachmann S. D., Prazauskas M. The Status of Unrecognized Quasi-States and Their Responsibilities Under the Montevideo Convention. *The International Lawyer*. 2019. № 52 (3). P. 393–437.

визначаються міжнародною угодою або іншим правовим актом, на підставі якого вони створені. Такі документи визначають у кожному конкретному випадку обсяг і зміст правосуб'єктності вторинних суб'єктів міжнародного права [⁴⁹, с. 126–127].

М. В. Буроменський, поділяє суб'єктів міжнародного права залежно від особливостей виникнення та об'єму участі в міжнародних правовідносинах на суверенних і договірних. Суверенними суб'єктами є носії державного або народного суверенітету, а саме: прості та складні держави, народи, що виборюють незалежність, повстала або воююча сторона. Договірні суб'єкти (міжнародні міжурядові організації, державоподібні утворення тощо) беруть участь у міжнародно-правових відносинах на підставі міжнародного права (міжнародного договору або рішення міжнародної міжурядової організації), їхня правосуб'єктність є договірною. Серед усіх суб'єктів міжнародного права вони становлять переважну більшість і можуть суттєво відрізнитися за видовими ознаками. Невизначеним залишається питання про визнання міжнародної правосуб'єктності людини, неурядових міжнародних організацій, інших юридичних осіб, людства у цілому [⁵⁰, с. 64–65].

Достатньо широкий перелік правових критеріїв для класифікації суб'єктів міжнародного права на різні види, який водночас не є вичерпним, пропонує О. В. Тарасов. Так, за персонативною правовою формою вчений класифікує суб'єктів міжнародного права на фізичні особи, юридичні особи, суверенні особи. На підставі критерію системного походження суб'єктів міжнародного права – на оригінальні міжнародно-правові особи й комплементарні (факультативні, додаткові, неоригінальні) міжнародно-правові особи. Оригінальними є суб'єкти міжнародного права, що первинно виникають у межах міжнародно-правової системи як міжнародні соціальні актори, набувають персонативної форми міжнародно-правової особи й безпосередньо підпадають під пряму дію норм міжнародного права. Наприклад, міжнародні міжурядові організації як міжнародні юридичні особи. Для оригінальних суб'єктів міжнародного права здійснення міжнародно-правової діяльності є основною функцією. Комплементарними є суб'єкти міжнародного права, які первинно виникають у межах якої-небудь національно-правової системи, отримують там персонативну форму національно-правової особи, безпосередньо підпадають під дію норм національного права й лише в тому випадку, якщо національно-правова система допускає вихід подібних національно-правових осіб на міжнародно-правовий рівень, можливе встановлення з ними міжнародно-правової комунікації. Наприклад, субнаціональні територіальні одиниці як національні юридичні особи. Для таких правових осіб здійснення міжнародно-правового співробітництва є доповненням до їх основної національно-правової діяльності. Залежно від правової сфері

⁴⁹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

⁵⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

суб'єкти міжнародного права класифікуються на суб'єктів міжнародного публічного та суб'єктів міжнародного приватного права. За галузями міжнародного права – суб'єктів права міжнародних договорів, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права тощо. За географічним критерієм – суб'єктів універсального міжнародного права і суб'єктів регіонального міжнародного права; європейського міжнародного права, міжамериканського міжнародного права, африканського міжнародного права тощо. За рівнем міжнародно-правового визнання – суб'єктів міжнародного права *de jure*, суб'єктів міжнародного права *de facto*, суб'єктів міжнародного права *ad hoc*. За нормативними правовими формами, що закріплюють міжнародно-правовий статус, суб'єкти можуть бути класифіковані на: звичаєво-правові суб'єкти міжнародного права; договірні суб'єкти міжнародного права, які інституалізовано шляхом прийняття односторонніх актів держав («нормативно-односторонні» суб'єкти міжнародного права) і нормативних резолюцій міжнародних міжурядових організацій («нормативно-резолютивні» суб'єкти міжнародного права). На основі поділу норм на «м'яке» та «тверде» міжнародне право – суб'єктів «м'якого» та «твердого» міжнародного права та ін. [51, с. 179–181].

Охарактеризуємо особливості міжнародно-правового статусу окремих видів суб'єктів міжнародного права більш детально.

Розпочнемо з **народів**, які, на думку вчених, належать до основних (первинних) суб'єктів міжнародного права.

Водночас питання щодо міжнародної правосуб'єктності народів переважна більшість учених визнає одним зі складних і суперечливих питань у рамках як науки, так і правозастосовної практики. Серед вітчизняних учених дотепер немає єдності щодо багатьох аспектів міжнародної правосуб'єктності народів.

Один із таких прикладів стосується відсутності в міжнародному праві офіційного уніфікованого визначення поняття «народу», а також використання разом із цим терміном або як рівнозначного йому терміна «нація». Для зручності зазначимо одні з можливих їх визначень.

Так, поняття «народ» може містити у собі плем'я, групу племен, народність, етнічну націю, релігійну спільність, мовну спільність. Поняття «нація» може бути розтлумачене як історична спільність людей, які мешкають на певній території та володіють єдністю політичних, економічних, соціально-культурних укладів життя і спільністю мови. Таке спільне функціонування протягом тривалого історичного періоду формує співтовариство, що має спільну самосвідомість своєї єдності та фіксовану самоназву. У такого співтовариства з'являється менталітет, що відрізняє його від інших людських співтовариств.

⁵¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

Політико-юридичною основою міжнародної правосуб'єктності народів (націй) є народний (національний) суверенітет. В конституціях багатьох держав саме народ визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Відповідні положення, наприклад, зазначено і в ч. 2 ст. 5 Конституції України. Там також зафіксовано, що народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Згідно з положеннями ч. 1 ст. 17 Конституції України, захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [52]. Отже, Український народ і утворена ним держава є двома різними учасниками правовідносин.

Проте у вітчизняній науці міжнародного права щодо такої можливості також існують різні підходи. Відповідно до першого підходу, після реалізації свого права на самовизначення і створення національної держави нація як суб'єкт міжнародного права припиняє своє існування й починає функціонувати на міжнародній арені як держава [53, с. 72]. Відповідно до іншого підходу, набуття незалежності та створення своєї держави не тільки не веде до знищення міжнародної правосуб'єктності народу (нації), а навпаки, дозволяє повніше реалізувати та найкраще гарантувати відповідну правосуб'єктність народу (нації) [54, с. 40].

Важливо акцентувати увагу на тому, що в переважній більшості випадків характеристику міжнародної правосуб'єктності народів, як суб'єктів міжнародного права, вчені здійснюють на основі положень принципу рівноправності та самовизначення народів. Міжнародно-правове закріплення цього принципу відбулося в п. 2 ст. 1. Статуту ООН та отримало подальший розвиток у текстах багатьох інших міжнародно-правових актів.

Як наслідок, суб'єктами міжнародного права вчені визнають тільки ті народи (нації), що почали боротьбу за своє національне визволення та створення власної держави після створення ООН. Мають місце також твердження стосовно того, що самостійним міжнародним статусом володіють лише ті нації і народності, що ще не мають власної державності і котрі ще не реалізували право на самовизначення у формі створення суверенної держави або у формі добровільного входження до складу якоїсь держави [55, с. 71].

Водночас такий підхід можна вважати дискусійним, бо народи здійснювали міжнародну правосуб'єктність впродовж тисячолітньої історії

⁵² Конституція України. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁵³ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

⁵⁴ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

⁵⁵ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

міжнародного права, зокрема й у додержавну добу його розвитку. Преамбула Статуту ООН починається зі слів: «Ми, народи Об'єднаних Націй ...» [56]. В ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., зазначається, що всі народи мають право на самовизначення. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування [57].

На думку М. Антонович, Підсумковий акт НБСЄ 1975 р. дає чітку відповідь про суть взаємовідносин між народом і державою: «Всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус», а також «здійснювати на свій розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток». Попри те, що суверенні права і обов'язки реалізуються через вищі державні органи влади і управління, держави як «носії» суверенних прав підкоряються волі «володарів» цих прав – своїм народам, яким належать такі найважливіші права, як право на самовизначення, на суверенітет і невтручання, на територіальну недоторканність, право на мир тощо [58, с. 34].

На думку М. В. Буроменського, існують дві правові ситуації, у яких можливий вияв міжнародно-правової суб'єктності народів. У першій ситуації відбувається народне повстання зі створенням повстанських органів влади, що врешті отримують від держав належне міжнародно-правове визнання. Вона може мати місце у випадку, коли безпосередній зв'язок народу зі створеною ним державою суб'єктом міжнародного права переривається через узурпацію державної влади чи її нездатність представляти інтереси народу. Коли така влада юридично й фактично втрачає можливість діяти від імені народу, в такого народу виникає право виступити в міжнародно-правових відносинах від власного імені. У цьому випадку народний суверенітет реалізується через право народу на повстання і може призвести до створення повстанських органів влади. Держава як суб'єкт міжнародного права при цьому лишається. У другій ситуації має місце утворення національно-визвольних рухів народів та рухів, спрямованих на відокремлення народу від існуючої держави (сепаратистські рухи), зі створенням керівних органів влади, що отримують від держави належне міжнародно-правове визнання, з наступним створенням народами власних держав. У такому випадку міжнародно-правовий статус народів, що

⁵⁶ Charter of the United Nations. URL: <https://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

⁵⁷ United Nations. Treaty Collection. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. URL: https://treaties.un.org/pages/Treaties.aspx?id=4&subid=A&clang=_en

⁵⁸ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

виборюють свою незалежність, обмежений саме питаннями визвольної боротьби. Отже, йдеться передусім про право залежних народів, що не мають власної державності і бажають її отримати. Найбільш визнана міжнародно-правова оцінка таких ситуацій надана в резолюції ГА ООН 1514 (XV) «Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам», ухваленій 14 грудня 1960 р. [⁵⁹, с. 72–73].

Наступним видом суб'єктів міжнародного права, характеристики якого буде приділено увагу, є **держави**.

Як і щодо багатьох інших категорій, в міжнародному праві відсутнє узгоджене, загальновизнане офіційне визначення держави.

Проте в науці міжнародного права поширеною є практика визначати поняття держави на підставі ознак, закріплених у ст. 1 Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав від 26 грудня 1933 р. У тексті цієї статті зазначено, що держава як суб'єкт міжнародного права повинна мати такі ознаки: а) постійне населення; б) визначену територію; в) уряд; г) здатність вступати у відносини з іншими державами [⁶⁰, с. 25].

О. В. Тарасов вважає, що закріплені в ст. 1 Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав від 26 грудня 1933 р. критерії державності є загальновизнаними. Водночас на думку автора, ст. 1 Конвенції 1933 р. зафіксувала фактичні або соціологічні ознаки держави, що склалися в класичному міжнародному праві до початку XX ст. Класичне міжнародне право допускало застосування сили для вирішення міжнародних проблем. Якщо, наприклад, повстанці могли силою зброї відстояти свою незалежність від центральної влади, то міжнародне співтовариство визнавало існування нової державності. Фактична ситуація ототожнювалася з юридичною. Серед суто юридичних критеріїв держави як суб'єкта міжнародного права вчений виділяє відповідність процесу створення державності імперативним нормам міжнародного права. Застосування сили або погрози силою, втручання у внутрішні справи, масові й грубі порушення прав людини (наприклад, геноцид або апартеїд), неправомірне відділення частини території суверенної держави є чіткими показниками заборони визнання нової державності. Державою, на думку автора, слід вважати загальнонаціональну політико-владну організацію народу, що реалізує своє право на самовизначення через інститут громадянства (підданства), яка володіє ефективним контролем над своєю державною територією з постійно проживаючим на ній населенням через представницький уряд, яка визнана міжнародно-правовим співтовариством і виступає в персонативній правовій формі суверенної міжнародно-правової особи [⁶¹, с. 223–227, 238].

⁵⁹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

⁶⁰ Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. *League of Nations Treaty Series*. 1936. Vol. 165. P. 20–31.

⁶¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

М. В. Буроменський, розглядаючи докладніше наведені вище ознаки держави, як суб'єкта міжнародного права, зазначає, що держава не може існувати без населення, яке становить фізичну основу держави. Населення держави повинно бути юридично пов'язаним з її територією, тобто має бути постійним і перебувати з державою у відносинах громадянства чи підданства, що зазвичай закріплюється спеціальним законодавством [⁶², с. 66].

Зазначимо, що наявність постійного населення, фактично народу, є важливою вимогою не тільки для того, щоб вже створена держава продовжувала своє існування, або для того, щоб її можна було вважати суб'єктом міжнародного права. Наявність народу та його волевиявлення є передумовою появи будь-якої держави.

Щодо інших ознак держави, то М. В. Буроменський зазначає, що відсутність державної території не дозволяє констатувати наявність держави, але нечіткість чи невизначеність державних кордонів у жодному разі не свідчить про відсутність держави і з точки зору права не може заважати її існуванню. Сучасне міжнародне право не визнає анексію або воєнну окупацію правовими підставами зміни державної території. Посилання на згадку про уряд як ознаку держави слід розуміти як вимогу мати органи, що уособлюють верховну владу. Влада повинна здійснювати ефективний контроль на території держави. Здатність держави вступати у відносини з іншими державами значною мірою залежить від міжнародно-правового визнання суб'єкта, що претендує на статус держави. Тому це швидше не суб'єктивна ознака держави, як суб'єкта міжнародного права, що бажає або не бажає вступати в зовнішні зносини, а об'єктивна ознака, що дозволяє чи не дозволяє певному утворенню підтримувати міжнародно-правові відносини з іншими державами. В міжнародних відносинах будь-яка держава представлена через систему органів та посадових осіб, кожен із яких у межах повноважень здійснює зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну та інші види діяльності. Міжнародна правосуб'єктність держав ґрунтується на їхній невід'ємній властивості – державному суверенітеті. Завдяки цьому в міжнародному праві за державами визнається право укладати міжнародні договори, вступати в будь-які інші міжнародно-правові відносини, засновувати й бути членами міжнародних міжурядових організацій, підтримувати зовнішні зносини з іншими суб'єктами міжнародного права, бути стороною в міжнародних судах, у разі необхідності правомірно застосовувати силу відповідно до Статуту ООН та ін. У разі порушення міжнародно-правових зобов'язань, держава як суб'єкт міжнародного права, несе міжнародно-правову відповідальність, незалежно від того, який її орган або посадова особа своєю поведінкою завдали шкоди міжнародному праву. До міжнародної кримінальної відповідальності можуть бути притягнені посадові особи держави в разі скоєння ними міжнародних кримінальних злочинів [⁶³, с. 67–70].

⁶² Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

⁶³ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Зазначимо, що з державами безпосередньо пов'язані різні види суб'єктів міжнародного права. Одним із таких видів, якому вітчизняні вчені рідко приділяють увагу, є **окремі митні території**. Представниками цього виду суб'єктів міжнародного права є Гонконг, Макао та окрема митна територія Тайвань, Пенху, Цзиньмень (Кінмень) і Мацзу (Китайський Тайбей), які пов'язані з Китайською Народною Республікою та Китайською Республікою.

Згадування про окремі митні території, як учасників міжнародних відносин, можна побачити в установчих актах таких міжнародних міжурядових організацій як Світова організація торгівлі (СОТ) та Рада митного співробітництва (РМС або ВМО – Всесвітня митна організація).

Відповідно до ст. XII Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р., будь-яка держава чи окрема митна територія, яка має повну автономію в провадженні своїх зовнішніх торговельних відносин та інших питань, передбачених у цій Угоді та багатосторонніх торговельних угодах, може приєднатися до цієї Угоди на умовах, що підлягають погодженню між нею та СОТ. Таке приєднання застосовується до цієї Угоди та багатосторонніх торговельних угод, доданих до неї. Приєднання до торговельної угоди з обмеженим колом учасників регулюється положеннями такої угоди. ... Терміни «країна» або «країни», що вживаються в цій Угоді та в багатосторонніх торговельних угодах, необхідно розуміти як такі, що охоплюють будь-яку окрему митну територію, яка є членом СОТ. У разі окремої митної території, яка є членом СОТ, коли у вислові в цій Угоді й багатосторонніх торговельних угодах уживається термін «національний», такий вислів необхідно тлумачити як такий, що стосується такої митної території, якщо не зазначено іншого [64].

Так, Гонконг (КНР) став членом Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) з 23 квітня 1986 р., а членом СОТ з 1 січня 1995 р. Макао (КНР) став членом ГАТТ з 11 січня 1991 р., а членом СОТ з 1 січня 1995 р. Китайський Тайбей є членом СОТ з 1 січня 2002 р. [65].

Відповідно до ст. II Конвенції про створення Ради Митного Співробітництва від 15 грудня 1950 р., членом Ради може бути Уряд будь-якої окремої митної території, що пропонується Договірною стороною, відповідальною за здійснення його дипломатичних відносин, який самостійно займається зовнішньою торгівлею і прийняття якого як окремого члена схвалено Радою. Уряд будь-якої окремої митної території, який є членом Ради відповідно до викладеного вище, припиняє членство шляхом подання в Раду Договірною стороною, яка несе відповідальність за здійснення його дипломатичних відносин, повідомлення про відмову від членства [66].

⁶⁴ Угода про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_342#Text

⁶⁵ Members and Observers. World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm

⁶⁶ Конвенція про створення Ради Митного Співробітництва від 15 грудня 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_184#Text

Так, Гонконг (КНР) став членом РМС з 1 липня 1987 р., а Макао (КНР) – з 7 липня 1993 р. [67].

Отже, на підставі наведених вище прикладів можна дійти висновку стосовно того, що міжнародна правосуб'єктність окремих митних територій як мінімум дозволяє їм бути Договірними сторонами багатосторонніх міжнародних договорів, а також брати участь у діяльності міжнародних організацій у статусі самостійного члена.

Ще одним пов'язаним із державами видом суб'єктів міжнародного права вчені-міжнародники вважають **державоподібні утворення**.

М. В. Буроменський під державоподібними утвореннями пропонує розуміти несuverенні міжнародні утворення, що виникають на основі міжнародного права, схожі на держави, але не мають всіх їхніх ознак. Виникнення такого виду суб'єктів міжнародного права можливе за різних обставин, зокрема: у зв'язку з необхідністю розв'язання територіального спору; наслідками війни; специфікою деколонізації тощо. Державоподібні утворення вчений класифікує на декілька видів. По-перше, утворення, що виникають на підставі міжнародних договорів і управління ними цілком чи частково здійснює міжнародна міжурядова організація (Вільне місто Краків, Вільне місто Данциг, Вільна територія Трієст) чи держави (Західний Берлін, Андорра). По-друге, такими утвореннями є суб'єкти, що виникли на підставі міжнародного договору і здійснюють владу самостійно (Ватикан). По-третє, державоподібними є утворення, у яких відбувається становлення державності (колишні колонії, де деякі функції управління тимчасово здійснює влада колишньої метрополії). По-четверте, державоподібними часом вважають утворення, що втратили свою територію, але щодо яких існує узвичаєння вважати їх суб'єктами міжнародного права (Мальтійській Орден) [68, с. 82].

А. В. Войціховський вважає, що державоподібні утворення є вторинними суб'єктами міжнародного права, що не мають суверенітету і створюються державами, які визначають їхній статус та обсяг правосуб'єктності. На сучасному етапі розвитку міжнародного права державоподібними утвореннями вчений вважає Ватикан (інша назва Святий престол) і Мальтійській Орден (повна назва – Суверенний військовий орден госпітальєрів Св. Івана Єрусалимського, Родосу і Мальти) [69, с. 75–76].

М. Антонович, серед прикладів державоподібних утворень згадує вільне місто Данциг, Вільну територію Трієст, а також кондомініуми – об'єднане здійснення державної влади на певній території засобами автономної місцевої адміністрації. Оскільки в кондомініумі беруть участь декілька держав, то певна територія перебуває під спільним управлінням.

⁶⁷ Membership. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/en/about-us/wco-members/membership.aspx>

⁶⁸ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

⁶⁹ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

Прикладом кондомініуму може бути Андорра, суверенна держава з 1993 р., однак й надалі керівниками Андорри є президент Франції та єпископ із Каталонії. Водночас Святий престол вчена відносить до утворень *sui generis*. Суверенітет Святого престолу у міжнародній сфері та його виключний суверенітет над містом Ватикан Італія визнала у договорі Конкордати 1929 р. Ряд держав визнали Святий престол і встановили з ним дипломатичні зв'язки. Святий престол є стороною міжнародних договорів (конкордатів) [⁷⁰, с. 42].

На думку О. В. Тарасова, Суверенний військовий орден госпітальєрів Св. Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти є прикладом збереження до наших часів міжнародно-правового статусу середньовічного релігійного ордену як суверенної особи. Серед усіх існуючих на сьогодні суверенних міжнародно-правових осіб Мальтійській орден має найменший міжнародно-правовий статус. Безумовно, у цьому випадку відсутня суверенна держава як соціальний актор. Тому мова може йти лише про суверенну міжнародно-правову особу як персонативну правову форму, соціальним носієм якої й виступає Мальтійській орден [⁷¹, с. 233].

Станом на кінець 2024 р. Мальтійській орден підтримував двосторонні відносини із 114 державами та має акредитовані дипломатичні представництва у більш як 100 країнах світу. Суверенний Мальтійській орден підтримує відносини на рівні посла з Європейським Союзом. Він має постійні місії спостерігачів при ООН та її спеціалізованих установах, а також має свої делегації або представництва у 17 міжнародних організаціях (наприклад, в Африканському Союзі, Міжнародному комітеті Червоного Хреста, Раді Європи) [⁷²].

У наш час, зазначає О. В. Тарасов, носієм суверенної міжнародно-правової особи є також адміністративний центр католицької церкви, що дипломатично ховається під двома різними найменуваннями – Святий Престол і Місто-держава Ватикан. Спроби дослідників розібратися, де ж закінчується один самостійний соціальний актор і починається інший незалежний учасник міжнародних відносин, виявилися марними. Це пов'язано як із тісним переплетінням цих соціальних утворень між собою (при верховенстві Святого Престолу за канонічним правом), так і з використанням обох найменувань у міжнародно-правовій практиці католицької церкви залежно від зовнішньополітичних обставин. Однак від зміни найменування міжнародно-правова природа соціального актора як суверенної особи не змінюється. Проте подібна варіативність дозволяє католицькій церкві мати куди більше зовнішньополітичні можливості, ніж у держав. Наприклад, держави не мають права звертатися до іноземних громадян, а Святий Престол таке право має щодо католиків [⁷³, с. 233–235].

⁷⁰ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

⁷¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

⁷² Суверенний Мальтійській орден. Посольство в Україні. URL: <https://surl.li/utthec>

⁷³ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

З урахуванням наведених вище підходів до характеристики державоподібних утворень можна дійти висновку стосовно того, що єдності серед учених щодо розуміння правової природи цього виду суб'єктів міжнародного права немає. Дискусійним слід вважати і обґрунтування міжнародної правосуб'єктності наведених вище суб'єктів міжнародного права, зокрема Суверенного військового ордену госпітальєрів Св. Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти та Святого Престолу (Ватикану), виключно за підсумками проведення порівняльного аналізу з правосуб'єктністю держав. Така діяльність суттєво ускладнює як усебічне пізнання особливостей інституту міжнародної правосуб'єктності, так і заважає вивченню особливостей міжнародно-правового статусу окремих видів суб'єктів міжнародного права.

Наступний видом суб'єктів міжнародного права є **міжнародні організації**, які в науці міжнародного права класифікують на міжнародні міжурядові організації та міжнародні неурядові організації. Багато вітчизняних учених вважають, що суб'єктами міжнародного права є лише міжнародні міжурядові організації. Тому поширеною є практика використання термінів «міжнародні організації» та «міжнародні міжурядові організації» як рівнозначних.

Загальноприйнятого визначення міжнародних організацій або міжнародних міжурядових організацій (ММУО) ні в міжнародно-правових актах, ні в доктрині міжнародного права дотепер не сформульовано.

Водночас термін «міжнародна організація» закріплено в розроблених Комісією міжнародного права ООН у 2008 р. проектах статей «Відповідальність міжнародних організацій». У ст. 2 «Використання термінів» Проектів зазначено, що для цілей цих проектів статей «міжнародна організація» означає організацію, засновану міжнародним договором або іншим документом, регульованим міжнародним правом, яка володіє своєю власною міжнародною правосуб'єктністю. Міжнародні організації можуть включати в якості членів, крім держав, й інші утворення [74].

На думку М. В. Буроменського, ММУО – це утворення, засноване державами та ММУО на основі міжнародного права, має договірно визначений міжнародно-правовий статус, повноваження, внутрішню структуру та фіксоване членство на основі фінансових зобов'язань щодо утримання організації [75, с. 79–80].

В. І. Муравйов розглядає міжнародну організацію як об'єднання держав, яке створене на основі міжнародної угоди, має колективні органи, самостійну волю і відповідає вимогам міжнародного права [76, с. 114].

⁷⁴ Responsibility of international organizations : texts and titles of draft articles 1 to 67 / adopted by the Drafting Committee on 2nd reading in 2011. *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/705710?ln=en&v=pdf>

⁷⁵ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

⁷⁶ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

Ю. В. Щокін вважає, що ММУО – це об'єднання держав (інших ММУО), створене на погоджувальній основі, що має певні цілі, які відповідають загальноновизнаним принципам міжнародного права, має постійну внутрішньоорганізаційну структуру та володіє міжнародною правосуб'єктністю [77, с. 172].

Немає однозначної думки серед учених і щодо статусу міжнародних організацій. Для одних міжнародні організації належать до нормальних типів суб'єктів міжнародного права [78, р. 116]. Для інших – вони є суб'єктами міжнародного права *sui generis* [79].

Найчастіше вчені виокремлюють такі основні ознаки ММУО: 1) міждержавний характер; 2) юридична основа ММУО, якою зазвичай є Статут – багатосторонній міжнародний договір (установчий акт міжнародної організації); 3) наявність діючої на постійній основі організаційної структури; 4) відносно постійний склад членів; 5) визначена в установчому акті організації правосуб'єктність; 6) участь у міжнародних відносинах з іншими суб'єктами міжнародного права від власного імені.

Правовому статусу ММУО властиві певні міжнародні права та обов'язки, серед яких доречно згадати про: право вступати, підтримувати і розвивати офіційні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права; право укладати міжнародні договори з іншими суб'єктами міжнародного права (договірна правосуб'єктність ММУО); право висунення претензій до інших суб'єктів міжнародного права з метою забезпечення міжнародно-правового захисту своїх прав; право і обов'язок урегульовувати свої міжнародні спори виключно мирними засобами; повага суверенітету держав і невтручання в їхні внутрішні справи; незастосування сили або загрози силою в рамках діючого міжнародного права; повага і сприяння в забезпеченні поваги основоположних прав і свобод людини; сумлінне виконання зобов'язань, що випливають із міжнародних договорів та інших джерел міжнародного права; обов'язок нести міжнародно-правову відповідальність за міжнародні правопорушення.

ММУО є ООН, Світова організація торгівлі, Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол, Організація Північноатлантичного договору, Організація американських держав, Рада Європи і багато інших.

Щодо міжнародних неурядових (недержавних) організацій (також можуть використовуватися терміни «неурядова організація» або «організація громадянського суспільства»), то у міжнародному праві є декілька їх визначень, що офіційно використовуються в діяльності окремих ММУО.

⁷⁷ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

⁷⁸ Brownlie I. & Crawford J. Brownlie's Principles of Public International Law. 8th ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. LXXX, 803 p.

⁷⁹ Aćić M. International organizations as *sui generis* subjects of international law. *Acta Politica Polonica*. 2021. № 1 (51). P. 51–66. URL: <http://dx.doi.org/10.18276/ap.2021.51-04>

На сайті ООН, наприклад, під неурядовою організацією (НУО) або організацією громадянського суспільства (ОГС) запропоновано розуміти будь-яку неприбуткову, добровільну групу громадян, організовану на місцевому, національному або міжнародному рівні ^[80].

Відповідно до положень Основоположних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі, *прийнятих учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи в Страсбурзі 5 липня 2002 р.*, НУО розглядаються як добровільні самоврядні організації, які не можуть саме тому підлягати управлінню з боку органів державної влади. Терміни, якими їх звичайно описують у національному праві, можуть варіювати, однак вони охоплюють асоціації, благодійні заклади (charities), фонди (foundations, funds), некомерційні корпорації, товариства і довірчу власність в управлінні (trusts). Вони не включають організації, що діють як політичні партії. НУО охоплюють організації, створені окремими особами (фізичними і юридичними) і групами таких осіб. Вони за своїм складом і сферою діяльності можуть бути національними або міжнародними. НУО, звичайно, але не обов'язково, є членськими організаціями. НУО не мають за первинну мету одержання прибутку. Вони не розподіляють прибутки, що є результатом їхніх дій серед їхніх членів чи засновників, але використовують їх для досягнення своїх цілей. НУО можуть бути або неформальними організаціями, або організаціями, що мають правосуб'єктність. Відповідно до національного права вони можуть мати різні статуси для того, щоб відображати відмінності у фінансових чи інших перевагах, які їм надаються на додаток до правосуб'єктності ^[81].

Ще одним прикладом визначення статусу міжнародних неурядових організацій (МНУО) в праві Ради Європи можна вважати прийняту 24 квітня 1986 р. Європейську конвенцію про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій (EST №. 124) ^[82].

У вітчизняній доктрині міжнародного права щодо міжнародної правосуб'єктності МНУО висловлюються різні думки.

А. В. Войціховський, наприклад, визнає за МНУО важливу роль у розвитку міжнародних відносин, зокрема, завдяки можливості мати консультативний міжнародно-правовий статус при МНУО ^[83], с. 75].

⁸⁰ The UN and Civil Society. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/get-involved/un-and-civil-society>

⁸¹ Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209#Text

⁸² European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations (ETS № 124). *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=124>

⁸³ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

М. Антонович щодо міжнародної правосуб'єктності МНУО зазначає, що вони майже не мають правоздатності, не виявляють майже жодних прав та обов'язків. Однак вони мають важливий вплив на прийняття рішень [⁸⁴, с. 307].

Т. Л. Сироїд, вважає МНУО спеціальними, неправостворюючими суб'єктами міжнародного права з дуже обмеженим обсягом правоздатності, а їх правосуб'єктність – другорядною (юридичною) за походженням. Ураховуючи практичний внесок МНУО у розвиток сучасних міжнародних відносин і права, деякі вчені, акцентує увагу автор, відносять їх до суб'єктів міжнародного права зі спеціальною правосуб'єктністю [⁸⁵, с. 136].

МНУО є Міжнародний комітет червоного хреста, Грінпіс, Міжнародна амністія, Міжнародна поліцейська асоціація та багато інших.

Дискусійною у теорії міжнародного права є думка стосовно того, що суб'єктами міжнародного права є також **фізичні та юридичні особи – суб'єкти національного права**. Для обґрунтування цієї думки вчені наводять факти отримання фізичними та юридичними особами відповідно до міжнародних договорів певних прав (наприклад, право звертатися до таких міжнародних судів та квазісудових органів із прав людини як Європейській суд з прав людини, Міжамериканській Суд з прав людини, Комітет з прав людини) та обов'язків (наприклад, не вчиняти злочини, що заборонені загальновизнаними нормами міжнародного права). Фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів. Проте, наголошує М. В. Буроменський, дискусія триває навколо питання, а чи породжують такі факти у цих осіб міжнародну правосуб'єктність, або ж вони лишаються лише дестинаторами (користувачами) таких прав? Наразі в доктрині це питання залишається не вирішеним [⁸⁶, с. 85–86].

Питання для самоконтролю

1. Які ознаки притаманні суб'єктам міжнародного права?
2. Які види суб'єктів міжнародного права вам відомі?
3. Як тлумачать міжнародну правосуб'єктність у доктрині міжнародного права?
4. Які особливості міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та Ватикану вам відомі?
5. Коли Україна стала суб'єктом міжнародного права?

⁸⁴ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

⁸⁵ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

⁸⁶ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

РОЗДІЛ 3 ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Principium est potissima pars cujunque rei
(Принцип є найважливіша частина всього)

1. Поняття принципів міжнародного права

Категорія «принципи міжнародного права» та пов'язана з нею категорія «принципи права» є одними з основоположних у правничій доктрині. Протягом тривалого часу учені-правники намагалися з'ясувати їхню сутність та виробити загальновизнане для них визначення. Однак дотепер досягти цього не вдалося.

Ще наприкінці XVIII ст. І. Бентам наголошував що, термін «принцип» дуже нечіткий та має дуже широке значення. Його надзвичайна важливість проявляється в тому, що він застосовується до будь-чого, що розуміється як основа або початок якої-небудь серії дій ... Походить цей термін від латинського *principium*, що, на думку автора, складається з двох слів: *primus* – «керівник (головний, основний)», і *cipium* – «закінчення, закінчення терміну, межа (результат)», що, ймовірно, походить від *capio* – «приймати» [⁸⁷, с. 2].

На сучасному етапі наукового вивчення сутності терміну «принцип» з багатоманітністю підходів щодо його інтерпретації можна ознайомитися в змісті різних тлумачних словників.

Так, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусел, термін «принцип» має наступні значення: по-перше, як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і тощо (основний закон якої-небудь точної науки); по-друге, як особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення (правило покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства тощо); по-третє, як переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [⁸⁸, с. 1125].

Термін «принцип» має декілька значень і в інших, крім української мови. Так, наприклад, відповідно до словника сучасної англійської мови, термін «принцип» розуміється як: 1) моральне правило або переконання про те, що правильно або неправильно; те, що впливає на поведінку; 2) основна ідея плану або основа системи; 3) а) в принципі – якщо щось можливе, очікуване в принципі то немає жодної підстави для того, щоб це не трапилось, але це ще не трапилось б) якщо ви погоджуєтесь на щось у

⁸⁷ Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation. Reprint ed. Oxford : Clarendon Press ; London : Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Amen Corner E. C., 1823. XXXIII, 389 p.

⁸⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Бусел В. Т. та ін. ; голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 5-те, з дод. і допов. Київ : Перун, 2005. 1728 с.

принципі, ви погоджуєтеся із загальним планом чи ідеєю, але ви ще не розглянули всі деталі; 4) правила процесу (правило, що пояснює спосіб дії якої-небудь машини або дію природної сили у Всесвіті) [⁸⁹, с. 1301].

У тлумачному словнику Вебстера слово «принцип» визначається як: 1) природне право, сформульоване і прийняте розумом; 2) важлива істина, на якій ґрунтуються інші істини; 3) прийняття морального права як керівництва до поведінки; 4) правило, на основі якого особа формує власну поведінку, яке часто становить частину кодексу; 5) основоположний зміст [⁹⁰, с. 795].

Отже, незалежно від джерела роз'яснення принципи посідають основоположне місце у структурі значної низки явищ, зокрема й у міжнародному праві. Найчастіше вчені-міжнародники відводять їм місце певного базису (ядра) внутрішньої нормативної основи системи міжнародного права. Через це у багатьох дослідженнях приділяється увага загально-теоретичній характеристиці принципів міжнародного права. Незважаючи на це, в доктрині міжнародного права дотепер не вдалося виробити загальновизнаного розуміння принципів міжнародного права, а наявна теорія принципів міжнародного права містить дискусійні положення та потребує подальшого доопрацювання.

Огляд наукової та навчальної літератури з міжнародного права засвідчив фрагментарність висвітлення проблематики принципів міжнародного права. У юристів-міжнародників відсутня єдність щодо розуміння генези принципів міжнародного права, визначення їх видів та форм зовнішнього вираження, встановлення співвідношення між принципами міжнародного права та основними принципами міжнародного права, а також між принципами та нормами міжнародного права тощо. Дискусійним, на нашу думку, є також питання інтерпретації терміну «принцип міжнародного права» через термін «норма міжнародного права», бо ж за умови їх ототожнення втрачається сенс самостійного існування цих термінів. Встановлення розмежування між цими термінами, незважаючи на понятійну близькість, є важливим та необхідним як для теорії міжнародного права, так і для практики його застосування.

Слід зазначити, що на необхідності встановлення розмежування між термінами «принципи права» та «норми права» наполягають також й інші як закордонні, так і українські представники теорії та філософія права. Зокрема, американський вчений-правознавець Р. Паунд, наголошував, що принципи є життєво важливою, сталою частиною права. Вони, а ні правила, є вихідною точкою міркувань. Принципи залишаються порівняно постійними або розвиваються в незмінних напрямках. Правила порівняно недовговічні. Вони не розвиваються; їх скасовують і замінюють іншими правилами [⁹¹, с. 159].

⁸⁹ Longman dictionary of contemporary English / dir. Della Summers. Pearson Education Limited. Twelfth impression, 2008. 1950 p.

⁹⁰ New Webster's dictionary and thesaurus of the English Language. Lexicon Publications, Inc. ; Danbury, Ct. – Rev. and updated ed., 1993. 1248 p.

⁹¹ Hayek F. A. Law, Legislation and Liberty. London : Routledge. Printed and bound in Great Britain by T. J. International Ltd, Padstow, Cornwall, 1998. XXI, 244 p.

Без принципів, під якими американський філософ права Р. Дворкін розумів усю множинність тих стандартів, які не є нормами, система правил не буде повною та завершеною [⁹², с. 52].

Відмежовує принципи права від норм, оскільки вони не мають такої структури, як норма права в традиційному розумінні, тобто не є утворенням із тричленною чи хоча б двочленною структурою, і український правник – М. Патеї-Братасюк. На її думку, принципи права – це базові, засадничі ідеї програмного характеру, яким мають бути увідповіднені норми права, розвинені і конкретизовані на їх основі [⁹³, с. 249–250].

Водночас для багатьох представників вітчизняної доктрини міжнародного права підхід до розуміння принципів міжнародного права як одного з видів норм міжнародного права, як і підхід до розкриття сутності принципів міжнародного права виключно через характеристику основних (загальновизнаних) принципів міжнародного права визнається беззаперечним.

Л. М. Неvara, наприклад, із цього приводу зазначає, що принципи міжнародного права – це юридично узагальнене правило поведінки суб'єктів міжнародного права в певній сфері правовідносин. Усі основні принципи сучасного міжнародного права є юридично обов'язковими і підлягають безумовному виконанню. ... Як усі юридичні норми, основні принципи міжнародного права мають своє юридичне закріплення [⁹⁴, с. 202].

В. Г. Буткевич використовує таке визначення поняття основних принципів міжнародного права, а саме: «це система основоположних норм міжнародного права, які регулюють відносини між його суб'єктами і є критерієм правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовчого процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм» [⁹⁵, с. 196].

Т. Л. Сироїд стверджує, що під основними принципами міжнародного права розуміють загальновизнані норми, які регулюють правовідносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права. В основному вони мають імперативний характер і містять зобов'язання *erga omnes*, тобто зобов'язання відносно кожного з членів міждержавного спілкування [⁹⁶, с. 81].

Ю. В. Щокін зазначає, що основні загальновизнані принципи міжнародного права є одним із прикладів універсальних норм міжнародного права [⁹⁷, с. 55].

В юридичній літературі можна побачити й інші визначення принципів міжнародного права. В. Н. Денисов, наприклад, під принципами міжнародного права пропонував розуміти – абстракції та узагальнення, які походять від юридичних фактів і норм міжнародного права та характеризують

⁹² Dworkin R. M. *Is Law a System of Rules?.* Essays in Legal Philosophy / ed. R. S. Summers. Berkeley : University of California Press, 1968. P. 25–60.

⁹³ Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. 396 с.

⁹⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

⁹⁵ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

⁹⁶ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

⁹⁷ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

правовий порядок у відповідних сферах міжнародних відносин. Принципи на відносно вищому рівні абстракції, уточнює автор, належать до основних принципів міжнародного права [⁹⁸, с. 126].

Інколи для підтвердження правильності сформованого підходу щодо розуміння принципів міжнародного права як одного з видів норм міжнародного права, науковці посиляються на практику вживання терміну «принципи міжнародного права», у розумінні найбільш загальних норм міжнародного права, у рішеннях Постійної палати міжнародного правосуддя у справі «Лотос» від 7 вересня 1927 р. та Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у справі між США та Канадою стосовно делімітації кордону у затоці Мен від 12 жовтня 1984 р.

Так, у рішенні від 7 вересня 1927 р. Постійна палата міжнародного правосуддя вирішила, що вислів «принципи міжнародного права», як він звичайно вживається, може означати лише міжнародне право, як воно застосовується між всіма націями, що належать до співтовариства держав [⁹⁹, с. 16, 17].

У такий спосіб, вважав проф. В. Н. Денисов: «Постійна палата міжнародного правосуддя у справі «The Lotus» (1927) ототожнила принципи міжнародного права з «принципами, що є чинними між незалежними націями», і, отже, з нормами універсального міжнародного права» [¹⁰⁰, с. 126].

Щодо іншого рішення, прийнятого Міжнародним Судом ООН 12 жовтня 1984 р., то у його змісті закріплено таке: «сполучення термінів «норми» і «принципи» являє собою використання подвійного позначення для вираження однієї і тієї ж ідеї ... вживання терміна «принципи» може бути виправдано через їх більш загальний і більш основоположний характер» [¹⁰¹].

Як додатковий аргумент вчені також наводять приклади використання у різному значенні терміна «принцип» в резолюціях ООН, аналіз яких було здійснено представником Інституту міжнародного права Кш. Скубішевським у 1986 р., а саме як: 1) правовий або неправовий принцип; 2) норма вищого чи найвищого порядку; 3) норма, що породжує більш конкретні правила; 4) норма, важлива з огляду на мету резолюції; 5) мета або ціль, яка має бути досягнута, вимога щодо правових чи інших політик Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, керівна ідея, зокрема під час перегляду старого й упровадження нового законодавства; 6) директиви щодо тлумачення. У деяких випадках декілька з цих значень можуть поєднуватися [¹⁰², с. 262–263].

⁹⁸ Юридична енциклопедія : у 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5 : П–С. 736 с.

⁹⁹ Case of the S.S. «Lotus». Judgement № 9. 7 Septembre 1927. *Publications of the Permanent Court of International Justice. Series A.* № 10, 1927. 33 p.

¹⁰⁰ Юридична енциклопедія : у 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5 : П–С. 736 с.

¹⁰¹ Case concerning Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment 12 October 1984. International Court of Justice, Reports. 1984. P. 288–290.

¹⁰² The elaboration of general multilateral conventions and of non-contractual instruments having a normative function or objective. *Annuaire de l'Institut de Droit International*. 1986. Vol. 61. T. 2. P. 257–267.

Щодо ознак принципів міжнародного права, які вітчизняні вчені визначають через ознаки основних принципів міжнародного права, то в їхніх переліках можна побачити: «ядро юридичної сутності сучасного міжнародного права, що має імперативний характер; фундамент сучасного міжнародного права, його нормативно-правової бази; критерій оцінки правомірності дій суб'єктів міжнародного права на міжнародній арені; найбільш яскравий виразник цілей і завдань сучасного міжнародного права; конкретний правовий регулятор міжнародних відносин; юридичний орієнтир під час вироблення зовнішньої та національної політики кожної держави; цементуючий засіб у справі розвитку і зміцнення міжнародного співробітництва; фактор універсальності основних положень сучасного міжнародного права; аргументоване вираження конкретного змісту сучасного міжнародного права» [¹⁰³, с. 68].

На думку Л. М. Невари, основні принципи утворюють «конституцію світового співтовариства». Вони є основою, фундаментом існування, функціонування і розвитку міжнародного права. Ці принципи виражають і охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, в основі яких лежать найважливіші – мир і співробітництво, права людини. Принципи відображають і закріплюють характерні риси суб'єктів міжнародного права і системи їхньої взаємодії через закріплення правового статусу суб'єктів. У своїй сукупності принципи є хартією основних прав і обов'язків держав і утворюють основу загального міжнародного права, слугують основним критерієм правомірності поведінки суб'єктів. Вища юридична сила принципів виявляється в тому, що вони зараховані до категорії імперативних норм (*jus cogens*), тобто відхилення від них ні індивідуально, ні за угодою суб'єктів міжнародного права неприпустиме [¹⁰⁴, с. 201, 202].

Отже, з урахуванням вищенаведеного, зазначимо авторське розуміння принципів міжнародного права. Його сутність засновується на пропозиції переглянути обґрунтованість використання підходів до розуміння принципів міжнародного права як одного з видів норм міжнародного права, а також щодо розкриття сутності принципів міжнародного права виключно через характеристику основних (загальновизнаних) принципів міжнародного права. В рамках авторського розуміння принципів міжнародного права ми також пропонуємо відмовитися від використання в характеристиках принципів міжнародного права (основних принципів міжнародного права) окремих тверджень, якими послуговуються з цією метою українські вчені в наукових і навчальних працях з міжнародного права. Наприклад, це стосується таких не властивих міжнародному праву ототожнень принципів міжнародного права з фундаментом існування, функціонування і розвитку сучасного міжнародного права, його нормативної бази, або з цементуючим засобом у справі розвитку і зміцнення міжнародного співробітництва.

¹⁰³ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

¹⁰⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Принципи міжнародного права створюються та використовуються суб'єктами міжнародного права, тобто регуляторами міжнародних відносин. З огляду на це, принципи міжнародного права як один із засобів в інструментарії суб'єктів міжнародного права (регуляторів міжнародних відносин) не можуть вчиняти жодних, властивих суб'єктам міжнародного права діянь, а саме: регулювати відносини між суб'єктами; виражати та охороняти комплекс загальнолюдських цінностей; відображати і закріплювати характерні риси суб'єктів міжнародного права тощо.

Щодо пропозиції перегляду обґрунтованості використання підходу до розуміння принципів міжнародного права як одного з видів норм міжнародного права, то вона поширюється також і на потребу переглянути обґрунтованість визнання основних принципів міжнародного права – імперативними нормами *jus cogens*, а разом із ним і на перегляд твердження щодо того, що вища юридична сила принципів міжнародного права виявляється в тому, що вони віднесені до категорії імперативних норм (*jus cogens*).

З метою обґрунтування потреби розмежування принципів міжнародного права та норм міжнародного права, звернемося до вже зазначеного вище рішення Міжнародного Суду ООН від 12 жовтня 1984 р. У його змісті поряд із визнанням того, що терміни «норми» і «принципи» фактично на рівних використовуються для вираження однієї і тієї ж ідеї, акцентовано також увагу на важливій відмінності між ними, а саме: «... вживання терміна «принципи» може бути виправдано в силу їх більш загального і більш основоположного характеру» [105]. З огляду на це, терміни «норми» і «принципи» пропонується використовувати в міжнародному праві як видові поняття, що входять до складу такого родового поняття як «правило» або «правило поведінки».

Як правила більш загального і більш основоположного (які визначають основні положення для інших правил, утворюють основу або початок якої-небудь серії діянь) характеру принципи міжнародного права створюються раніше його норм. Навіть, якщо вони створюються разом і закріплюються, наприклад, в одному міжнародному договорі, то норми міжнародного права розробляються у повній відповідності та на основі попередньо узгоджених принципів міжнародного права. За допомогою норм міжнародного права суб'єкти міжнародного права конкретизують визначені загалом в принципах міжнародного права правила поведінки. Якщо в міжнародному праві у цілому або в рамках окремої галузі міжнародних відносин приймаються нові принципи міжнародного права, то норми міжнародного права, що використовувалися для здійснення правового регулювання міжнародних відносин раніше, залишаються чинними тільки, якщо відповідають або можуть бути увідповіднені новоприйнятим принципам. Саме із використанням норм міжнародного права, зокрема й імперативних,

¹⁰⁵ Case concerning Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment 12 October 1984. *International Court of Justice, Reports*. 1984. P. 288–290.

його суб'єкти переважно і здійснюють правове регулювання міжнародних відносин. У разі відсутності таких норм, саме принципи міжнародного права можуть використовуватися його суб'єктами як засіб правового регулювання міжнародних відносин та подолання прогалин у міжнародному праві. У разі реалізації норм міжнародного права з порушенням чинних принципів міжнародного права, така поведінка може бути визнана протиправною.

Верховенство принципів міжнародного права над нормами міжнародного права за ієрархією, як і важливість їхньої повноцінної, максимально можливої (фактично юридично обов'язкової) реалізації суб'єктами міжнародного права, незалежно від того, формою зовнішнього вираження принципів є міжнародний звичай, міжнародний договір чи акти *soft law*, походять саме від властивих для них більш загального і більш основоположного характеру, а не від того, що науковці вважають основні принципи міжнародного права імперативними нормами загального міжнародного права (*jus cogens*). Не виконання принципів міжнародного права матиме автоматичним наслідком не виконання розроблених на їхній основі норм міжнародного права та порушуватиме закріплену в таких принципах і нормах міжнародного права домовленість між його суб'єктами у цілому. При цьому негативні наслідки протиправної поведінки залежатимуть від того, які саме принципи міжнародного права було порушено – принципи міжнародного договору, принципи міжнародного звичаю, принципи резолюції міжнародної організації тощо.

Отже, принципи та норми міжнародного права пов'язані між собою, але не тотожні категорії.

Стосовно дефініції поняття «принципи міжнародного права», то охарактеризовані вище ознаки принципів міжнародного права дозволяють сформулювати наступне її бачення – це загально визначені, основоположні правила поведінки суб'єктів міжнародного права.

2. Види принципів міжнародного права

У визначеннях поняття міжнародного права вчені часто зазначають, що міжнародне право є системою чи сукупністю принципів та норм. Деякі українські вчені навіть пропонують авторські класифікації принципів міжнародного права. Однак розміщують такі класифікації здебільшого в підрозділах підручників і навчальних посібників, присвячених питанням системи міжнародного права або видів і класифікації норм міжнародного права.

В. В. Мицик, наприклад, з урахуванням суб'єктно-територіальної сфери класифікує принципи міжнародного права на такі види: 1) основні принципи загального міжнародного права, що визначають засади відносин між усіма державами (сім основних принципів, що містяться у ст. 2 Статуту ООН); 2) загальновизнані принципи, що регулюють відносини між певними групами держав (регіональні принципи, наприклад принцип непорушності кордонів, визнаний у взаємовідносинах європейських

держав після Другої світової війни); 3) спеціальні принципи галузей та інститутів, які визначають форми взаємодії держав у спеціальних об'єктних сферах (наприклад, принципи міжнародного морського права, міжнародного повітряного права тощо) [¹⁰⁶, с. 178–179].

М. Антонович принципи міжнародного права класифікує на два види: 1) загальновизнані принципи міжнародного права; 2) спеціальні принципи міжнародного права, або галузеві принципи і принципи міжнародно-правових інститутів. Загальновизнані принципи не утворюють окремі галузі, оскільки пронизують усі галузі й інститути системи міжнародного права. Більшість загальновизнаних принципів міжнародного права закріплені в Статуті ООН, в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. та в Підсумковому акті НБСЄ 1975 р. Серед принципів тієї чи іншої галузі, наголошує вчена, як правило, виділяють основний принцип галузі (наприклад, принцип свободи відкритого моря у міжнародному морському праві, принцип повного і виключного суверенітету держави над повітряним простором у межах її території у міжнародному повітряному праві тощо) [¹⁰⁷, с. 29–30].

К. А. Жебровська стверджує, що найбільш узагальненою класифікацією принципів міжнародного права є їх поділ на загальновизнані (загальні) та спеціальні (галузеві) принципи міжнародного права [¹⁰⁸, с. 68].

Переважає ж більшість представників української науки міжнародного права зазвичай обходяться без будь-якого пояснення власного бачення класифікації принципів міжнародного права на різні види. За сформованою традицією вони зосереджують увагу на характеристиці основних принципів міжнародного права.

Найчастіше розгляд основних принципів міжнародного права здійснюється із урахуванням послідовності їхнього юридичного закріплення в Статуті ООН, в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятої ГА ООН 24 жовтня 1970 р. в резолюції 2625 (XXV), (Декларація про принципи міжнародного права) та в Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р.

Отже, у Статуті ООН і в Декларації про принципи міжнародного права отримали закріплення такі сім принципів міжнародного права: незастосування сили або погрози силою; мирного вирішення міжнародних спорів; невтручання у внутрішні справи держав; співробітництва держав; рівноправності та самовизначення народів; суверенної рівності держав; сумлінного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН.

¹⁰⁶ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁰⁷ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

¹⁰⁸ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посібник / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

Важливо наголосити на тому, що згідно з Загальними положеннями Декларації про принципи міжнародного права, ГА ООН заявила, що принципи Статуту, втілені в цій Декларації, є *основними принципами міжнародного права*, і тому закликає всі держави керуватися цими принципами у своїй міжнародній діяльності та розвивати свої взаємини на основі суворого дотримання цих принципів. Стосовно зазначеного також варто акцентувати увагу на тому, що в тлумаченнях змісту принципу незастосування сили або погрози силою та принципу сумлінного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН, тричі використовується відсилання до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права [109].

Тобто в тексті Декларації про принципи міжнародного права основні принципи міжнародного права та загальновизнані принципи міжнародного права згадуються як різні види принципів міжнародного права.

З цього приводу зазначимо, що, наприклад, в Преамбулах Віденських конвенцій про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р. та про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 р. відзначено, що принципи вільної згоди, сумлінності та *pacta sunt servanda* є загальновизнаними [110]. Згідно зі ст. 3 Статуту Ради Європи, кожен член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини та основоположних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією ... [111]. На важливості визнання принципу верховенства права як основи для багатостороннього співробітництва та політичного діалогу, відповідно до Статуту ООН, та як одного з головних принципів усієї роботи, що виконується ООН, наголошується також у Новій концепції верховенства права, запропонованій Генеральним секретарем ООН [112].

В Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р., наведений вище перелік із семи принципів міжнародного права було доопрацьовано, додатково розтлумачено та доповнено ще трьома принципами, а саме: поваги прав людини та основоположних свобод; непорушності кордонів; територіальної цілісності держав. У підсумку, в тексті Декларації принципів Заключного акта НБСЄ отримали закріплення

¹⁰⁹ Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. URL: [https://docs.un.org/en/A/RES/2625%20\(XXV\)](https://docs.un.org/en/A/RES/2625%20(XXV))

¹¹⁰ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ParticipationStatus.aspx?clang=_en

¹¹¹ Statute of the Council of Europe of May 5, 1949. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>

¹¹² New Vision of the Secretary-General for the Rule of Law. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/wp-content/uploads/2023/10/Rule-of-Law-New-Vision-English.pdf>

такі принципи міжнародного права: I. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету; II. Утримання від погрози силою або її застосування; III. Непорушність кордонів; IV. Територіальна цілісність держав; V. Мирне вирішення спорів; VI. Невтручання у внутрішні справи; VII. Повага прав людини та основоположних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії чи переконань; VIII. Рівноправність і самовизначення народів; IX. Співробітництво між державами; X. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом [¹¹³].

Порівняно з текстом Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р., в тексті Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р., відсилання до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права збереглося в роз'ясненні змісту принципу сумлінного виконання зобов'язань за міжнародним правом.

Інколи в навчальній літературі з міжнародного права можна побачити також і класифікації основних принципів міжнародного права.

Наприклад, Л. М. Невара вважає, що основні принципи міжнародного права поділяються на універсальні та регіональні. Універсальні принципи, закріплені в ст. 2 Статуту ООН та Декларації про принципи міжнародного права, автор визнає імперативними нормами загального міжнародного права. Додані до основних принципів в Гельсінському Заключному акті НБСЄ три принципи – регіональними принципами. Водночас щодо регіональних основних принципів міжнародного права автор також зазначає, що: «Спочатку закріплені на регіональному рівні принципи набули загального значення, що не раз підтверджувалося ГА ООН. Вони стали загальновизнаними звичаєвими нормами» [¹¹⁴, с. 203–204, 216].

В. Е. Теліпко та А. С. Овчаренко, основні принципи міжнародного права класифікують на такі три групи. Перша група – *принципи, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки*, а саме: а) співробітництво держав; б) суверенна рівність держав; в) добросовісне виконання міжнародних зобов'язань; г) невтручання у внутрішні справи держав. Друга група – *принципи, пов'язані з міжнародним співробітництвом держав*: а) заборона застосування сили і загрози силою; б) мирне розв'язання спорів; в) непорушність кордонів, г) територіальна цілісність. Третя група – *принципи, які розраховані на забезпечення і захист глобальних цінностей*: а) повага прав та основних свобод людини; б) рівноправ'я і самовизначення народів і націй [¹¹⁵, с. 41–47].

¹¹³ Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>

¹¹⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹¹⁵ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. В. Е. Теліпко. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

У схожий спосіб, на три групи, основні принципи міжнародного права класифікує К. А. Жебровська. На думку вченої, класифікація основних принципів міжнародного права може здійснюватися за своїм юридичним змістом, за історико-політичною ознакою, за способами формування, за часом виникнення тощо. Однак на основі якого саме критерію основні принципи міжнародного права класифіковано на принципи, що стосуються забезпечення миру і міжнародної безпеки, на принципи, що стосуються забезпечення співробітництва держав та на принципи, що стосуються забезпечення прав людини, народів і націй, а також які саме принципи належать до запропонованих груп, дослідниця не зазначила [¹¹⁶, с. 70].

У працях багатьох інших вітчизняних учених-міжнародників поряд із характеристикою основних принципів міжнародного права можна побачити також характеристику принципів певних сфер і галузей міжнародного права, яка виходить за рамки існування лише одного основного принципу галузі. Однак не завжди така діяльність здійснюється системно. Тому у читача може скластися думка, що принципи притаманні не всім галузям міжнародного права.

А. В. Войціховський, наприклад, визнає існування у відносинах правонаступництва принципу зберігання цілісності державних архівних фондів держави-попередниці та принципу континуїтету держави (с. 88, 90–91). В праві міжнародних договорів – загальних для всіх міжнародних договорів принципів тлумачення (насамперед, сумлінність і надання термінам договору звичайного значення) та спеціальних принципів, притаманних окремим міжнародним договорам (с. 118). У відносинах набуття громадянства – принципів «права крові» («*jus sanguinis*») і «права ґрунту» («*jus soli*») (с. 168). В праві міжнародних організацій – принципу справедливого географічного розподілу місць (с. 227). Крім цього науковець розглядає принципи міжнародного морського права (с. 305), міжнародного гуманітарного права (с. 332–333), міжнародного кримінального права (с. 360), міжнародного співробітництва у протидії злочинності (с. 380), міжнародного права навколишнього середовища (с. 431–433), міжнародного космічного права (с. 462) та міжнародного інформаційного права (с. 509–510) [¹¹⁷].

М. Антонович вважає, що принципи міжнародного права притаманні таким сферам міжнародних правовідносин, як правонаступництво суб'єктів міжнародного права (с. 38), набуття громадянства (с. 91, міжнародно-правова відповідальність (с. 100), а також таким галузям як право міжнародних договорів (с. 126–127), міжнародне морське право (с. 278–280), міжнародне повітряне право (с. 292), міжнародне економічне право (с. 313) [¹¹⁸].

¹¹⁶ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посібник / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

¹¹⁷ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹¹⁸ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

Х. Н. Бехруз та члени авторського колективу навчально-методичного посібника «Міжнародне публічне право: основи теорії», розглядають в його тексті принципи притаманні міжнародному правотворчому процесу (с. 19–20), міжнародно-правовій регламентації положення населення (с. 90–91), міжнародному гуманітарному праву (с. 115), міжнародному кримінальному праву (с. 136), міжнародній кримінальній юстиції (с. 155), міжнародному морському праву (с. 188–189), міжнародному повітряному праву (с. 198), міжнародному космічному праву (с. 206–208), міжнародному праву навколишнього середовища (с. 217–219) тощо [¹¹⁹].

З огляду на вищевикладене зазначимо декілька можливих класифікацій принципів міжнародного права.

Залежно від місця в ієрархії принципів міжнародного права: 1) загальновизнані принципи міжнародного права; 2) принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (основні принципи міжнародного права); 3) принципи, що використовуються для правового регулювання міжнародних відносин в рамках певних сфер або галузей міжнародного права, поряд із основними принципами міжнародного права.

Залежно від форми зовнішнього вираження: 1) принципи міжнародних звичаїв; 2) принципи міжнародних договорів; 3) принципи актів soft law.

Залежно від кола суб'єктів: 1) загальні та спеціальні; або 2) багатосторонні та двосторонні тощо.

3. Основні принципи міжнародного права

В доктрині міжнародного права прийнято вважати, що в загальному міжнародному праві формою зовнішнього вираження основних принципів міжнародного права є міжнародний звичай. Вагому роль у формуванні загальної практики щодо цього відіграли положення Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р., Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р., а також багатьох інших міжнародних договорів та актів soft law. Водночас деякі принципи, які сьогодні вчені визнають основними принципами міжнародного права, наприклад, принцип незастосування сили, існували у формі міжнародного звичаю і до прийняття Статуту ООН [¹²⁰, с. 81–82].

З урахуванням того, що зафіксованого в письмовій формі загальновизнаного поняття основних принципів міжнародного права як звичаєвих правил поведінки ще не сформовано, тому їхнє доктринальне тлумачення пропонується здійснювати на основі опису цих принципів у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р. та в Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р.

¹¹⁹ Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посіб. / Х. Н. Бехруз та ін. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 252 с.

¹²⁰ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

Принцип незастосування сили або погрози силою (II. Утримання від погрози силою або її застосування) – згідно зі Статутом ООН, зміст цього принципу полягає в тому, що всі члени ООН у міжнародних відносинах зобов'язані утримуватися від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із цілями ООН (п. 4, ст. 2 Статуту ООН). Така погроза силою або її застосування є порушенням міжнародного права й Статуту ООН; вони ніколи не повинні застосовуватися як засоби врегулювання міжнародних проблем.

Відповідно до положень Розділу VII Статуту ООН, застосування сили або погрози силою можливе тільки у двох випадках: по-перше, за рішенням Ради Безпеки ООН у разі загрози миру, будь-якого порушення миру або акта агресії; по-друге, у порядку здійснення права на самооборону у випадку збройного нападу, до тих пір, поки Рада Безпеки ООН не вживатиме необхідних заходів для підтримки міжнародного миру і безпеки.

ГА ООН неодноразово приймала резолюції на підтримку принципу незастосування сили або погрози силою, які розкривали його зміст. Одним із таких прикладів є резолюція 42/22 від 18 листопада 1987 р., в якій було прийнято Декларацію про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах.

14 грудня 1974 р. ГА ООН в резолюції 3314 (XXIX) прийняла визначення агресії, під яким запропоновано розуміти застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН, як це встановлено в цьому визначенні.

Характеристиці злочину агресії приділено увагу також в положеннях Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. Відповідно до положень і цілей останнього «злочин агресії» означає планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН. «Акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом ООН. Будь-який з таких актів, незалежно від оголошення війни, буде кваліфікуватися відповідно до резолюції 3314 (XXIX) ГА ООН від 14 грудня 1974 р. як акт агресії:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із-застосуванням сили на території іншої держави або її частини;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

с) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави;

e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за угодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави;

g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або її істотній участі в них [¹²¹].

Агресивна війна становить злочин проти миру, за який передбачається відповідальність відповідно до міжнародного права. Виходячи з цього, зобов'язання не скоювати акти агресії відноситься до категорії обов'язків, покладених на всіх членів міжнародного співтовариства.

Аналіз міжнародних норм і практики дає підстави вважати, що під силою розуміють насамперед збройну силу. Використання інших засобів, економічних, політичних, може кваліфікуватися як застосування сили в контексті цього принципу, якщо за своїм впливом і результатами вони подібні воєнним заходам. Щодо поняття «погроза силою» у контексті зазначеного принципу, під ним розуміють, у першу чергу, тільки погрозу застосування збройної сили.

Держави повинні утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів інших держав або як засобу вирішення міжнародних спорів, зокрема територіальних спорів і спорів, що стосуються державних кордонів. Крім цього, держави повинні утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення міжнародних демаркаційних ліній, зокрема ліній перемир'я, а також від актів репресалій, пов'язаних із застосуванням сили. Держави зобов'язані утримуватися від насильницьких дій, що позбавляють народи їхнього права на самовизначення, свободу і незалежність.

Територія держави не може бути об'єктом воєнної окупації, що є результатом застосування сили на порушення положень Статуту ООН. Вона не може бути об'єктом придбання в результаті застосування сили або погрози її застосування. Жодні такі територіальні придбання не повинні визнаватися законними.

Усі держави на підставі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права повинні сумлінно виконувати свої зобов'язання щодо підтримки міжнародного миру й безпеки відповідно до Статуту ООН.

¹²¹ Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#n2

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів (V. Мирне вирішення спорів) за своїм змістом безпосередньо пов'язаний з принципом незастосування сили або погрози силою. Їх становлення відбувалось одночасно.

Першим багатостороннім міжнародним договором, у статтях якого було закріплено обов'язок мирного вирішення спорів прийнято вважати Статут Ліги Націй (ст. 12–17). Члени цієї міжнародної організації зобов'язувалися передавати спір, який може потягнути за собою розрив відносин, на третейській або судовий розгляд чи на розгляд Ради Ліги Націй. Згодом формулюванню змісту принципу мирного вирішення міжнародних спорів було приділено увагу в Договорі про відмову від війни як засобу національної політики від 27 серпня 1928 р. (Пакт Бріана – Келлога). Зокрема, згідно з положеннями ст. 2 Пакту Бріана – Келлога, його сторони домовилися про те, що врегулювання або вирішення всіх конфліктів або спорів, що можуть між ними виникнути, незалежно від їхнього характеру та походження, має завжди здійснюватися тільки мирними засобами [¹²², с. 87–88].

Наступним міжнародним договором, в статтях якого отримав закріплення принцип мирного вирішення міжнародних спорів став Статут ООН. Відповідно до п. 3 ст. 2 Статуту ООН, усі Члени ООН розв'язують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість.

Подальшого тлумачення принцип мирного вирішення міжнародних спорів отримав у Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р. та в Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р. Відповідно до положень останніх, кожна держава має розв'язує свої міжнародні спори з іншими державами мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир, безпеку й справедливість. Держави мають прагнути до найшвидшого та справедливого врегулювання міжнародних спорів, учасниками яких вони є. З цією метою держави можуть використовувати переговори, обслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод, чи будь-які інші попередньо узгоджені між собою мирні засоби.

Якщо ж сторони у спорі не досягнуть вирішення спору шляхом одного з вищенаведених мирних засобів, вони повинні продовжувати шукати взаємно узгоджені шляхи мирного врегулювання спору.

Важливо зазначати, що держави, які є сторонами у міжнародному спорі, а також інші держави повинні утримуватися від будь-яких дій, які можуть загострити становище настільки, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру та безпеки, та повинні діяти відповідно до цілей та принципів ООН.

¹²² Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

Міжнародні спори мають розв'язуватися на основі суверенної рівності держав та відповідно до принципу вільного вибору засобів.

Принцип невтручання у внутрішні справи держави (VI. *Невтручання у внутрішні справи*), отримав закріплення поряд із положеннями Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. та Заключного акта НБСЄ 1975 р., також в багатьох інших міжнародно-правових актах, зокрема в Декларації про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про забезпечення їхньої незалежності та суверенітету від 21 грудня 1965 р. (резолюція ГА ООН 2131 (XX)) та в Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав від 9 грудня 1981 р. (резолюція ГА ООН 36/103).

Слід зазначити, що відповідно до п. 7 ст. 2 Статуту ООН, саме Організація не повинна втручатися у справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави. Щодо положень вищезазначених Декларацій, то в їхніх текстах зобов'язання не втручатися у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави покладається тільки на держави. Зокрема, жодна держава чи група держав не має права втручатися прямо чи опосередковано з будь-якої причини у внутрішні й зовнішні справи іншої держави. Внаслідок цього збройне та всі інші форми втручання чи будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави чи проти її політичних, економічних і культурних засад, є порушенням міжнародного права.

Жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних заходів чи заходів будь-якого іншого характеру з метою домогтися підпорядкування собі іншої держави у здійсненні нею своїх суверенних прав та отримання від цього будь-яких переваг. Жодна держава не повинна також організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати чи допускати підривно, терористичну чи збройну діяльність, спрямовану на насильницьке повалення ладу іншої держави, так само як і сприяти їй, а також втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі. Застосування сили, що має на меті позбавити народи їхньої національної самобутності, є порушенням їх невід'ємних прав та принципу невтручання.

Кожна держава має невід'ємне право вибирати собі політичну, економічну, соціальну та культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якої іншої держави.

Не вважаються внутрішніми справами дії, які за своєю суттю і ціле-спрямованістю становлять загрозу миру і безпеці, грубо зневажають загальновизнані принципи та норми міжнародного права. Тому на підставі Статуту ООН щодо таких держав можуть бути застосовані примусові заходи.

Принцип співробітництва держав (IX. *Співробітництво між державами*), на відміну від інших принципів Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., не отримав закріплення серед принципів у ст. 2 Статуту ООН, відповідно до яких Організація та її Члени домовилися

діяти для досягнення цілей, зазначених у ст. 1 Статуту ООН. Водночас відповідно до п. 3 ст. 1 Статуту ООН, серед цілей ООН зазначено про те, що Організація має на меті, зокрема, здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру. Задля досягнення зазначеної цілі, різним аспектам міжнародного співробітництва приділено окрему увагу в інших статтях Статуту ООН (ст. 11, 13, 55, 56, 73). Так, згідно з ч. 1 ст. 11 Статуту ООН, його ГА має повноваження розглядати загальні принципи співробітництва у справі підтримки міжнародного миру й безпеки, зокрема принципи, що визначають роззброєння та регулювання озброєння.

У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. цей принципи було сформульовано як обов'язок держав, незалежно від відмінностей у їхніх політичних, економічних та соціальних системах, співпрацювати одна з одною в різних галузях міжнародних відносин з метою підтримки міжнародного миру і безпеки та сприяння міжнародній економічній стабільності та прогресу, спільному добробуту народів і міжнародному співробітництву, вільному від дискримінації, яка базується на таких відмінностях.

З цією метою: а) держави здійснюють співробітництво з іншими державами у справі підтримки міжнародного миру й безпеки; б) держави співпрацюють у встановленні загальної поваги та дотримання прав людини та основоположних свобод для всіх та у ліквідації всіх форм расової дискримінації та всіх форм релігійної нетерпимості; в) держави здійснюють свої міжнародні відносини в економічній, соціальній, культурній, технічній та торговельній галузях відповідно до принципів суверенної рівності та невтручання; г) держави – члени ООН зобов'язані у співпраці з ООН вживати спільних та індивідуальних заходів, передбачених відповідними положеннями Статуту.

Подальший розвиток і конкретизацію принцип співробітництва отримав у Декларації принципів Заключного акта НБСЄ 1975 р. Згідно з його положеннями держави-учасниці будуть розвивати своє співробітництво одна з одною, як і з іншими державами, в усіх галузях згідно з цілями і принципами Статуту ООН. Держави мають прагнути розвивати свою співпрацю як рівні між собою, сприяти взаєморозумінню та довірі, дружнім і добросусідським відносинам між собою, міжнародному миру, безпеці і справедливості. Наголошується на прагненні, розвиваючи свою співпрацю, підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх сподівань, використовуючи, зокрема, вигоди, що випливають із взаємного ознайомлення та з прогресу і досягнень в економічній, науковій, технічній, соціальній, культурній та гуманітарній галузях.

Принцип рівноправності та самовизначення народів (VIII. Рівноправність і самовизначення народів), на відміну від інших принципів Статуту ООН, згадується в п. 2 його ст. 1. Відповідно до положень останньої, Організація має на меті, розвивати дружні відносини

між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру.

На підставі цього принципу всі народи мають право вільно визначати, без втручання зовні, свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, а також норм міжнародного права, зокрема тих, що стосуються територіальної цілісності держав.

Утворення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення. Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу й незалежність. У своїх заходах проти таких насильницьких дій і в протистоянні їм такі народи мають право на підтримку відповідно до цілей і принципів Статуту ООН.

Територія колонії або іншої несамоврядної території має, згідно зі Статутом ООН, статус, окремий та відмінний від статусу території держави, яка керує нею. Такий окремий та відмінний, згідно зі Статутом ООН, статус існує доти, доки народ цієї колонії чи несамоврядної території не здійснить свого права на самовизначення відповідно до Статуту ООН, і особливо відповідно до його цілей та принципів.

М. В. Буроменський наголошує, що існує багато форм реалізації народом у межах держави права на самовизначення, зокрема, це може бути культурна автономія або національно-територіальна автономія. У Декларації принципів міжнародного права 1970 р. зазначено: «Ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які вели б до розчленування або до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, які дотримуються у своїх діях принципу рівноправності та самовизначення народів, як цей принцип викладений вище, і внаслідок цього мають уряди, які представляють незалежно від раси, віросповідання чи кольору шкіри весь народ, що проживає на даній території». Це означає, що з точки зору міжнародного права для того, щоб скористатися правом на самовизначення народу не обов'язково створювати власну державу та вступати в міжнародно-правові відносини. У такому випадку говорять про самовизначення в межах існуючої держави [¹²³, с. 74–75].

Кожна держава має стримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності та територіальної цілісності будь-якої держави або країни.

¹²³ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Принцип суверенної рівності (I. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету), відповідно до п. 1 ст. 1 Статуту ООН, визнано основою ООН. Сутність цього принципу полягає в тому, що всі держави мають суверенну рівність. Вони мають однакові права та обов'язки і є рівноправними членами міжнародного співтовариства, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного чи іншого характеру.

Поняття суверенної рівності включає наступні елементи: а) всі держави юридично рівні; б) кожна держава користується правами, притаманними повному суверенітету; в) кожна держава має поважати правосуб'єктність інших держав; г) територіальна цілісність і політична незалежність держав недоторканні; д) кожна держава має право вільно обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні й культурні системи; е) кожна держава зобов'язана виконувати повністю і сумлінно свої міжнародні зобов'язання й жити в злагоді з іншими державами.

У рамках міжнародного права всі держави мають рівні права і обов'язки. Вони повинні поважати право одна одної визначати та здійснювати на власний розсуд їхні стосунки з іншими державами згідно з міжнародним правом. Держави визнають, що їхні кордони можуть змінюватися, відповідно до міжнародного права, мирним шляхом та за домовленістю. Вони також мають право самостійно приймати рішення щодо: членства в міжнародних організаціях; участі або не участі в двосторонніх або багатосторонніх міжнародних договорах, включаючи право бути або не бути учасником союзних договорів; реалізації права на нейтралітет.

Принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (X. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом), відповідно до п. 2 ст. 2 Статуту ООН, поширюється на всіх Членів ООН з метою забезпечити їм усім у сукупності права й переваги, що випливають із належності до складу Членів Організації.

У вітчизняній доктрині міжнародного права поширеною є думка щодо того, що принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань зародився разом із міжнародним правом у формі міжнародного звичаю і тривалий час діяв як принцип дотримання міжнародних договорів – *pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватися) [¹²⁴, с. 50].

У формі міжнародного договору принцип *pacta sunt servanda* вперше отримав нормативне закріплення в 1856 р. у багатосторонньому Мирному трактаті (Паризькому договорі) європейських держав, яким підкреслювалось, що «сторони договору зобов'язуються забезпечувати дотримання свого зобов'язання і внаслідок цього будуть визнавати будь-яке його порушення таким, що стосується загальних прав і користі» ... «кожна із сторін, не застосовуючи силу, має право попередити будь-яке зіткнення шляхом посередництва» [¹²⁵, с. 97].

¹²⁴ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. Нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹²⁵ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

Після закріплення цього принципу в Статуті ООН, розгорнуту характеристику цей принцип отримав у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та інших нормативно-правових актах. Згідно з положеннями останніх можна зробити висновок, що сутність принципу полягає в тому, що держави мають обов'язок сумлінно виконувати зобов'язання, взяті ними як у відповідності до Статуту ООН, так і у відповідності до інших чинних міжнародних угод. Виконувати свої зобов'язання кожна держава зобов'язана у відповідності до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. У тих випадках, коли зобов'язання, що випливають з міжнародних угод, суперечать зобов'язанням членів ООН за Статутом ООН, переважну силу мають зобов'язання за Статутом ООН.

Принцип непорушності державних кордонів (III. Непорушність кордонів) отримав закріплення в Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р. Крім цього, положення щодо можливості зміни державних кордонів відповідно до міжнародного права, мирним шляхом та за домовленістю, були зазначені також в рамках тлумачення принципу I. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р.

Водночас слід також зазначити, що не зважаючи на те, що в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. не було закріплено окремого принципу, присвяченого непорушності державних кордонів, питанням існуючих державних кордонів приділили окрему увагу в рамках тлумачення змісту принципу незастосування сили або погрози силою.

Відповідно до положень Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р., держави-учасниці Наради домовилися розглядати як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі. У зв'язку з цим вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони. Так само вони будуть утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення та узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці.

Принцип територіальної цілісності держав (IV. Територіальна цілісність держав) отримав закріплення в Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р. Відповідно до положень цієї Декларації, держави зобов'язалися: поважати територіальну цілісність кожної з них; утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями та принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці та, зокрема, від будь-яких таких дій, що становлять застосування сили чи загрозу силою; утримуватися від перетворення території одна одної в об'єкт військової окупації або інших

прямих чи непрямих заходів застосування сили на порушення міжнародного права або на об'єкт придбання за допомогою таких заходів чи загрози їх здійснення. Жодна окупація або придбання такого роду не визнаватиметься законною.

Наведені положення змісту принципу територіальної цілісності свідчать про його зв'язок з іншими основними принципами міжнародного права, зокрема, з принципом незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, рівноправності та самовизначення народів та принципу суверенної рівності. Цей зв'язок можна побачити як в тексті Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р., так і в Преамбулі та тексті Декларації про принципи міжнародного права 1970 р.

Принцип поваги прав людини та основоположних свобод (VII. *Повага прав людини та основоположних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії чи переконань*), як і два останніх вищенаведених принципи, отримав закріплення в Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р.

Згідно з положеннями цієї Декларації, держави зобов'язалися поважати права людини та основоположні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконання для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії.

Вони будуть заохочувати та розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають з притаманної людській особі гідності та є істотними для її вільного й повного розвитку.

У цих рамках держави-учасниці визнаватимуть і поважатимуть свободу особистості сповідувати, одноосібно чи спільно з іншими, релігію чи віру, діючи згідно з власним сумлінням.

Держави-учасниці, на чийй території є національні меншини, поважатимуть право осіб, які належать до таких меншин, на рівність перед законом, надаватимуть їм повну можливість фактичного користування правами людини та основоположними свободами і таким чином захищатимуть їхні законні інтереси в цій галузі.

Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини та основоположних свобод, повага яких є суттєвим чинником миру, справедливості та добробуту, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин та співробітництва між ними, як і між усіма державами.

Вони постійно поважатимуть ці права та свободи у своїх взаємних відносинах і докладатимуть зусиль, спільно та самостійно, зокрема у співпраці з ООН, в цілях сприяння загальної та ефективної поваги до них.

Вони підтверджують право осіб знати свої права та обов'язки у цій галузі та діяти відповідно до них.

У сфері прав людини та основоположних свобод держави-учасниці діятимуть відповідно до цілей та принципів Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони також виконуватимуть свої зобов'язання, як

вони встановлені у міжнародних деклараціях та угодах у цій галузі, включаючи, зокрема, Міжнародні пакти про права людини (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р.), якщо вони ними пов'язані.

Зазначимо, що посилення на Статут ООН та інші чинні для держав міжнародно-правові акти з питань прав людини є не випадковим, бо на момент прийняття Заключного акта НБСЄ 1 серпня 1975 р. правому регулюванню відносин з питань захисту прав людини та основоположних свобод було присвячено положення в численних універсальних і регіональних міжнародних угодах та актах міжнародних організацій і міжнародних конференцій.

Наприклад, у Преамбулі Статуту ООН, народи Об'єднаних Націй наголосили на потребі підтвердити віру в основоположні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав великих і малих націй. У п. 3 ст. 1 Статуту ООН, до цілей ООН було віднесено, потребу здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основоположних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії тощо.

Вагоме значення для забезпечення поваги прав людини та основоположних свобод має Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. та інші міжнародно-правові акти.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення принципу міжнародного права.
2. Які види принципів міжнародного права вам відомі?
3. Чим основні принципи міжнародного права відрізняються від інших принципів міжнародного права?
4. Які основні принципи міжнародного права вам відомі?
5. У яких міжнародно-правових актах закріплено основні принципи міжнародного права?

РОЗДІЛ 4

НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Поняття та види норм міжнародного права

У вітчизняній доктрині міжнародного права існують різні підходи до визначення ролі норм права у формуванні системи міжнародного права.

Відповідно до одного з них, під міжнародним правом пропонується розуміти систему або сукупність юридично обов'язкових принципів та норм [126, с. 8; 127, с. 4].

У рамках іншого підходу, вчені визначають міжнародне право виключно як систему договірних і звичаєвих норм [128, с. 15].

Водночас незалежно від різниці у підходах щодо тлумачення міжнародного права, норми права визнаються обов'язковим елементом системи міжнародного права. Крім того, розроблені для конкретизації попередньо узгоджених, визначених загалом в принципах міжнародного права основоположних правил поведінки, норми права є основним за кількісним показником елементом системи (змісту) міжнародного права.

В. В. Мицик вважає, що норма міжнародного права є основним, первинним елементом його системи. Найпереконливішим аргументом на користь існування міжнародного права як системи права є те, що члени міжнародного співтовариства визнають, що існує звід правил (норм), який є обов'язковим для них як право. Норму міжнародного права вчений розглядає як правило поведінки, визнане суб'єктами міжнародного права юридично обов'язковим в їхніх взаєминах, що визначає права й обов'язки, які містяться в міжнародних звичаях, договорах і обов'язкових актах міжнародних організацій, та забезпечується ними за необхідності індивідуальними або колективними примусовими діями [129, с. 175].

На переконання М. Антонович, норми міжнародного права – це юридично обов'язкові правила поведінки суб'єктів міжнародно-правових відносин, які містяться в міжнародних договорах і правових звичаях, рішеннях і резолюціях міжнародних організацій, рішеннях та висновках міжнародних судових органів [130, с. 30].

На думку К. В. Мануїлової, під нормою міжнародного права слід розуміти створене за згодою держав та інших суб'єктів міжнародного

¹²⁶ Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посіб. / Х. Н. Бехруз та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

¹²⁷ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

¹²⁸ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹²⁹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹³⁰ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

права формально визначене правило поведінки, що регулює міжнародні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони [¹³¹, с. 44].

А. В. Войціховський пропонує розглядати норми міжнародного права як правила поведінки суб'єктів міжнародного права, створені ними на основі їх добровільного волевиявлення з метою врегулювання міжнародних міждержавних відносин у різних сферах міжнародного співробітництва [¹³², с. 16].

Отже, норми міжнародного права є самостійним елементом його системи (змісту). Вони являють собою моделі відносин, покликані сприяти їх втіленню в життя міжнародно-правовими засобами, шляхом встановлення відповідних прав й обов'язків для учасників таких відносин.

При цьому до особливостей багатьох моделей міжнародних відносин слід зарахувати таку їх ознаку, як установлення прав і обов'язків як для держав та інших учасників міжнародних відносин, так і для учасників відносин, що здійснюються в межах території держав. Наприклад, відповідно до тексту Міжнародної конвенції про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовтня 1982 р., дія її приписів поширюється як на відносини між її державами-учасницями, так і на взаємовідносини між будь-якими зацікавленими особами з державними службами, що уповноважені здійснювати різні види контролю під час переміщення вантажів через державні кордони, зокрема митний контроль, медико-санітарний контроль, ветеринарний контроль, фітосанітарний контроль, контроль відповідності технічним стандартам, контроль якості тощо, і останніх між собою [¹³³].

Важливою особливістю норм міжнародного права є те, що на відміну від норм державного права, структура норм міжнародного права не містить санкції та складається з двох елементів – гіпотези та диспозиції.

Норми міжнародного права створюються або визнаються обов'язковими суб'єктами міжнародного права на добровільних засадах. Зміст норм міжнародного права розробляється на координаційних засадах, шляхом узгодження волевиявлення усіх заінтересованих суб'єктів міжнародного права. З огляду на це, ще однією особливістю норм міжнародного права є відсутність у них притаманного нормам права держав загальнообов'язкового характеру. Норми міжнародного права не можуть створюватися одними суб'єктами міжнародного права для інших і набувати для останніх юридично обов'язкової сили проти волі таких суб'єктів.

Здебільшого норми міжнародного права містяться у міжнародних договорах (конвенціях, угодах, протоколах тощо). Водночас поряд із договірними норми міжнародного права можуть мати звичаєвий характер, а

¹³¹ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

¹³² Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹³³ Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовт. 1982 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 12. Т. 2. Ст. 789.

також закріплюватися в актах міжнародних міжурядових організацій (резолюціях, рекомендаціях, деклараціях тощо) або підсумкових документах міжнародних конференцій. Зауважимо, що від обраної суб'єктами міжнародного права зовнішньої форми вираження його норм, способу їх прийняття та викладення залежить і юридична сила таких норм, поділ їх на імперативні, диспозитивні та рекомендаційні або, як їх ще розмежовують, на норми «твердого» (hard law) та «м'якого» (soft law) права.

Серед усіх видів норм міжнародного права вітчизняні вчені-міжнародники зазвичай приділяють особливу увагу характеристиці саме імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*).

Письмове закріплення поняття такого виду норм міжнародного права відбулося в ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Згідно з текстом останньої, імперативну норму загального міжнародного права було розтлумачено як норму, прийняту і визнану міжнародним співтовариством держав у цілому як норму, відступ від якої не допускається, і яка може бути змінена тільки на підставі нової норми загального міжнародного права, що має такий самий характер.

Важливо акцентувати увагу на тому, що закріплювалося наведене вище поняття виключно для цілей цієї Конвенції, бо відповідно до ст. 53 Конвенції також зазначалося, що договір є нікчемним, якщо на момент його укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права [134].

Згодом наведені вище положення отримали повторне закріплення в ст. 53 Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р.

Відтоді тривалий час офіційні роз'яснення щодо правової природи імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) Комісією міжнародного права ООН не надавалися. Тому така діяльність здійснювалася в рамках науки міжнародного права.

У тих випадках, коли характеристику норм *jus cogens* вибудовували на основі тексту ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., позиції вчених здебільшого збігалися. У багатьох інших випадках власну позицію дослідники пояснювали сформованим у науці міжнародного права підходом до розуміння норм *jus cogens* та його визнання представниками певної наукової школи або науковцями певної країни. Проте навіть за такого пояснення в різних аспектах характеристики правової природи імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) єдиного підходу вченим так і не вдалося досягти.

Так, В. В. Мицик і К. В. Мануїлова вважають, що характерними рисами імперативних норм є те, що вони: покликані регулювати найважливіші загальні відносини міжнародного співтовариства в цілому, і їхнє порушення

¹³⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh>

завдає шкоди всьому міжнародному співтовариству, а не окремим державам; дійсно мають бути визнані всіма суб'єктами міжнародного права; мають найвищу юридичну силу та є критерієм оцінювання юридичної дійсності інших норм міжнародного права. Імперативні норми в системі міжнародного права офіційно не кодифіковані. До таких норм поза сумнівом належать договірні та звичаєві основні принципи загального міжнародного права. Інші норми багатосторонніх універсальних конвенцій та загальних міжнародних звичаїв мають пройти ретельний правовий аналіз із приводу визначення їхньої загальноновизнаності [¹³⁵, с. 183; ¹³⁶, с. 48].

Т. Л. Сироїд зазначає, що до імперативних норм відносять: основні принципи сучасного міжнародного права; спеціальні (галузеві) принципи (принцип найбільшого сприяння, принцип відправлення правосуддя, принцип свободи відкритого моря, принципи використання космічного простору тощо); деякі інші норми (про дипломатичні імунітети, про міжнародні польоти, про попередження і покарання за злочини міжнародного характеру та ін.) [¹³⁷, с. 53].

На думку Р. Б. Хорольського, на сьогодні немає доказів офіційного визнання зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою, що має характер *jus cogens*, тобто імперативною нормою загального міжнародного права [¹³⁸, с. 278].

Ураховуючи потребу визначення правової природи імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) та усунення доктринальних розбіжностей в тлумаченні їхньої сутності, Комісія міжнародного права ООН в 2015 році розпочала роботу над додатковим вивченням цього виду норм міжнародного права. У підсумку, за результатами підготовки та обговорення у 2016, 2017, 2018 та 2019 роках доповідей щодо різних аспектів норм *jus cogens*, у 2022 році Комісія міжнародного права ООН оприлюднила фінальний Проєкт висновків із назвою «Ідентифікація та правові наслідки імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*)» [¹³⁹].

З урахуванням того, що Проєкт висновків 2022 р. стосується лише питань виявлення та правових наслідків імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*), а також того, що в майбутньому Комісією

¹³⁵ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹³⁶ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посібник / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

¹³⁷ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

¹³⁸ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

¹³⁹ International Law Commission. A/CN.4/L.967. Peremptory norms of general international law (*jus cogens*): texts of the draft conclusions and annex adopted by the Drafting Committee on second reading. Identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (*jus cogens*). 2022. URL : <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/339/00/pdf/g2233900.pdf>

міжнародного права ООН може бути прийнято аналогічні проекти, зазначимо притаманні імперативним нормам загального міжнародного права (*jus cogens*) ознаки, що закріплено в тексті цього Проекту висновків.

Отже, природа імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) проявляється в тому, що за їхньою допомогою здійснюються відображення і захист основоположних цінностей міжнародного співтовариства. Вони є універсально застосовними і стоять ієрархічно вище інших норм міжнародного права.

Для констатації належності норми міжнародного права до імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*), необхідно встановити відповідність такої норми двом критеріям, а саме: а) вона є нормою загального міжнародного права; б) вона приймається та визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відступ від якої не допускається, і яка може бути змінена тільки на підставі нової норми загального міжнародного права, що має такий самий характер.

Найбільш поширеною основою таких норм є звичаєве міжнародне право. Водночас договірні положення та загальні принципи права також можуть служити основами для імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*).

Для виявлення імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) має значення прийняття та визнання таких норм міжнародним співтовариством держав у цілому. Отримання точної кількості прийняття та визнання, як і прийняття та визнання їх усіма державами не вимагається. Для цього достатньо їхнього прийняття та визнання дуже широкою і представницькою більшістю держав. Позиції інших акторів міжнародного права можуть мати значення для визначення контексту та для оцінки прийняття і визнання міжнародним співтовариством держав у цілому. Однак самі по собі такі позиції не можуть складати частину такого прийняття та визнання.

Свідчення прийняття та визнання того, що норма загального міжнародного права є імперативною нормою (*jus cogens*) можуть мати різні форми, наприклад: публічні заяви, зроблені від імені держав; офіційні публікації; урядові юридичні висновки; дипломатичне листування; конституційні положення; законодавчі та адміністративні акти; рішення національних судів; договірні положення; резолюції, ухвалені міжнародною організацією або на міжурядовій конференції; та іншу поведінку держав.

Допоміжними засобами для визначення імперативного характеру норм загального міжнародного права можуть бути: рішення міжнародних судів і трибуналів, зокрема Міжнародного Суду ООН; матеріали експертних органів, заснованих державами або міжнародними організаціями; доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних держав.

Щодо правових наслідків імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*), то договір є нікчемним, якщо на момент його укладення він суперечить будь-якій такій нормі міжнародного права. Так само будь-який чинний договір втрачає свою чинність у зв'язку з виникненням нової імперативної норми загального міжнародного права (*jus cogens*), якщо він суперечить такій нормі. Учасники такого договору звільняються від будь-якого зобов'язання виконувати договір у подальшому.

Зазначене правило не поширюється на міжнародні договори у цілому, якщо: положення, що суперечать новій імперативній нормі загального міжнародного права (*jus cogens*) можуть бути відокремлені від іншої частини договору; з договору випливає або іншим чином встановлено, що прийняття зазначених положень не було істотною підставою згоди учасників на обов'язковість договору в цілому; продовження виконання решти частини договору не було б несправедливим.

Так само норма звичаєвого міжнародного права не виникає, якщо вона суперечила б існуючій імперативній нормі загального міжнародного права (*jus cogens*). Це правило не поширюється на можливість зміни імперативної норми загального міжнародного права (*jus cogens*) шляхом прийняття наступної норми загального міжнародного права, що має такий самий характер.

Норма звичаєвого міжнародного права, що не має імперативного характеру, перестає існувати, якщо і тією мірою, якою вона суперечить новій імперативній нормі загального міжнародного права.

Будь-який односторонній акт держави, резолюція, рішення або інший акт міжнародної організації, що створюють зобов'язання з міжнародного права, якщо вони суперечать імперативній нормі загального міжнародного права (*jus cogens*), не створюють таких зобов'язань, а вже існуючі зобов'язання припиняють існувати.

Імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*) породжують зобов'язання перед міжнародним співтовариством загалом (зобов'язання *erga omnes*), щодо яких усі держави мають правовий інтерес. У зв'язку з цим будь-яка держава має право притягнути до відповідальності іншу державу за порушення імперативної норми загального міжнародного права (*jus cogens*) відповідно до норм про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння.

Жодні обставини, що виключають протиправність згідно з нормами про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, не можна застосовувати щодо будь-якого діяння держави, яке не відповідає зобов'язанню, що випливає з імперативної норми загального міжнародного права (*jus cogens*).

У тих випадках, коли може виникнути суперечність між імперативною нормою загального міжнародного права (*jus cogens*) та іншою нормою міжнародного права, остання, наскільки це можливо, підлягає тлумаченню і застосуванню відповідно до першої.

Підсумовуючи характеристики Проекту висновків Комісії міжнародного права ООН щодо ідентифікації та правових наслідків імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*) 2022 р. зазначимо, що важливою його складовою є закріплення у додатку невичерпний перелік норм, які Комісія міжнародного права раніше згадувала як імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*), а саме:

- 1) заборона агресії;
- 2) заборона геноциду;
- 3) заборона злочинів проти людяності;
- 4) основні норми міжнародного гуманітарного права;
- 5) заборона расової дискримінації та апартеїду;
- 6) заборона рабства;
- 7) заборона тортур;
- 8) право на самовизначення [¹⁴⁰].

Отже, імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*) становлять невелику кількість серед норм міжнародного права у цілому. Переважна більшість таких норм є диспозитивними.

За своєю природою диспозитивні норми міжнародного права так само як і імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*) є юридично обов'язковими.

На відміну від імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*), диспозитивні норми можуть розроблятися, прийматися, змінюватися та припиняти існувати на основі волевиявлення різної кількості заінтересованих суб'єктів міжнародного права. У тих випадках, коли це передбачено диспозитивною нормою, то прийняття рішення щодо припинення або призупинення виконання зобов'язань, що впливають з такої норми, можливе і в односторонньому порядку (денонсація міжнародного договору).

Якщо суб'єкти міжнародного права не домовилися про інше, то вони зобов'язані виконувати диспозитивну норму, а у випадку її порушення можуть нести міжнародну відповідальність.

Поряд із імперативними та диспозитивними нормами міжнародного права, які інколи ще називають нормами *hard law*, важливу роль у забезпеченні правового регулювання міжнародних відносин відіграють рекомендаційні норми.

Рекомендаційні норми є правилами поведінки, виконання яких сприяє досягненню визначених суб'єктами міжнародного права цілей або завдань.

Так, відповідно до ст. 1 Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція) від 18 травня 1973 р.:

¹⁴⁰ International Law Commission. A/CN.4/L.967. Peremptory norms of general international law (*jus cogens*): texts of the draft conclusions and annex adopted by the Drafting Committee on second reading. Identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (*jus cogens*). 2022. URL : <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/339/00/pdf/g2233900.pdf>

«Рекомендоване правило – положення Спеціального додатку, визнане таким, що сприяє досягненню мети гармонізації і спрощення митних правил і процедур, можливо більш широке застосування якого вважається бажаним». Водночас акцентуємо увагу на тому, що у випадку з Кіотською конвенцією, виконання рекомендованих правил поведінки її Договірними сторонами було визнано обов'язковим. Щодо цього в ч. 2 ст. 13 Кіотської конвенції зазначено, що кожна Договірна сторона впроваджує прийняті нею Рекомендовані правила Спеціальних додатків чи їхніх Розділів не пізніше, ніж через 36 місяців після набуття чинності цими Спеціальними додатками та їхніми Розділами для цієї Договірної сторони, якщо не було зроблено застережень щодо одного або більше з цих Рекомендованих правил ^[141].

Рекомендаційні норми можуть закріплюватися як у міжнародних договорах, так і в актах міжнародних організацій (наприклад, в резолюціях ГА ООН). В актах міжнародних організацій для формулювання таких правил поведінки часто використовуються словосполучення на кшталт «добиватися», «намагатися досягти», «вжити всіх необхідних заходів» тощо. У вітчизняній науці міжнародного права закріплені в актах міжнародних організацій рекомендаційні норми також інколи називають нормами *soft law*.

Поряд із класифікацією норм міжнародного права на імперативні, диспозитивні та рекомендаційні, науковці диференціюють такі норми й на інші види.

Наприклад, за призначенням в системі міжнародного права, його норми класифікують на матеріальні та процесуальні. Матеріальні норми міжнародного права визначають права та/або обов'язки учасників міжнародних відносин і розробляються з метою забезпечення правового регулювання таких відносин. Щодо процесуальних норм, то вони розробляються з метою забезпечення реалізації матеріальних норм міжнародного права. У більшості випадків процесуальні норми міжнародного права є інтегральною частиною договорів, що опосередковують матеріально-правове регулювання міжнародних відносин. Здебільшого такі норми визначають порядок реалізації матеріальних норм міжнародного права, як-от: з питань здійснення взаємної адміністративної допомоги у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства, правила процедури основних органів Всесвітньої митної організації, правила процедури створених на основі міжнародних конвенцій адміністративних комітетів (додаток 7 Міжнародної конвенції про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовтня 1982 р.) або спеціально скликаних міжнародних конференцій ^[142].

¹⁴¹ Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція) від 18 травня 1973 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text

¹⁴² Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовт. 1982 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 12. Т. 2. Ст. 789.

Крім цього, процесуальні норми міжнародного права також визначають порядок і умови набрання чинності, терміни дії, порядок ратифікації, пролонгації, тимчасового зупинення та припинення дії міжнародних договорів, умови приєднання до них нових договірних сторін, обов'язки депозитаріїв таких договорів, а також формулюють обов'язки держав щодо імплементації таких договорів, з уточненням або без уточнення форм і способів імплементації.

Залежно від просторової сфери дії норми міжнародного права можуть бути універсальними, регіональними, локальними та партикулярними.

Залежно від кола суб'єктів їх можна поділити на загальні та спеціальні, або на багатосторонні та двосторонні.

Залежно від терміну дії вони можуть бути не обмежені в часі – безстрокові – та тимчасові – термін дії яких визначено заздалегідь.

Підсумовуючи загальну характеристику правової природи норм міжнародного права, також зазначимо, що як важливий елемент системи (змісту) міжнародного права його норми можуть виступати сполучною ланкою між принципами та стандартами міжнародного права, безпосередньо використовуватися для регулювання міжнародних відносин і впливати на здійснення правового регулювання суспільних відносин в межах території держав та інших суб'єктів міжнародного права.

Нормам міжнародного права властиві різні ознаки, серед яких доречно виокремити: «погоджувальний», «координаційний» характер; обов'язковий характер тільки для сторін, які висловили згоду щодо їх обов'язковості для себе; забезпечення реалізації суб'єктами, що визнали для себе обов'язковість норм права; можливість існування у різних зовнішніх формах (міжнародний договір, міжнародний звичай, акти міжнародних організацій тощо), інколи одночасно в різних формах для різних суб'єктів міжнародного права; відсутність санкцій як структурного елемента норми права.

Стосовно дефініції поняття «норми міжнародного права», то охарактеризовані вище ознаки норм міжнародного права дозволяють сформулювати наступне її бачення – це правила поведінки, розроблені суб'єктами міжнародного права шляхом конкретизації попередньо узгоджених, визначених загалом в принципах міжнародного права основоположних правил поведінки.

2. Поняття правотворчої діяльності в міжнародних відносинах

Сучасне міжнародне право є результатом здійснюваної протягом багатьох століть різними учасниками міжнародних відносин правотворчої діяльності. Адже від правильно виявлених потреб у правовому регулюванні міжнародних відносин, якості розроблених із цією метою правил (моделей) поведінки, а також обраних для їх зовнішнього вираження форм залежать не лише ефективність здійснюваного правового регулювання та коло його учасників, але й існування міжнародного права як соціокультурного явища в цілому.

У теорії міжнародного права висловлювались різні підходи до розуміння поняття міжнародної правотворчої діяльності, які суттєво не відрізнялись між собою. У переважній більшості з них міжнародну правотворчу діяльність учені пропонували розуміти як процес створення норм міжнародного права його суб'єктами, якому властивий поділ на кілька етапів (стадій).

Зокрема, на переконання Д. В. Скриньки, юридичний процес міжнародної правотворчості має такі стадії: досягнення згоди суб'єктів міжнародного права (насамперед держав) щодо змісту правил поведінки; досягнення згоди щодо визнання цих правил поведінки як норм міжнародного права. Правотворчим стадіям, уточнює вчений, передують доправотворчі стадії, коли на основі усвідомлення своїх потреб та інтересів держава формує власну позицію й усвідомлює, що її захист без зусиль інших держав неможливий. Результатом процесу міжнародної правотворчості може бути як міжнародний договір, так і міжнародний звичай [¹⁴³, с. 253].

Розглянемо особливості правотворчої діяльності в міжнародних відносинах більш детально.

Загальновідомо, що в міжнародному праві на відміну від права держав, немає єдиного міжнародного органу, здатного розробляти обов'язкові для всіх учасників міжнародних відносин правила поведінки. Тому такі учасники, коло та кількість яких на різних історичних етапах розвитку міжнародних відносин відрізнялися, самотійно розв'язували цю проблему за допомогою правотворчої діяльності.

Тривалий час правотворчість у міжнародних відносинах мала двосторонній характер, а її результати закріплювались у формі міжнародних звичаїв як доказів загальної практики, визнаної правом, та/або міжнародних договорів.

З появою міжнародних організацій і проведенням багатосторонніх міжнародних конференцій здійснення правотворчої діяльності в міжнародних відносинах еволюціонувало до багатостороннього (регіонального, міжрегіонального, універсального) рівня, а різноманітні акти міжнародних організацій і підсумкові документи міжнародних конференцій суттєво розширили можливі форми зовнішнього вираження складових елементів системи (змісту) міжнародного права. Таким чином, здійснення правотворчої діяльності стало можливим не лише шляхом безпосередніх, прямих зв'язків між учасниками міжнародних відносин, а також і в опосередкований спосіб – завдяки роботі міжнародних міжурядових і міжнародних неурядових організацій.

Поява міжнародних організацій та їх залучення до міжнародної правотворчості у міжнародних відносинах суттєво вплинули на прогресивний розвиток і кодифікацію правових засад її здійснення, а також створили можливість формування кількарівневої системи використовуваних із цією метою міжнародних органів.

¹⁴³ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Зокрема, в частині міжнародно-правової регламентації правотворчої діяльності учасники міжнародних відносин поряд із міжнародними звичаями, у формі яких існують, наприклад, основні принципи міжнародного права, почали активно використовувати для правового закріплення єдиних у цій галузі міжнародних відносин правил поведінки укладені у письмовій формі міжнародні договори регіонального та універсального характеру.

Водночас у статтях багатьох із них міжнародним звичаям визначалася вагома роль у здійсненні правового регулювання різноманітних видів міжнародних відносин, що не ввійшли до сфери дії таких міжнародних договорів. Найбільш відомими з них нині, загальними для переважної більшості суб'єктів міжнародного права, є Статут ООН від 26 червня 1945 р. та Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Наприклад, про можливість використання міжнародних звичаїв у міжнародній правотворчості та правозастосуванні зазначається у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, а також у Преамбулі та ст. 38 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Крім цього, у статтях Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. знайшли своє закріплення різноманітні правила укладення міжнародних договорів у письмовій формі, набрання ними чинності, внесення до них поправок або змін до таких договорів тощо [¹⁴⁴; ¹⁴⁵].

Значний обсяг спеціальних правил поведінки у міжнародних відносинах містять також статuti галузевих міжнародних міжурядових організацій, регіональні, локальні та партикулярні міжнародні договори, регламенти і положення, що визначають умови роботи міждержавних комісій і комітетів, а також правила процедури органів міжнародних міжурядових організацій і міжнародних конференцій. Наприклад, Конвенція про створення Ради митного співробітництва від 15 грудня 1950 р., Договір про функціонування Європейського Союзу від 25 березня 1957 р., Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами від 20 травня 1987 р., Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р., Положення про Комісію міжнародного права ООН від 21 листопада 1947 р. тощо.

Зокрема, правила процедури функціонування певного органу міжнародної організації, наприклад Ради або Постійного технічного комітету Всесвітньої митної організації чи Адміністративного комітету Стамбульської конвенції про тимчасове ввезення від 26 червня 1990 р., зазвичай визначаються у статтях установчих міжнародних договорів таких організацій або спеціалізованих міжнародних конвенцій. При цьому

¹⁴⁴ Charter of the United Nations. URL: <https://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

¹⁴⁵ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh>

відповідними міжнародними договорами таким органам може надаватись можливість, у разі відсутності у правилах процедури потрібних для забезпечення їхньої діяльності положень, застосовувати правила процедури інших органів цієї ж міжнародної організації. Так, у ч. 11 ст. 22 Стамбульської конвенції від 26 червня 1990 р. щодо цього зазначається, що за відсутності відповідних положень у цій статті застосовуються Правила процедури Ради, якщо Комітет не прийме іншого рішення [¹⁴⁶].

Непоодинокими також є приклади, зокрема у ст. 24 Міжнародної конвенції про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовтня 1982 р., коли в рамках визначеної у статтях міжнародного договору правотворчої процедури передбачається можливість скликання міжнародної конференції з метою обговорення пропозицій щодо перегляду положень такого договору [¹⁴⁷].

В таких випадках з метою проведення конференції договірних сторін міжнародного договору можуть використовуватись правила процедури, спеціально визначені для цього у такому договорі або розроблені для певного, зазвичай керівного представницького органу міжнародної організації-депозитарія міжнародного договору, або правила процедури *ad hoc*, тобто обговорені та схвалені учасниками конференції саме для її проведення. Зазвичай правила процедури міжнародних конференцій містять правові приписи, що регламентують загальний порядок обрання та призначення її посадових осіб, повноваження головуєчого, а також права й обов'язки представників (делегатів) учасників конференції, порядок ведення засідань, переговорів, дебатів, консультацій, офіційні та робочі мови конференції, порядок підбиття підсумків роботи конференції, прийняття і виконання її підсумкових актів тощо.

Важливо зазначити, що основний зміст наведених вище неписаних і письмово визначених форм міжнародно-правової регламентації правотворчої діяльності у міжнародних відносинах становлять насамперед процесуальні або процедурні правила поведінки. Адже саме за їхньою допомогою мають упорядковуватися взаємовідносини суб'єктів міжнародного права під час їхньої спільної правотворчої діяльності незалежно від того, є такі взаємовідносини двосторонніми чи багатосторонніми, здійснюються під час проведення переговорів, консультацій чи роботи міжнародної конференції або в межах діяльності міжнародної міжурядової організації чи одного з її органів, та сприяти досягненню максимально можливого успіху такої діяльності.

Для цього здебільшого на основі процесуальних правил поведінки встановлюється порядок створення та функціонування як діючих на постійній основі, так і тимчасових органів двостороннього або багатостороннього міжнародного співробітництва.

¹⁴⁶ Convention on Temporary Admission (Istanbul Convention, 26 June 1990). URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legal-instruments/conventions-and-agreements/istanbul/istanbul_legal_text_eng.pdf?la=en

¹⁴⁷ Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовт. 1982 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 12. Т. 2. Ст. 789.

Зауважимо, що такі органи можуть діяти як одноосібно, так і у взаємодії з іншими міжнародними органами, утворюючи кількарівневу інституційну систему міжнародної правотворчості. Зокрема, вище вже згадувалося про можливість скликання конференції договірних сторін Міжнародної конвенції про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовтня 1982 р. (далі – Женевська конвенція 1982 р.) з метою її перегляду. Для цього будь-яка Договірна сторона цієї Конвенції мала повідомити про таке бажання Генерального секретаря ООН, заздалегідь надіславши йому пропозиції, які планується розглянути під час роботи конференції. Зі свого боку, Генеральний секретар ООН після ознайомлення інших Договірних сторін Конвенції з висунутою пропозицією, отримання від них можливих зауважень щодо такої пропозиції, а також інших пропозицій, розгляд яких на конференції видається їм доречним, та ознайомлення з текстом таких пропозицій інших Договірних сторін Конвенції, а також за умови, якщо протягом шести місяців після розсилки повідомлення договірним сторонам Конвенції принаймні третина з них підтвердила йому власну згоду щодо скликання такої конференції, скликає конференцію.

Однак, якщо Генеральний секретар ООН вважатиме, що пропозицію щодо перегляду можна розглядати як пропозицію щодо внесення поправки, то зі згоди Договірної сторони Конвенції, що виступила з такою пропозицією, він може замість процедури перегляду вдатися до процедури внесення поправок, передбаченої у ст. 22 цієї Конвенції. Відповідно до її положень, будь-яка поправка до Женевської конвенції 1982 р. розглядається Адміністративним комітетом, до складу якого входять усі її Договірні сторони. У разі успішного розгляду або розробки на сесії Адміністративного комітету і схвалення ним така поправка направляється Генеральним секретарем ООН Договірним сторонам Конвенції для прийняття. Лише після цього за умови, що жодна Договірна сторона Конвенції не направить Генеральному секретарю ООН протягом дванадцяти місяців після розсилки повідомлення щодо запропонованої поправки, власних заперечень проти неї, така поправка через три місяці набирає чинності. У разі наявності заперечення проти запропонованої поправки така поправка вважається неприйнятною і у зв'язку з нею не вживається жодних заходів ^[148].

Таким чином, на прикладі Женевської конвенції 1982 р. можна побачити реально діючу систему міжнародних органів, створену для максимального сприяння ефективному досягненню Договірними сторонами цієї Конвенції визначеної в її ст. 2 мети, зокрема шляхом здійснення правотворчої діяльності, спрямованої на кодифікацію та прогресивний розвиток її положень.

¹⁴⁸ Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовт. 1982 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 12. Т. 2. Ст. 789.

У центрі цієї системи, як видно з вищенаведеного, перебуває ООН, Генеральний секретар якої виконує функції депозитарія Конвенції, а Комітет внутрішнього транспорту Європейської економічної комісії ООН виступив її розробником. Залежно від обставин безпосередніми учасниками правотворчої діяльності, пов'язаної з удосконаленням положень Женевської конвенції 1982 р., можуть виступати також і міжнародні органи, що діють на тимчасовій основі, а саме: міжнародні конференції та Адміністративний комітет.

У сукупності всі перелічені вище міжнародні органи становлять єдину систему інституційних засобів здійснення міжнародної правотворчої діяльності, спрямованої на своєчасну кодифікацію та прогресивний розвиток приписів міжнародного права (зокрема, міжнародного митного права), зафіксованих у статтях Женевської конвенції 1982 р.

Водночас важливо наголосити, що безпосередня кількість міжнародних органів описаної вище системи може бути й більшою. Оскільки, відповідно до ст. 6 Женевської конвенції 1982 р., її Договірні сторони для досягнення цілей Конвенції зобов'язуються співпрацювати як між собою, так і з іншими компетентними міжнародними органами, а також укладати за потреби нові багатосторонні чи двосторонні договори або угоди [¹⁴⁹].

Зауважимо, що про можливість залучення до правотворчої діяльності у міжнародних відносинах різних міжнародних органів згадується у статтях багатьох міжнародних конвенцій. Представляючи у кожному конкретному випадку індивідуально-конвенційний (спеціальний) інституційний апарат міжнародної правотворчості, такі міжнародні органи можна одночасно розглядати як складові частини загальної інституційної системи міжнародної правотворчої діяльності та класифікувати за різними критеріями.

Зокрема, залежно від кількості суб'єктів міжнародного права, залучених до роботи таких органів, вони можуть бути двосторонніми та багатосторонніми.

За терміном дії – діючими на постійній основі та тимчасовими (періодичними або *ad hoc*).

Залежно від здійснюваних функцій бути первинними розробниками принципів, норм і стандартів міжнародного права або міжнародними органами вторинного правотворення, уповноваженими тільки розробляти пропозиції щодо перегляду або скасування чинних правил (моделей) поведінки в певній галузі.

За видом засновників і юридичною природою представницького складу учасників – міжнародними міжурядовими та міжнародними неурядовими органами тощо.

Головним міжнародним органом загальної для всіх учасників міжнародних відносин інституційної системи міжнародної правотворчості є ООН. В межах зазначеної діяльності ця організація ефективно взаємодіє з

¹⁴⁹ Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовт. 1982 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 12. Т. 2. Ст. 789.

багатьма міжнародними міжурядовими і міжнародними неурядовими органами як регіонального, так і універсального характеру. Це дає їй змогу максимально ефективно проводити моніторинг потреб правового регулювання міжнародних відносин, організовувати планування і забезпечувати узгоджене, системне здійснення правотворчої діяльності на універсальному, регіональному, локальному і партикулярному рівнях міжнародної взаємодії.

Завершуючи загальну характеристику можливостей залучення міжнародних органів до здійснення правотворчої діяльності у міжнародних відносинах, слід наголосити на тому, що в цілому як їх поява і діяльність, так і реорганізація чи остаточна ліквідація залежать від волевиявлення держав, яких у вітчизняній доктрині міжнародного права прийнято вважати основними суб'єктами міжнародного права.

Здебільшого саме держави, зацікавлені у задоволенні як власних, так і спільних з іншими учасниками міжнародних відносин потреб та інтересів, безпосередньо приймають рішення про доцільність скликання міжнародних конференцій або заснування діючих на тимчасовій основі комісій чи комітетів або діючих на постійній основі міжнародних організацій і наділення їх функцією розробки нових правил (моделей) поведінки міжнародного права, внесення пропозицій щодо зміни чинних правил (моделей) поведінки та скасування їх застарілих або менш ефективних видів. Від волі держав залежить і можливість участі міжнародних органів у різних стадіях правотворчого процесу, зокрема право звернення з правотворчою ініціативою, порядок розгляду винесених міжнародним органом на обговорення проєктів міжнародно-правових актів і процедура вираження згоди щодо обов'язковості закріплених в їх тексті принципів, норм і стандартів, а також наділення міжнародних органів правом приймати обов'язкові для реалізації їх членами приписи та здійснювати нагляд за їх виконанням. Як суверенні учасники міжнародних відносин держави мають право тимчасово зупинити або остаточно припинити власну участь у діяльності будь-якого міжнародного органу чи його структурного підрозділу, як і за наявності такої можливості відновити свою участь у його діяльності та членство у його складі.

Крім цього, держави самостійно вирішують питання про їхню участь у правотворчому процесі від його початку і до завершення, долучення до його перебігу або виходу з нього на будь-якій стадії правотворення, беззастережного або із застереженням вираження згоди на обов'язковість для них результатів такої діяльності, виконання, а інколи й відмови від виконання взятих на себе зобов'язань тощо.

З огляду на вищевикладене можна визначити такі основні ознаки правотворчої діяльності в міжнародних відносинах:

- вона має погоджувальний, координаційний характер;
- може мати різну кількість стадій, основні серед яких: стадія правотворчої ініціативи, яка полягає у вивченні актуальних для учасників міжнародних відносин потреб та інтересів і пізнанні тих міжнародних

відносин, що потребують правового врегулювання; стадія розробки нових, внесення змін до чинних або скасування застарілих принципів, норм і стандартів міжнародного права; стадія аналізу результатів визнання суб'єктами міжнародного права розроблених уперше або змінених правил (моделей) поведінки та ефективності їх реалізації на практиці;

– а пріорі її суб'єктами можуть бути різні учасники міжнародних відносин. Вони можуть безпосередньо ініціювати або вступити у правотворчий процес на різних його стадіях чи опосередковано брати у ньому участь завдяки представництву їхніх інтересів державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права;

– її здійснення регламентується переважно процесуальними (процедурними) правилами договірною та/або звичаєвого характеру, які водночас не характерні для таких форм зовнішнього вираження результатів інтелектуальної творчої діяльності, як судові рішення та правова доктрина;

– її результати можуть юридично закріплюватись як у формі писаних міжнародних договорів, так і в інших, визначених суб'єктами правотворчого процесу, формах зовнішнього вираження приписів міжнародного права.

Зважаючи на наведені вище ознаки, під правотворчою діяльністю в міжнародних відносинах можна розуміти процес створення їх учасниками нових, зміни чинних або ж скасування застарілих принципів, норм і стандартів міжнародного права, здійснюваний з метою задоволення як їхніх індивідуальних, так і спільних потреб та інтересів з урахуванням загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

З метою з'ясування юридичної природи поняття правотворчої діяльності в міжнародних відносинах у всій багатоманітності її проявів пропонується здійснити також і її класифікацію.

Залежно від форми участі у правотворчій діяльності її можна класифікувати на такі види: безпосередня правотворчість суб'єктів міжнародного права; опосередкована (представницька або делегована) правотворчість, що здійснюється від імені та в інтересах суб'єктів міжнародного права спеціально створеними міжнародними органами або іншими суб'єктами міжнародного права.

За видом суб'єктів правотворчої діяльності розрізняють: правотворчість держав; правотворчість міжнародних організацій; правотворчість економічний (митних) союзів; правотворчість найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй тощо.

За юридичною силою результатів правотворчої діяльності: імперативна правотворчість; диспозитивна правотворчість; рекомендаційна правотворчість.

За функціональним призначенням: правотворчість, у процесі якої створюються нові принципи, норми і стандарти міжнародного права; правотворчість, у процесі якої змінюються чинні принципи, норми і стандарти міжнародного права; правотворчість, у процесі якої скасовуються застарілі принципи, норми і стандарти міжнародного права.

За результатами проведеного аналізу правотворчої діяльності: ефективна; малоефективна; неефективна.

У вітчизняній доктрині міжнародного права як один із видів правотворчої діяльності в міжнародних відносинах прийнято вважати діяльність з питань кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права. Детальній характеристиці здійснення такої діяльності пропонується приділити окрему увагу в наступному підрозділі.

3. Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права

Протягом багатьох століть правила поведінки міжнародного права використовувалися як засіб для регулювання двосторонніх міжнародних відносин, а саме міжнародне право мало індивідуально визначений спеціальний характер. З огляду на це навіть за умови використання для впорядкування міжнародних відносин між представниками одного географічного регіону однакових форм зовнішнього вираження правил поведінки міжнародного права уніфікованого підходу до розуміння його сутності та змісту здебільшого не існувало.

Водночас поділ учасників міжнародних відносин на цивілізованих і нецивілізованих, відсутність заборони застосовувати силу або загрозу силою у відносинах між ними і здійснення зовнішньої та внутрішньої політики багатьма такими учасниками на засадах теорії «абсолютного суверенітету», як і багато інших чинників, суттєво ускладнювали формування узгодженого, однозначного, розуміння міжнародного права та його подальший генезис у бік універсалізації. Тому впродовж тривалого часу правотворення в міжнародних відносинах здійснювалось на двосторонній основі, часто залежало від волевиявлення сильнішого суб'єкта і стосувалось обмеженого кола питань (наприклад, надання митних пільг у зовнішній торгівлі та визнання за певними категоріями почесних іноземців привілеїв та імунітетів у митній сфері).

З визнанням нових пріоритетів у підходах до здійснення правового регулювання міжнародних відносин, серед яких доречно згадати про обов'язок розвитку і поглиблення міжнародного співробітництва у різних сферах міжнародного співіснування не лише на двосторонньому, а також і на багатосторонньому рівнях, відмови від війни як засобу вирішення міжнародних спорів, подолання європоцентричних поглядів щодо розуміння міжнародного права, здійснення міжнародної взаємодії на засадах суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи, а також виникнення глобальних загроз для всієї людської цивілізації, ефективна протидія яким потребувала об'єднання зусиль усього міжнародного співтовариства, суб'єкти міжнародного права були змушені враховувати відповідні зміни і під час здійснення правового регулювання міжнародних відносин.

Поступово їх узгоджені дії призвели до розширення суб'єктно-просторової та предметної сфер дії спеціального міжнародного права, а згодом і до формування загального для всіх учасників міжнародних відносин міжнародного права. Можливим це стало, зокрема, і завдяки діяльності з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

В юридичній енциклопедії за редакцією Ю. С. Шемшученка слово «кодифікація» (пізньолат. *codification*, від лат. *codex*, первинно – «стовбур, пень; навощена дощечка для письма, книга» і ... *ficatio*, від *facio* – «роблю») визначається як спосіб упорядкування законодавства, забезпечення його системності та узгодженості; одна із форм систематизації законодавства, в процесі якої до проекту створеного акта включаються чинні норми і нові норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин. Водночас, конструкцію «кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права» пропонується розуміти як діяльність суб'єктів міжнародного права, спрямовану на його впорядкування, закріплення і подальший розвиток [¹⁵⁰, с. 139, 140].

Щодо етимології слова «прогрес», яке є однією зі складових частин терміна «прогресивний розвиток міжнародного права», то його першоосновою вважають слово латинського походження «*progressive*» – рух уперед, поступальний розвиток суспільства по висхідній, від менш до більш досконалих форм [¹⁵¹, с. 109].

Зауважимо, що прийняття Статуту ООН і включення до нього положень про те, що Генеральна Асамблея організує дослідження та робить рекомендації в цілях: ... заохочення прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації (п. а) ч. 1 його ст. 13), актуалізували потребу вироблення зрозумілого для всіх держав – членів ООН тлумачення термінів «прогресивний розвиток міжнародного права» і «кодифікація міжнародного права».

Через це утворений для реалізації положень ст. 13 Статуту ООН 11 грудня 1946 р. Комітет з прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації, визнавши, що методи роботи Асамблеї у цій галузі можуть бути найрізноманітнішими за своїм характером, виконав це завдання так. Завдання, пов'язані з розробкою проєктів конвенцій з питань, які ще не врегульовані міжнародним правом або щодо яких право ще не достатньо розвинено у практиці держав, Комітет зарахував до «прогресивного розвитку міжнародного права». Інші завдання, зокрема точнішого формулювання та систематизації права в тих галузях, де є норми, встановлені широкою практикою держав, прецедентами і доктриною, Комітет визнав «кодифікацією міжнародного права».

¹⁵⁰ Юридична енциклопедія : у 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К–М. 792 с.

¹⁵¹ Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Академія, 2002. Т. 3. 952 с.

Поряд із розкриттям змісту зазначених термінів Комітет підкреслив, що вони не є взаємовиключними і між ними складно провести чітке розмежування, оскільки на практиці формулювання і систематизація норм міжнародного права (кодифікація) можуть привести до висновку про потребу вироблення деяких норм (прогресивний розвиток). Під час кодифікації неминуче виникає потреба заповнити прогалини у чинному міжнародному праві або уточнити й оновити зміст низки норм у світлі розвитку міжнародних відносин. Цей обґрунтовано обережний підхід було визнано доцільним відобразити і в офіційному тексті Статуту Комісії міжнародного права, в якому підкреслюється, що таке трактування цих термінів вживається в Статуті лише «з міркувань зручності» (ст. 15) ^[152].

Таке застереження вкрай важливе для розуміння кодифікації міжнародного права, що часто не враховують правники, посилаючись на ст. 15 Статуту. Завбачливість, проявлена творцями Комісії міжнародного права, виявилася вельми виправданою. Адже досвід роботи Комісії показав усю відносність опису термінів, який, будучи певним компромісом між прихильниками різних юридичних доктрин, не витримав перевірки часом. Комісія вимушена була визнати неточність і практичну неможливість проведеного в її Статуті розмежування між змістом зазначених термінів. Проте Комісія ні у своїх доповідях, ні в будь-якому іншому своєму документі жодного разу не намагалась ініціювати зміну цих термінів.

Актуальною проблематика доктринальної інтерпретації поняття кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права визнається і сучасними представниками вітчизняної міжнародно-правової доктрини.

Т. Л. Сироїд, наприклад, із цього приводу зазначає, що під кодифікацією міжнародного права розуміють систематизацію міжнародно-правових норм, яка здійснюється суб'єктами міжнародного права. Кодифікація передбачає не тільки приведення в єдину систему чинних міжнародно-правових норм, але й точніше їх формулювання, відображення в договірній формі міжнародних звичаїв. Кодифікація також пов'язана з необхідністю зміни або оновлення чинних норм, а також для вироблення нових норм. Таким чином, підсумовує автор, кодифікація міжнародного права здійснюється через: а) установлення точного змісту й чіткого формулювання вже існуючих і чинних (звичаєвих або договірних) принципів і норм міжнародного права у визначеній сфері відносин між державами (галузі міжнародного права); б) перегляд і зміну застарілих норм; в) розроблення нових принципів і норм з урахуванням науково-технічного прогресу, нагальних потреб міжнародних відносин; г) закріплення в узгоджувальному вигляді всіх цих принципів і норм у міжнародно-правових актах ^[153], с. 73].

В. В. Мицик вважає, що під прогресивним розвитком міжнародного права та його кодифікацією розуміють офіційну правотворчу діяльність, яка полягає в систематизації й удосконаленні існуючих, перегляді

¹⁵² Statute of the International Law Commission 1947. URL: <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/statute/statute.pdf>

¹⁵³ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

застарілих та розробці нових норм міжнародного права і закріпленні їх в єдиному, внутрішньо узгодженому міжнародно-правовому акті. Водночас запропоноване вище тлумачення не заважає вченому послуговуватися у своїх дослідженнях також загальним широким поняттям «кодифікація», до завдань якої він зараховує: 1) пошук та визначення точних формулювань чинних норм загального міжнародного права у певних його галузях; 2) перегляд застарілих і розробку нових норм, які мають характер загального міжнародного права; 3) систематизацію таких норм в офіційному письмовому акті – міжнародному договорі, призначеному для прийняття і визнання його положень суб'єктами права як норм загального міжнародного права. Кодифікація є офіційною лише в тому разі, коли в ній беруть участь держави безпосередньо або за допомогою міжурядових міжнародних організацій. Інші приклади кодифікацій, які здійснювали видатні вчені, або окремі наукові національні чи міжнародні установи, або неурядові організації є неофіційними і мають допоміжне значення для встановлення тих або інших правових норм чи наукових досліджень, а також для вивчення і викладання питань кодифікації. Дещо суперечливим також виглядає твердження вченого про те, що досить часто кодифікація проводиться за рахунок перетворення норм міжнародного звичаю на договірні. Але це не обов'язково. Можлива кодифікація звичаєвих норм без трансформації в міжнародні договірні [¹⁵⁴, с. 190, 192]. Адже вчений неодноразово наголошував на тому, що результати проведеної кодифікації мають закріплюватись у формі письмового міжнародного договору (в універсальних конвенціях).

На думку А. В. Войціховського, кодифікація – це систематизація чинних міжнародно-правових норм і розроблення нових норм у відповідності до предмету регулювання задля створення внутрішньо узгоджених правових актів. Якщо нею займаються держави або вповноважені на те міжнародні організації, така кодифікація називається офіційною. Якщо ж кодифікація здійснюється неурядовими організаціями чи приватними особами, вона буде неофіційною. Різновидом неофіційної кодифікації є кодифікація доктринальна, яка проводиться в межах наукових установ або вченими одноосібно [¹⁵⁵, с. 20].

Підсумовуючи опис наведених вище положень енциклопедичних джерел, Статуту Комісії міжнародного права ООН та наукової і навчальної літератури з міжнародного права, можна дійти таких висновків про нормативне закріплення і доктринальне трактування кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

По-перше, кодифікації та прогресивному розвитку міжнародного права як виду правотворчої діяльності у міжнародних відносинах властивий частковий, предметно визначений характер. З огляду на це

¹⁵⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁵⁵ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

формування загального міжнародного права відбувається поступово, через опрацювання правил поведінки з найбільш актуальних для міжнародного співтовариства тем, інститутів, галузей міжнародного права.

По-друге, незважаючи на нормативне закріплення юридичної конструкції «прогресивний розвиток міжнародного права та його кодифікація» в Статуті ООН і Статуті Комісії міжнародного права ООН, офіційного її тлумачення дотепер не вироблено. Так само, як і не розроблено однозначного для всіх держав – членів ООН розуміння понять «прогресивний розвиток міжнародного права» і «кодифікація міжнародного права», трактування яких у Статуті Комісії міжнародного права ООН було запропоновано лише «з міркувань зручності». Комісія міжнародного права ООН розглядає прогресивний розвиток міжнародного права та його кодифікацію взаємопов'язаними складовими елементами єдиного правотворчого процесу та неодноразово наголошувала на відсутності практичної цінності встановлення точного розмежування між ними.

По-третє, незважаючи на те, що у статтях Статуту ООН і Статуту Комісії міжнародного права ООН використовується юридична конструкція «прогресивний розвиток міжнародного права та його кодифікація», українські вчені вкрай рідко послуговуються нею в її офіційно затвердженій версії. Поширеною серед них практикою є заміна категорії «прогресивний розвиток міжнародного права та його кодифікація» поняттям «кодифікація міжнародного права», із застереженням про його широке розуміння, а також подальше ототожнення кодифікації норм міжнародного права з їх систематизацією. Такий підхід слід вважати дискусійним, оскільки поняття «прогресивний розвиток міжнародного права» і «кодифікація міжнародного права» не можна використовувати для заміни одного іншим, ба більше, ототожнювати після такої заміни кодифікацію норм міжнародного права з їх систематизацією, адже в теорії права кодифікація розглядається лише однією із форм систематизації, до переліку яких також належать інкорпорація та консолідація.

По-четверте, незмінними для української доктрини міжнародного права залишаються також твердження про класифікацію кодифікації міжнародного права на офіційну та неофіційну, вираження основного її призначення через відображення в договірній формі міжнародних звичаїв, визнання міжнародних договорів (конвенцій) єдиною можливою формою підсумкового закріплення результатів проведеної кодифікаційної роботи тощо.

Зважаючи на вищенаведене, охарактеризуємо кодифікацію та прогресивний розвиток міжнародного права детальніше.

Прагнучи скасувати застарілі принципи й норми міжнародного права, досягти більш зрозумілого і точного викладення його чинних правил поведінки та усунути повністю або мінімізувати можливість їх неоднозначного тлумачення з метою досягнення максимально можливої уніфікованої їх реалізації в умовах постійного еволюціонування міжнародних відносин, розробники загального міжнародного права зосередилися на опрацюванні та письмовому, систематизованому закріпленні як чинного у

різних галузях міжнародних відносин звичаєвого права, так і правил поведінки двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів, у формі міжнародних договорів (конвенцій) універсального характеру.

Як результат, зокрема, протягом XX ст. було розроблено десятки таких міжнародних договорів у різних галузях правового регулювання міжнародних відносин.

Наприклад, тільки питанням правового регулювання відносин тимчасового ввезення у третій чверті XX ст. було приділено увагу в статтях близько двадцяти міжнародних договорів, серед яких: Міжнародна конвенція про пільги при ввезенні комерційних зразків та рекламних матеріалів від 7 листопада 1952 р.; Митна конвенція про митні пільги для туризму від 4 червня 1954 р.; Додатковий протокол до Конвенції про митні пільги для стимулювання туризму, стосовно ввезення документів та матеріалів для пропаганди туризму від 4 червня 1954 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення приватних наземних транспортних засобів від 4 червня 1954 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення комерційних наземних транспортних засобів від 18 травня 1956 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення для приватного використання повітряних засобів транспорту та прогулянкових суден від 18 травня 1956 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення упаковок від 6 жовтня 1960 р.; Європейська конвенція про митний режим щодо піддонів, які використовуються у міжнародних перевезеннях від 9 грудня 1960 р.; Митна конвенція про пільги, що надаються при ввезенні товарів, призначених бути представленими чи використаними на виставці, ярмарку, конгресі чи подібному заході від 8 червня 1961 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення професіонального устаткування від 8 червня 1961 р.; Митна конвенція стосовно книжок АТА на тимчасове ввезення товарів від 6 грудня 1961 р. (Конвенція АТА); Митна конвенція про матеріали для забезпечення добробуту мореплавців від 1 грудня 1964 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення наукового устаткування від 11 червня 1968 р.; Митна конвенція про тимчасове ввезення педагогічного устаткування від 8 червня 1970 р.; Митна конвенція про контейнери від 2 грудня 1972 р.

Згодом закріплені у статтях вищезазначених міжнародних договорів правила поведінки отримали подальшу кодифікацію та прогресивний розвиток. У підсумку 26 червня 1990 р. було прийнято Конвенцію про тимчасове ввезення (Стамбульська конвенція), за умови приєднання до якої відповідні правила поведінки скасовувались і замінювались правилами Стамбульської конвенції. Станом на 2024 р. учасниками цієї Конвенції є 76 Договірні сторони.

Зауважимо, що протягом XX ст. міжнародні договори визнавались переважною більшістю представників доктрини міжнародного права безальтернативною підсумковою формою його кодифікації та прогресивного розвитку. Однак наприкінці XX – на початку XXI ст. із цією метою суб'єкти правотворчої діяльності почали активно використовувати поряд із загальними міжнародними договорами також і інші відомі міжнародному праву форми зовнішнього вираження правил поведінки, найвідомішими серед яких є резолюції, рекомендації і декларації міжнародних організацій та заключні акти міжнародних конференцій.

Узагальнені під назвою «м'яке право», вони були неоднозначно сприйняті представниками наукових шкіл міжнародного права з різних держав. Не змінилась ця ситуація і дотепер.

Так, для одних учених «м'яке право» є перехідною ланкою між звичаєвим правом і міжнародними договорами, використання якого у багатьох випадках суттєво сприяє здійсненню кодифікації та прогресивному розвитку норм міжнародного права.

Для інших – його виникнення та розвиток є ще одним аргументом на користь констатації факту кінця ери кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, оскільки прийняття декларацій чи керівних принципів, які у подальшому не конкретизуються у формі обов'язкових для держав міжнародних договорів, являє собою негативну тенденцію в діяльності правотворчих органів, яка тільки уповільнює темп кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

Треті взагалі не розглядають «м'яке право» як можливу форму втілення у життя результатів кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, дотримуючись думки, що єдиною формою цього виду правотворчої діяльності слід вважати тільки загальні міжнародні договори універсального характеру.

На нашу думку, акти м'якого права (soft law) є невід'ємною складовою діяльності з питань кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права. Їх прийняття можливе на різних етапах її здійснення.

Однією з особливостей таких актів є рекомендаційний характер їх приписів. Однак якщо суб'єкти міжнародного права вважатимуть за потрібне надати викладеним в їхньому змісті правилам поведінки обов'язковий характер, вони завжди можуть ініціювати розробку на основі положень таких актів одного або декількох загальних міжнародних договорів.

Водночас упровадження в життя положень Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятої ГА ООН 24 жовтня 1970 р. в резолюції 2625 (XXV) та Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах, Заключного акта НБСЄ від 1 серпня 1975 р., свідчить також про можливість формування у відносинах між суб'єктами міжнародного права загальної практики, визнання якої правом може привести до виникнення міжнародного звичаю.

Ще одним способом визнання суб'єктами міжнародного права обов'язкового характеру приписів актів м'якого права є пряме зазначення цього у відповідних актах їх внутрішнього законодавства.

Так, згідно зі ст. 37 «Прийняття міжнародних Стандартів і процедур» Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р., Міжнародна організація цивільної авіації приймає і за необхідності час від часу змінює міжнародні Стандарти, Рекомендовану практику і процедури [¹⁵⁶].

¹⁵⁶ Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 7 груд. 1944 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 40. Ст. 2667.

Водночас у ст. 11 «Нормативно-правове регулювання» Повітряного кодексу України від 19 травня 2011 р. зазначеним вище положенням Чиказької конвенції 1944 р. кореспондують такі правила українського законодавства: «Авіаційні правила України розробляються відповідно до стандартів і рекомендованої практики Міжнародної організації цивільної авіації ... Усі технічні терміни і визначення, що вживаються в цьому Кодексі та в нормативно-правових актах, прийнятих на його основі, тлумачаться відповідно до визначень, що містяться у стандартах і рекомендованій практиці Міжнародної організації цивільної авіації ...» [157].

Вагома роль актів *soft law* у галузі міжнародного права належить започаткуванню нових напрямів міжнародного співробітництва, зокрема через письмове закріплення та винесення на обговорення його учасників принципів і стандартів їх здійснення.

Слід зауважити, що в ситуації, коли суб'єкти міжнародного права не готові укласти нові загальні міжнародні договори універсального характеру або вносити поправки до тексту вже чинних таких договорів, прийняття актів м'якого права може використовуватись як альтернативний спосіб здійснення правотворчої діяльності в міжнародних відносинах. Зокрема, за допомогою актів *soft law*, крім наведених вище інновацій правотворчої діяльності в міжнародних відносинах, отримують подальший розвиток положення чинних загальних міжнародних договорів регіонального та універсального характеру, а також запроваджуються нові інститути міжнародного права та розширюється його термінологічна база.

Поява у практиці міжнародного співробітництва нових категорій та їх упровадження у практичну діяльність органів публічної влади обумовлюють і виникнення наукового інтересу у представників правових шкіл різних держав, спрямованого на вивчення їхньої природи та сутності. Згодом результати проведених наукових досліджень можуть бути корисними як для здійснюваної в рамках державної, так і міжнародної правотворчої діяльності з питань правового регулювання різних видів відносин. Їх використання можливе як для вдосконалення змісту вже існуючих правил поведінки та їх практики міжнародно-правового чи державного здійснення, так і для вироблення нових принципів, норм і стандартів міжнародного права.

Поряд з індивідуальними науковими дослідженнями в діяльності з питань кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права можуть використовуватись також напрацювання різних неурядових науково-дослідних установ і міжнародних неурядових організацій, серед яких Міжнародна торгова палата, Міжнародна асоціація повітряного транспорту, Міжнародний союз автомобільного транспорту і багато інших.

З огляду на зазначене вище слід акцентувати увагу на тому, що участь у діяльності з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права поряд із державами можуть брати й інші його суб'єкти, а також окремі вчені та науково-дослідні установи.

¹⁵⁷ Повітряний кодекс України : Закон України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI. Відом. Верх. Ради України. 2011. № 48–49. Ст. 536.

Їхня участь у цьому виді правотворчої діяльності, на нашу думку, не дає підстав класифікувати її на офіційну та неофіційну, як це має місце в літературі з міжнародного права щодо його кодифікації та прогресивного розвитку. Адже держави як учасники міжнародних відносин можуть взагалі не проявляти правотворчої ініціативи та не бути творцями проекту письмового акта, підготовленого за результатами діяльності з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, однак висловити згоду на обов'язковість для себе його положень або долучитися до його прийняття як юридично необов'язкового.

Так, наприклад, незважаючи на те, що Комісія міжнародного права не є представницьким органом держав – членів ООН, результати здійснюваної нею кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права не сприймаються представниками доктрини міжнародного права як неофіційні, адже насамкінець усі вони виносяться на обговорення держав і стають надбанням усього міжнародного співтовариства. Тому кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права може мати тільки офіційний характер.

При цьому залежно від виду суб'єктів правотворчої діяльності кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права може бути класифікована на доктринальну, міждержавну та здійснювану міжнародними організаціями або одним з їхніх органів.

Тривалий час, до моменту виникнення міжнародних організацій і наділення їх функцією правотворення, здійснення кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права відбувалось завдяки доктринальним розробкам найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй і проведенню *ad hoc* міжнародних конференцій, що скликались за ініціативою однієї чи декількох держав і були присвячені врегулюванню чітко визначеного виду міжнародних відносин. Відбуваються такі види діяльності з питань кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права і на сучасному етапі його розвитку.

Однак найбільш типовим для сучасного міжнародного права є проведення його кодифікації та прогресивного розвитку в межах діяльності міжнародних міждержавних організацій універсального або регіонального характеру (наприклад, ООН, Світова організація торгівлі, Всесвітня митна організація, Рада Європи тощо).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття норми міжнародного права.
2. Які види норм міжнародного права вам відомі?
3. Охарактеризуйте поняття норм *jus cogens*.
4. Поясніть сутність диспозитивних норм міжнародного права
5. Охарактеризуйте кодифікацію та прогресивний розвиток міжнародного права.

РОЗДІЛ 5

ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Поняття і співвідношення джерел та форм міжнародного права

Джерела права є однією з основних категорій міжнародного права. Тому характеристики їхньої сутності та видів обов'язково приділяють увагу всі вітчизняні вчені-міжнародники.

Аналіз навчальної літератури, а також наукових досліджень і публікацій, в яких розглядається проблематика джерел міжнародного права, засвідчив існування різних підходів до їхнього розуміння. Однак найчастіше дослідники згадують про можливість тлумачення терміну «джерело міжнародного права» у матеріальному та формальному (формально-юридичному) значеннях.

В матеріальному значенні під джерелами міжнародного права вчені пропонують розуміти матеріальні умови життя суспільства [158, с. 58] або суспільні відносини, що мають місце в рамках певного соціуму (держави чи людства) [159, с. 110].

Однак у подальшому поясненню сутності матеріальних джерел міжнародного права не приділяється уваги. Як обґрунтування цьому вчені зазначають, що лише формальні джерела права є юридичною категорією і є предметом вивчення юридичних наук, зокрема й міжнародного права. Під терміном «джерело міжнародного права» слід розуміти форми зовнішнього вираження міжнародно-правової норми [160, с. 53]. У формально-юридичному розумінні поняття «джерело права» вживають найчастіше як спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм та засобів їхнього тлумачення [161, с. 110]. Більшість міжнародників погоджуються, що під формальними джерелами міжнародного права мають на увазі фактичний матеріал, з якого фахівець-міжнародник визначає загальнообов'язкові правила, які можна застосувати до конкретної ситуації [162, с. 46]. Нині багато юристів-міжнародників визначають джерело міжнародного права переважно як форми, в яких воно втілюється, існує, тобто це «встановлені державами в процесі правотворчості форми втілення узгоджених рішень, форми існування міжнародно-правових норм» [163, с. 55].

¹⁵⁸ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

¹⁵⁹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁶⁰ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹⁶¹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁶² Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

¹⁶³ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

На підставі наведеного вище, можна дійти висновку, що для багатьох вчених-міжнародників є усталеним здійснювати інтерпретацію терміна «джерела права» через термін «форми права», згідно з якою категорії «джерела» та «форми» міжнародного права ототожнюються.

Проте, на нашу думку, ці категорії, враховуючи наявний між ними зв'язок, слід розглядати як окремі, самостійні поняття категоріального ряду теорії міжнародного права. Сформований підхід, як і «джентльменську угоду» юристів-міжнародників, щодо визнання визначених у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН засобів, які Міжнародний суд ООН може застосовувати для вирішення переданих йому спорів, джерелами міжнародного права слід вважати дискусійними, оскільки вони порушують вимогу щодо однозначності юридичної термінології та суттєво ускладнюють поняттєвий апарат міжнародного права. Зокрема, без відповідей залишаються питання: «Що є першоджерелом зазначених у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН засобів, які Міжнародний суд ООН може застосовувати для вирішення переданих йому спорів?»; «Чи можна вважати передбачений у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН перелік засобів, які Міжнародний суд ООН може застосовувати для вирішення переданих йому спорів, вичерпним і застосовувати їх для правового регулювання міжнародних відносин, не пов'язаних зі спором?»; «Що саме застосовує Міжнародний суд ООН для вирішення переданих йому спорів: принципи, норми і стандарти міжнародного права чи юридичні форми їх зовнішнього вираження?»; «Що є першоджерелом принципів, норм і стандартів міжнародного права?»; «Яким чином міжнародне право бере свій початок у визначених у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН юридичних формах зовнішнього вираження елементів його змісту?» тощо.

Пошук логічно виважених відповідей на ці питання та їх однозначне визнання вченими – вкрай важливі завдання доктрини міжнародного права. Адже їх виконання дасть змогу усунути прогалини і розв'язати колізії теоретичної характеристики міжнародного права, а також сприятиме вдосконаленню практики реалізації правил міжнародного права як на міжнародному, так і на державному рівнях.

Із цією метою ми пропонуємо відійти від практики ототожнення джерел і форм міжнародного права та переглянути усталене щодо цих категорій наукове розуміння їх співвідношення. За основу для цього рекомендується обрати розмежування процесів правотворення та вираження його результатів у визначених юридичних формах для загального ознайомлення та/або використання.

Зазначимо, що вагомий вплив на формування поширеного серед учених-правників розуміння джерел та форм права поряд із суто науковим належить також образному, метафоричному підходу до цих явищ. Науковий підхід формується на основі того, що предмет, явище, які досліджуються, мають розглядатися через категорії сутності, змісту і форми. ... Водночас мова

права, незважаючи на його консерватизм і юридичний формалізм, часто містить у собі й елементи умовності, образності мислення. Одним із таких прикладів є походження та використання терміна «джерело права», який використовують як метафору, що образно вказує на вихідний пункт, походження, концентрацію правової матерії. Це продукт античного сприйняття світу, в рамках якого у Стародавніх Греції та Римі прийнято було вважати, що дзюркотливі джерела води – місця, де жили і проявляли себе боги та герої. Тут же селились і люди, до джерел вони ходили по воду. ... Ця формула була сприйнята правовою свідомістю та екстрапольована на інші юридичні «древності», що містили історичні образи національних джерел права, а в подальшому міцно увійшла до системи правової термінології.

Не є винятком щодо цього і доктрина міжнародного права, представники якої для визначення поняття «джерело права» також тривалий час використовують образно-метафоричний підхід у власних наукових працях.

Зокрема, Л. Оппенгейм стверджував, що помилки у визначенні поняття «джерело міжнародного права» можна уникнути, якщо проаналізувати зміст самого поняття «джерело», яке означає зародження і може бути визначено як потік води, що виривається з-під землі. Коли ми бачимо потік води і маємо бажання визначити, звідки він, ми піднімаємося вгору за течією доти, доки не знаходимо місце, де вода виходить на поверхню. Ми знаємо, що це місце не є причиною появи води, однак є джерелом [¹⁶⁴, с. 18].

Будучи термінологічно нетрансформованим міжнародно-правовою доктриною, запропоноване пояснення поняття «джерело», дійсно, є більш містично-образним, ніж науковим. Водночас, якщо говорити не про потік води, а про правила поведінки, відмежовуючи вихідне начало (джерело) їх походження від підсумкового зовнішнього вираження правил поведінки у визначених юридичних формах, то зрозумілою стає й різниця між категоріями «джерело» і «форми» міжнародного права. Таке розмежування, зокрема, сприятиме отриманню відповіді на питання щодо походження обов'язкової сили приписів міжнародного права, а також усуненню штучно сформованого вченими протиставлення наявних форм вираження його принципів, норм і стандартів, унаслідок чого складається враження, нібито ці форми є не різними, одночасно доступними для використання варіантами зовнішнього вираження правил поведінки, що походять із одного джерела, а радикально відрізняються одна від одної.

Відповідає запропонований нами підхід до розуміння поняття «джерело» і його тлумаченню в латинській мові, відповідно до якого термін «fons», що було взято за основу для формування сучасного уявлення про джерела права, означає: 1) джерело, струмок; 2) першопричина, початок [¹⁶⁵, с. 72].

¹⁶⁴ Oppenheim L. International Law : A treatise. Vol. 1 : Peace / ed. by H. Lauterpacht. Eight ed. London : Longmans, Green and Co, 1957. LVI, 1072 p.

¹⁶⁵ Скорина Л. П., Скорина О. А. Латинсько-український, українсько-латинський словник. Київ : Обереги, 2004. 448 с.

У схожий спосіб інтерпретується поняття «джерело» і в українській енциклопедичній літературі. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови зафіксовано таке визначення терміна «джерело»: «те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь, вихідне начало». Однак це не єдине його значення. Відповідно до змісту словника, джерелом може бути і «писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження» [¹⁶⁶, с. 218].

Спираючись на закріплені у словниках значення терміна «джерело», вважаємо, що правову дефініцію «джерело права» доцільно розглядати виключно в аспекті вихідного начала або підстави виникнення правового явища, яким у нашому випадку і виступають правила поведінки міжнародного права. Зі свого боку, перефразувавши давньоримський вислів *ubis societas, ibi jus* (там, де є суспільство, там є право), можна стверджувати, що міжнародне право є там, де є відповідні йому суб'єкти. Останні залежно від потреб можуть спільно змінювати зміст чинного для них міжнародного права й обирати зручні для використання юридичні форми зовнішнього вираження і закріплення його принципів, норм і стандартів (як визнаних обов'язковими для виконання, так і заздалегідь не обов'язкових або таких, що розроблені з метою визнання у майбутньому обов'язковими), а також обговорювати можливі напрями подальшого розвитку як спеціального, так і загального міжнародного права, узгоджувати перспективні новації його змісту і форм.

У зв'язку із цим можемо припустити, що діяльність у сфері прогресивного розвитку і кодифікації міжнародного права не втрачатиме своєї актуальності й у майбутньому.

З іншого боку, як «живе», динамічне, соціокультурне явище міжнародне право існує вже не одне тисячоліття незалежно від видової диференціації та кількості його суб'єктів. Воно передувало появі багатьох сучасних суб'єктів, тому його існування тривалий час взагалі не залежало від них. Ба більше, навіть після того, як такі суб'єкти прийняли рішення поширити дію правових приписів міжнародного права на власні міжнародні та/або національні відносини, вони все одно не здатні впливати на факт існування міжнародного права, оскільки можуть лише використовувати й розвивати його доробок на умовах, визначених у загальному міжнародному праві та конкретизованих уже діючими його суб'єктами.

З огляду на це можна стверджувати, що міжнародне право існує як соціокультурне явище незалежно від того, визнають чи не визнають його існування окремі учасники міжнародних відносин або вчені, що досліджують різноманітні його аспекти. Як діючий на постійній основі комплекс взаємопов'язаних принципів, норм і стандартів міжнародне право нікуди не зникає, а отже, і не виникає у разі використання його правил поведінки. Це стосується і процесу вирішення Міжнародним судом ООН переданих на його розгляд спорів на основі визначеного у ст. 38 Статуту

¹⁶⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Бусел В. Т. та ін. ; голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.

Міжнародного суду ООН переліку засобів, оскільки Міжнародний суд ООН уповноважений лише застосовувати чинні правила поведінки міжнародного права, а не створювати чи змінювати їх. Те саме стосується і застосування суб'єктами міжнародного права передбаченого у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН переліку засобів вирішення міжнародних спорів, адже воно стає можливим лише на умовах, визначених у чинному для них загальному та/або спеціальному міжнародному праві, та безпосередньо залежить від волевиявлення таких суб'єктів.

Отже, як для Міжнародного суду ООН, так і для суб'єктів міжнародного права цей перелік є фактично переліком найбільш поширених інформаційних джерел, ознайомлення зі змістом яких може підтвердити або спростувати існування правила поведінки (принципу, норми чи стандарту), потрібного для вирішення справи по суті на основі міжнародного права.

Тому, на нашу думку, визначений у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН перелік правильніше вважати переліком джерел пізнання правил поведінки чинного міжнародного права, ніж переліком його джерел, тобто джерел виникнення правових приписів міжнародного права.

Зауважимо, що на потребі застосування альтернативного підходу до розуміння джерел міжнародного права наголошує і українська вчена, автор монографії «У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела», професор О. В. Київець [¹⁶⁷]. На її переконання, розглядати джерела міжнародного права слід із позиції природно-правових вчень. Це дає змогу подивитись на джерела не як на форми закріплення прав та обов'язків (міжнародний договір, міжнародний звичай, загальні принципи права), а як, власне, на те, звідки бере початок міжнародне право. Тобто розглядати форми закріплення не як джерела, а як форми джерел міжнародного права. Щодо того, що ж слід вважати джерелом міжнародного права у площині природно-правової доктрини, то автор доходить висновку, що серед таких можливих їх видів, як матеріальні умови функціонування світової спільноти, природа речей або вічний незмінний порядок речей, зв'язок явищ між собою, абсолютна ідея права, справедливість і розумність основним джерелом міжнародного права, зважаючи на його переважно горизонтальний характер, є правова природа суб'єкта міжнародного права або їх колективна (спільна) воля [¹⁶⁸, с. 79–80].

На тому, що міжнародне право формується державами спільно на основі їх суверенної волі, наполягає і вчений з Німеччини, професор В. Г. Вітцтум [¹⁶⁹, с. 57].

¹⁶⁷ Київець О. В. У пошуках міжнародного права : переосмислюючи джерела : монографія. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. 480 с.

¹⁶⁸ Київець О. В. Джерело міжнародного права як природно-правова категорія. *Публічне право*. 2011. № 1. С. 76–81.

¹⁶⁹ Vitzthum W. *Volkerrecht : Lehrbuch*. – 7, überarbeitete und aktualisierte Auflage / bearbeitet von M. Bothe, R. Dolzer [und 8 weiteren] ; herausgegeben von W. G. Vitzthum und A. Proelß (Hrsg.). Berlin : Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. XXXVIII, 705 s.

У цілому ми погоджуємося із наведеними вище правовими позиціями О. В. Київець та В. Г. Вітцума. Однак слід їх дещо уточнити, запропонувавши вважати джерелом міжнародного права зумовлену конкретними потребами міжнародних відносин і виражену зовні волю його суб'єктів, додатково класифікувавши її залежно від кола таких суб'єктів на консенсуальну (спільну) та індивідуальну.

Відповідає винесене на обговорення вчених бачення джерела міжнародного права і первинному лінгвістичному значенню слова «джерело».

Зважаючи на зазначене вище, охарактеризуємо детальніше джерело міжнародного права у взаємозв'язку з можливими його формами. Отже, залежно від кола суб'єктів міжнародного права воля може бути класифікована на консенсуальну та індивідуальну.

Консенсуальною воля стає в разі її узгодження або збігу у двох чи більше суб'єктів міжнародного права. Спрямована на досягнення угоди між такими суб'єктами консенсуальна воля може бути явно вираженою або виражатися в їхній фактичній поведінці (мовчазна).

Явно виражене волевиявлення зазвичай супроводжується формулюванням правил поведінки та підсумовується їх закріпленням у формі міжнародного договору. За умови визнання правом не лише юридично обов'язкових правил поведінки як юридична форма остаточного вираження явно вираженої волі суб'єктів міжнародного права може розглядатися також і підсумковий акт міжнародної конференції (незалежно від його конкретної назви). Щодо мовчазного волевиявлення, яке проявляється протягом певного часу в повторюваній, взаємній, ідентичній поведінці суб'єктів міжнародного права, а сформовані на її основі правила поведінки фактично виконуються на основі правового переконання діяти певним чином взаємно і в обов'язковому порядку, то юридичною формою зовнішнього вираження таких правил поведінки є міжнародний звичай.

До цього слід додати, що міжнародний звичай може виступати юридичною формою зовнішнього вираження правил поведінки як між суб'єктами міжнародного права, що перебувають у дружніх відносинах і співпрацюють один з одним, так і між суб'єктами, що перебувають у стані конфлікту.

Л. Фуллер щодо такої можливості зазначав: «Там, де неможливо досягти угоди на словах, нерідко є можливою напівугода у вигляді дій та утримання від дій. З досягнутого таким чином недосконалого спілкування поступово може виникнути функціонуюча система звичаєвого права. ... найважливіша історична функція звичаєвого права полягала саме в приборкуванні проявів руйнівної ворожнечі» [¹⁷⁰, с. 82].

Щодо індивідуальної волі, то вона не потребує жодних узгоджень і виражається суб'єктом міжнародного права самостійно від власного імені. Водночас слід ураховувати, що проголошення суб'єктом міжнародного

¹⁷⁰ Фуллер Лон Л. Анатомія права : пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1999. 144 с.

права власної волі в індивідуальному порядку не виключає того, що у відповідь на її появу інші суб'єкти міжнародного права, індивідуально чи колективно, висловлюватимуть щодо неї підтримку або, навпаки, власними діями намагатимуться перешкодити її практичній реалізації у міжнародних відносинах. Непоодинокими також є випадки, коли виражена в односторонньому порядку воля є складовою частиною раніше запропонованої, але відкладеної або нової угоди між певними суб'єктами. За такої ситуації у міжнародних відносинах очікувані юридичні наслідки виникатимуть саме з досягнутої між суб'єктами міжнародної угоди, а не зі змісту акта одностороннього волевиявлення одного з них. До найбільш поширених юридичних форм остаточного зовнішнього закріплення індивідуальної волі у міжнародному праві доцільно зарахувати: акти, що приймаються міжнародними міжурядовими організаціями (наприклад, декларації, резолюції, рекомендації, регламенти), та односторонні юридичні акти держав та інших суб'єктів міжнародного права (визнання, відмова, нотифікація, обіцянка, протест, ратифікація тощо).

Зауважимо, від того, чи є воля суб'єктів міжнародного права індивідуальною або консенсуальною, залежить і тривалість процесу її зовнішнього вияву. З огляду на це, воля як джерело міжнародного права може виражатися зовні досить швидко, як це відбувається за одностороннього її виявлення. Або воля може виявлятися поступово протягом невизначеного проміжку часу, як це відбувається від початку її двостороннього чи багатостороннього узгодження і до остаточного фактичного визнання (у разі формування звичаєвої міжнародно-правової норми) або явного вираження (у разі підготовки проєкту міжнародного договору) під час переговорів, зокрема шляхом проведення голосування в рамках спеціально скликаної міжнародної конференції, діючої на постійній основі міжнародної організації або одного з її органів.

Після того, як воля декількох учасників міжнародних відносин отримала своє зовнішнє вираження, підбиваються підсумки її узгодження, на основі яких, якщо сторони досягли згоди, відображена у певному правилі (правилах) поведінки та виражена зовні узгоджена воля затверджується правомочними суб'єктами у зручній для них юридичній формі. У такий спосіб завершується цикл створення права, зміст якого має завжди перебувати в єдності з його формами. Тому зміст завжди оформлено, а форма змістовна.

М. Г. Патей-Братасюк з цього приводу зазначає, що: «Право не може починатися з форми, воно починається зі змісту, який має бути оформленим» [¹⁷¹, с. 45].

Для учасників правотворчого процесу, які у подальшому визнають чинність створених узгодженим волевиявленням правил поведінки, обрана форма права використовуватиметься як єдиний для всіх засіб об'єктивного

¹⁷¹Патей-Братасюк М. Г. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 40–47.

відображення та однозначного тлумачення чинного для них міжнародного права, тобто виступатиме одночасно засобом регулювання міжнародних відносин і засобом пізнання міжнародного права. Для інших суб'єктів міжнародного права така форма права матиме суто пізнавальний характер і без висловленої ними згоди не зможе використовуватись для регулювання міжнародних відносин за їхньої участі.

Волевиявлення суб'єкта міжнародного права, здійснене внаслідок погрози силою або її застосування, помилки, обману, підкупу або примусу його представника, чи таке, що суперечить імперативній нормі загального міжнародного права (*jus cogens*), має бути визнане недійсним і жодних юридичних наслідків для такого суб'єкта створювати не може.

Важливо наголосити, що обрання форми зовнішнього закріплення складових елементів змісту (принципів, норм, стандартів) міжнародного права здійснюється його суб'єктами самостійно і міжнародним правом додатково не регламентується. Адже наявність будь-яких обмежень щодо цього, позбавила б міжнародне право якої завгодно динаміки в напрямі прогресивного розвитку і кодифікації. Із цією метою суб'єкти правотворчого процесу мають право як обирати загальновизнані, найбільш поширені форми існування правових приписів міжнародного права, так і розвивати нові форми його зовнішнього вираження.

У доктрині міжнародного права зазвичай виокремлюють такі найбільш поширені форми зовнішнього вираження приписів міжнародного права: міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, прямо визнані державами, які сперечаються; міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної правом; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; відповідно до положень ст. 59, судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй, як допоміжні засоби для визначення норм права [172]. Саме цей закріплений у ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН перелік форм існування загального міжнародного права, побудований із урахуванням різних підходів до розуміння права (де міжнародні конвенції представляють нормативістський підхід; міжнародний звичай відповідає історичному підходу; загальні принципи права актуалізують природно-правовий підхід; судові рішення є відображенням соціологічного підходу; а доктрина в цілому характеризує науковий (ідеологічний) підхід до розуміння права) [173, с. 283], переважна більшість дослідників міжнародного права за аналогією розглядає як перелік його джерел.

Проте, на нашу думку, така позиція помилкова. Оскільки, як зазначено у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, Суд зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовуючи для

¹⁷² Statute of the International Court of Justice. *International Court of Justice*. URL: https://www.icj-cij.org/statute#CHAPTER_II

¹⁷³ Кучук А. М. Феномен правового поліцентризму: загальнотеоретичний і методологічний аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / ІФУП ім. Короля Д. Галицького. Івано-Франківськ, 2017. 436 с.

цього, як ми вважаємо, чинні для сторін спору чи обрані такими сторонами форми існування його правових приписів або, якщо сторони із цим згодні, вирішувати справу *ex aequo et bono* (по добру і справедливості).

За такого підходу воля суб'єктів міжнародного права як його джерело може виражатися зовні як у формах, зазначених у ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, так і в інших, індивідуально визначених, мовчазно сформованих чи в будь-який узгоджений спосіб спільно зафіксованих формах.

Щодо Міжнародного суду ООН, то, керуючись міркуваннями справедливості та здорового глузду для вирішення справи *ex aequo et bono*, він також стає вільним у виборі засобів для розв'язання переданого на його розгляд спору.

З огляду на наведене у міжнародно-правовій доктрині з'явиться можливість вирішити різні, дотепер дискусійні питання. Зокрема, це може стосуватися: протиставлення як джерел міжнародного права «твердого» позитивного (*hard law*) та «м'якого» (*soft law*) права, визнавши їх одночасно існуючими, взаємодоповнювальними різновидами міжнародного права; визнання юридично обов'язковими правил поведінки, а не форм їх зовнішнього вираження, спираючись на конструкцію «правила поведінки виражені в міжнародному договорі (або будь-якій іншій формі права) мають юридично обов'язкову силу, а не міжнародний договір (або будь-яка інша форма права) має юридично обов'язкову силу»; визнання можливості одночасного існування правила поведінки для одних і тих самих суб'єктів міжнародного права у різних формах, що взаємодоповнюють одна одну (наприклад, у формі статичного міжнародного договору та динамічної практики, доказом якої є міжнародний звичай); припинення розгляду різних форм зовнішнього вираження нормативних приписів міжнародного права як радикально відмінних і не пов'язаних між собою, оскільки одне й те саме правило поведінки одночасно може мати юридично обов'язкову силу для одних суб'єктів міжнародного права як правило чинного міжнародного договору, для других суб'єктів – як правило міжнародного звичая, для третіх – як правило, юридично обов'язковий характер якого було визнано суб'єктом міжнародного права на підставі одностороннього акта волевиявлення, тощо (наприклад, відповідно до ст. 38 «Норми, які містить договір і які стають обов'язковими для третіх держав у результаті виникнення міжнародного звичая» Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р.: «Статті 34–37 ніяким чином не перешкоджають якій-небудь нормі, яку містить договір, стати обов'язковою для третьої держави як звичаєва норма міжнародного права, що визначається як така»)¹⁷⁴; недоречності класифікації форм міжнародного права на основні, другорядні, допоміжні та інші, оскільки, враховуючи наявний в юридичній науці плюралізм підходів до розуміння

¹⁷⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh>

права, а також належність правових систем держав до різних правових сімей світу, для одних суб'єктів міжнародного права як основні визнаватимуться одні форми його зовнішнього вираження, а для інших суб'єктів, відповідно, інші форми міжнародного права. Тому така класифікація не придатна ані для об'єктивної характеристики наявного між формами міжнародного права зв'язку, ані для визначення на її основі загального для всіх його суб'єктів вичерпного переліку основних, другорядних, допоміжних та інших форм міжнародного права.

Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що запропоноване нами бачення співвідношення понять «джерело міжнародного права» та «форми міжнародного права» є лише одним із кроків у напрямі розвитку теорії міжнародного права. Тому подальше наукове обговорення означеної проблематики не втрачає своєї актуальності.

2. Форми міжнародного права

З урахуванням існуючої практики зовнішнього вираження принципів, норм і стандартів міжнародного права та положень ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН можна дійти висновку стосовно того, що найбільш поширеними формами міжнародного права є: міжнародні договори; міжнародний звичай; односторонні акти, що приймаються державами, міжнародними міжурядовими організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права; акти, що приймаються за підсумками роботи міжнародних конференцій.

Представники сучасної доктрини міжнародного права найчастіше визнають саме *міжнародні договори* основною формою зовнішнього вираження його принципів, норм і стандартів.

Відповідно до положень ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., ст. 2 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями чи між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р., а також практики укладення міжнародних угод між суб'єктами міжнародного права, *договором* є міжнародна угода, укладена між двома чи більше суб'єктами міжнародного права в письмовій формі, що регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься вона в одному документі, в двох або в декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від її конкретного найменування [¹⁷⁵; ¹⁷⁶].

¹⁷⁵ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh>

¹⁷⁶ Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations. Vienna, 21 March 1986. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtds_g_no=XXIII-3&chapter=23&clang=en

Термін «міжнародний договір» часто використовують як родове поняття, що об'єднує міжнародні угоди з різними найменуваннями, а саме: декларація, договір, комюніке, конвенція, конкордат, меморандум, *modus vivendi*, обмін нотами, пакт, протокол, статут, трактат, угода, хартія тощо. Питання про вибір найменування для певного договору в міжнародному праві безпосередньо не врегульовано. Тому його вирішення у кожному конкретному випадку залежить від волевиявлення розробників проекту міжнародного договору.

Завдяки положенням п. а) ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, одним із найбільш відомих видів міжнародних договорів є міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, прямо визнані державами, які сперечаються [¹⁷⁷].

Зауважимо, що не зважаючи на те, що на практиці міжнародні конвенції використовуються вже досить давно офіційного визначення поняття «конвенція» в міжнародному праві донині не розроблено.

У латинській мові, наприклад, термін «*conventio*» використовувався в таких значеннях: 1) народні збори; 2) договір, угода [¹⁷⁸, с. 44].

У міжнародних відносинах тривалий час під конвенціями розуміли двосторонні угоди: а) короткі (наприклад з 2 статей); б) з питань другорядних та; с) додаткових (до укладеного вже трактату).

Нині міжнародні конвенції здебільшого представляють собою розроблені міжнародними організаціями або їхніми органами в рамках діяльності з прогресивного розвитку та кодифікації міжнародного права загальні та регіональні багатосторонні міжнародні договори. Рідше вони використовуються як двосторонні міжнародні договори. Одним із таких прикладів є двосторонні консульські конвенції.

Міжнародний звичай є однією з найдавніших форм зовнішнього вираження правил поведінки, що утворюють зміст міжнародного права. Його тлумачення представники сучасної доктрини міжнародного права здійснюють на підставі положень п. б) ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, згідно з яким міжнародний звичай є доказом загальної практики, визнаної як право [¹⁷⁹].

М. В. Буроменський, наприклад, з цього приводу зазначає, що міжнародно-правовий звичай складається з двох обов'язкових елементів: практики (об'єктивний елемент) і *opinio juris* (суб'єктивний елемент). *Практикою* є поведінка суб'єкта міжнародного права, якій можуть бути властиві такі ознаки як постійність, загальність, одноманітність і тривалість. Водночас єдності серед учених стосовно того, чи вважати практикою будь-яку

¹⁷⁷ Statute of the International Court of Justice. *International Court of Justice*. URL: https://www.icj-cij.org/statute#CHAPTER_II

¹⁷⁸ Скорина Л. П., Скорина О. А. Латинсько-український, українсько-латинський словник. Київ : Обереги, 2004. 448 с.

¹⁷⁹ Statute of the International Court of Justice. *International Court of Justice*. URL: https://www.icj-cij.org/statute#CHAPTER_II

поведінку суб'єкта міжнародного права, зокрема просте мовчання, чи лише дієву, тобто активну, дотепер не досягнуто. Так само неоднозначними є позиції вчених щодо тривалості практики, потрібної для появи звичаєвої норми. Тому до цього критерію треба підходити із суто утилітарних позицій: для створення міжнародного звичаю потрібно стільки часу, скільки вимагає ситуація необхідного ступеню визнання. У міжнародному праві не існує жодного визнаного критерію тривалості. Це цілком оціночне поняття. Щодо *opinio juris*, то це вияв правосвідомості держав, з яким пов'язують визнання правомірності практики для цілей визнання міжнародної звичаєво-правової норми. *Opinio juris* є обов'язковою умовою завершення процесу звичаєвого нормотворення [¹⁸⁰, с. 115–118].

М. Антонович щодо суб'єктивного елементу міжнародного звичаю зазначає, що в правничій термінології це поняття також відоме як *opinio juris sive necessatis* (думка, за якою практика визнається юридичною нормою). Уперше воно було сформульоване французьким вченим Франсуа Жене як спроба розмежувати правовий звичай від простого соціального застосування (*social usage*). Отже, міжнародний звичай утворюється постійною і загальною міжнародною практикою держав, якій сліднують інші держави (об'єктивний критерій), і яка розглядається міжнародним співтовариством як така, що є обов'язковою. Водночас звичай не обов'язково має бути універсальним чи глобальним. Це може бути і регіональний звичай. Так, у справі про притулок (*Asylum Case (Colombia v. Peru)* [1950]) колумбійський уряд заявив, що має право надавати притулок перуанцю, який звернувся до Колумбійського посольства в Перу. При цьому колумбійський уряд посилався не тільки на норми угод, але й на регіональний чи локальний звичай, характерний для латиноамериканських держав [¹⁸¹, с. 47–51].

Прикладами визнання Міжнародним судом ООН існування локальних міжнародно-правових звичаїв (регіональних і двосторонніх) є також справи про права громадян США в Марокко (1952) та про право на перетин території Індії (1960). Так, в рамках останньої справи, в якій розглядався португальсько-індійській спір про право на перетин території Індії, Суд вирішив, що партикулярна практика лише між двома державами, яка визнається ними як правова, дає підстави для визнання звичаєвої норми, яка діє між ними [¹⁸², с. 118].

На думку М. Антонович, формування міжнародного звичаю може відбуватися також і на основі односторонньої дії чи бездіяльності держав. Так, Перу та Еквадор заявили, що розглядають 200 миль як прибережну морську смугу, що з часом стало звичаєвою нормою і було закріплено в

¹⁸⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁸¹ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

¹⁸² Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Конвенції ООН з морського права 1982 р. для визначення ширини виключної морської економічної зони. Такі односторонні дії стали методом розвитку міжнародного морського права. Іншим прикладом може бути визначення розміру територіального моря спершу в 3 морські милі, які згодом декілька держав вирішили змінити на 12 миль, порушуючи існуюче міжнародне право. Проте в подальшому переважна більшість держав погодилися зі зміною ширини територіального моря до 12 морських миль, утворивши в такий спосіб звичаєву норму. Із набуттям чинності Конвенції ООН з морського права 1982 р. це правило поведінки отримало також зовнішнє вираження як договірне правило поведінки [¹⁸³, с. 48–49].

Можна навести й інші приклади одночасного існування одних і тих же правил поведінки для різних суб'єктів міжнародного права в різних формах. Так, для 161 члена Всесвітньої митної організації (ВМО) положення Міжнародної конвенції про Гармонізовану систему опису і кодування товарів від 14 червня 1983 р. [¹⁸⁴] є чинними та обов'язковими до виконання як договірні правила поведінки. Однак відповідно до розміщеної на офіційному сайті ВМО інформації, реально Гармонізовану систему опису і кодування товарів для різних цілей застосовують 212 країн, автономних митних територій або митних чи економічних союзів [¹⁸⁵].

Акцентуємо також увагу на тому, що не зважаючи на поширену серед представників міжнародно-правової доктрини думку стосовно того, що звичаєві правила поведінки не мають офіційного письмового закріплення, відповідні приклади все ж таки існують. Одним із таких прикладів є підготовлені Міжнародною торговою палатою у 1936 р. Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів (Інкотермс (Incoterms) від англ. International Commercial Terms), які періодично оновлюються та діють станом на початок 2025 р. в редакції 2020 р. [¹⁸⁶]. Для України положення Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів (Інкотермс) набули юридичної чинності на підставі Указу Президента України «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів» від 4 жовтня 1994 р. № 567/94 [¹⁸⁷].

Ще одним таким прикладом можна вважати основні принципи міжнародного права, формою існування яких на думку багатьох представників української науки міжнародного права є міжнародний звичай.

¹⁸³ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

¹⁸⁴ International Convention on the Harmonised Commodity Description and Coding System of 14 June 1983. *World Customs Organization*. URL: https://www.wcoomd.org/en/topics/nomenclature/instrument-and-tools/hs_convention.aspx

¹⁸⁵ List of 212 Countries, Economic Unions applying the Harmonized System (161 Contracting Parties on 16 June 2023). *World Customs Organization*. URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/nomenclature/overview/hs-contracting-parties/list-of-countries/countries_applying_hs.pdf?db=web

¹⁸⁶ Incoterms. Rules history. International Chamber of Commerce. URL: <https://iccwbo.org/business-solutions/incoterms-rules/incoterms-rules-history>

¹⁸⁷ Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів : Указ Президента України від 4 жовт. 1994 р. № 567/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/94>

Проте щодо закріплення основних принципів міжнародного права, вчені часто зазначають, що юридично їх закріплено у Статуті ООН 1945 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. та в Заключному акті НБСЄ 1975 р. [¹⁸⁸, с. 28; ¹⁸⁹, с. 29; ¹⁹⁰, с. 202].

На нашу думку, наведена вище позиція потребує уточнення та викладення в іншому формулюванні. Отже, юридичною формою зовнішнього вираження основних принципів міжнародного права є міжнародний звичай. Щодо переліку основних принципів сучасного загального міжнародного права та еволюції загального тлумачення їх змісту, то вони дійсно отримали письмове закріплення в положеннях Статуту ООН 1945 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключного акта НБСЄ 1975 р., а також у положеннях багатьох інших міжнародно-правових актів.

Вагому роль для формування сучасного міжнародного права шляхом зовнішнього закріплення його правил поведінки (зокрема, як основа для виникнення в подальшому звичаєвих і договірних правил поведінки) відіграють **односторонні акти**, що приймаються державами, міжнародними міжурядовими організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права.

М. В. Буроменського вважає, що односторонній акт суб'єкта міжнародного права – це акт волевиявлення, з яким міжнародне право пов'язує набуття юридичних прав та виникнення юридичних обов'язків. Тому односторонній акт суб'єкта міжнародного права завжди є юридичним фактом. Зазвичай односторонні акти спрямовані на виникнення очікуваних наслідків [¹⁹¹, с. 126].

Відповідно до розроблених Комісією міжнародного права ООН у 2006 р. Керівних принципів стосовно односторонніх заяв держав, здатних викликати юридичні зобов'язання, які ГА ООН взяла до відома та схвалила поширення в резолюції 61/34 від 4 грудня 2006 р. [¹⁹²], під **одностороннім актом держави** запропоновано розуміти односторонню заяву, сформульовану державою з наміром спричинити певні правові наслідки згідно з міжнародним правом. Адресатом одностороннього акта може бути одна або декілька держав, міжнародне співтовариство у цілому, одна або декілька міжнародних організацій або будь-який інший суб'єкт міжнародного права. Односторонній акт, сформульований відповідно до міжнародного права, породжує правові наслідки незалежно від його адресатів. Обов'язковість односторонніх актів держав ґрунтується на принципі сумлінності та намірі держави, яка сформулювала такий акт, взяти на себе зобов'язання [¹⁹³, с. 160].

¹⁸⁸ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹⁸⁹ Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

¹⁹⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁹¹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

¹⁹² Summaries of the Work of the International Law Commission. *International Law Commission*. URL: https://legal.un.org/ilc/summaries/9_9.shtml#a31

¹⁹³ Unilateral Acts of States. Yearbook of the International Law Commission. United Nations. New York and Geneva, 2013. Vol. II. Part Two. P. 159–166.

На думку С. О. Мельник, односторонній акт держави являє собою одностороннє волевиявлення однієї чи кількох держав, сформульоване публічно з наміром викликати юридичні наслідки згідно з міжнародним правом і для чинності якого не потребується згоди його адресатів. До видів односторонніх актів держав дослідниця відносить: акт обіцянки; акт визнання; акт відмови; акт протесту.

Так, *відмова* є одностороннім проявом волі, за допомогою якого держава відмовляється від суб'єктивного права, без подальшої передачі цього права іншій стороні. Для чинності цього одностороннього акта не потребується будь-якої реакції з боку третіх сторін. Об'єктом відмови можуть бути будь-які суб'єктивні права чи претензії, якщо вони не порушують загально-визнаних принципів та норм міжнародного права, а також не стосуються суверенних прав держави, що належать їй як суб'єкту міжнародного права [194, с. 79–131]. Прикладом акта відмови можна вважати чітко виражену та зафіксовану в письмовій формі заяву України щодо набуття без'ядерного статусу через відмову від використання ядерної зброї [195].

Обіцянка – це зобов'язання чинити надалі інакше, ніж раніше. Обіцянка можлива у вигляді заяви про приєднання до договору, його ратифікації тощо. Обіцянка може бути пов'язана також із зобов'язанням змінити свій статус, наприклад, у випадку заяви про постійний нейтралітет (Акт про нейтралітет Австрії від 26 жовтня 1955 р.) [196, с. 71–72]. Прикладом акта обіцянки також є Декларація Єгипту щодо свободи судноплавства Суецьким каналом від 24 квітня 1957 р. [197].

Визнання є одним із найчастіше згадуваних ученими односторонніх актів. Офіційного визначення визнання в міжнародному праві не вироблено. Тому всі такі визначення є доктринальними. Одне з них було запропоновано спеціальним доповідачем Комісії міжнародного права В. Р. Седеньо у шостій доповіді про односторонні акти держав, а саме *односторонній акт визнання* – це одностороннє волевиявлення, сформульоване однією або декількома державами, індивідуально чи колективно, за допомогою якого констатується існування де-факто або де-юре ситуації або правомірність юридичної претензії, з наміром спричинити певні юридичні наслідки, і, зокрема, неможливості заперечення, чи порушення такого волевиявлення, з цього моменту чи з моменту, зазначеного в цій же заяві [198, с. 17].

¹⁹⁴ Мельник С. О. Односторонні акти держав у сучасному міжнародному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. 233 с.

¹⁹⁵ Про без'ядерний статус : Заява Верховної Ради України від 24 жовт. 1991 р. № 1697-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 51. Ст. 742.

¹⁹⁶ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

¹⁹⁷ Declaration (with letter of transmittal to the Secretary General of the United Nations) on the Suez Canal and the arrangements for its operation. Cairo, 24 April 1957. *Treaty Series*. New York : United Nations, 1957. Vol. 265. P. 299–309.

¹⁹⁸ Sixth report on unilateral acts of States, by Mr. Victor Rodríguez Cedeño, Special Rapporteur. International Law Commission. *United Nations Digital Library System*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/497275?ln=ru&v=pdf>

Протест – це акт, за допомогою якого суб'єкт констатує порушення права та вимагає виправлення ситуації, покривання шкоди. Протест може бути пов'язаний як з порушенням прав суб'єкта, що заявляє протест, так і прав інших суб'єктів або з порушенням норм міжнародного права в цілому. Зазвичай протест має письмову форму, однак у міжнародному праві щодо цього відсутні будь-які вимоги. Часто протест може сполучатися з певними діями, а саме: оголошення *persona non grata*, розривом дипломатичних відносин, відзивом посла, репресаліями, репатріацією тощо. Відсутність протесту може розглядатися як презумпція згоди суб'єкта зі становищем і обставинами, що існують: що довше вона триває, то більше ця презумпція перетворюється в дійсне визнання. Звісно, суб'єкт міжнародного права повинен знати або бути повідомлений про те, що відбулося порушення його права. Слідом за принесенням протесту має йти або визнання його правомірності, або визнання наявності спору, вирішення якого має відбуватися з урахуванням вимог принципу мирного вирішення міжнародних спорів ^[199], с. 128–129]. Прикладом акта протесту, наприклад, є Заява МЗС України щодо незаконного призову громадян України до збройних сил РФ на тимчасово окупованих територіях України від 31 березня 2025 р. ^[200].

Серед *односторонніх актів, що приймаються міжнародними міжурядовими організаціями або їхніми органами*, найчастіше науковці згадують про декларації, резолюції та рекомендації.

За допомогою односторонніх актів міжнародні організації прагнуть досягти різних цілей, зокрема, забезпечити: однакове тлумачення і застосування як конвенцій, укладених за результатами роботи таких міжнародних організацій, так і тих міжнародних договорів, що передані їм для адміністрування іншими міжнародними організаціями; розробку примирливих рекомендацій для вирішення спорів щодо тлумачення і застосування згаданих вище конвенцій; поширення інформації, що стосується різних напрямів регулювання і процедур; подання зацікавленим урядам за своєю ініціативою або на їхнє прохання інформації або порад в конкретних сферах згідно з основними цілями їх Статутів; визначення актуальних напрямів міжнародного співробітництва та перспектив правотворчої діяльності у галузі міжнародного права тощо.

Термін «*декларація*» може використовуватися суб'єктами міжнародного права для позначення різних видів міжнародних документів. Одним із видів таких документів є декларації, що приймаються міжнародними організаціями. У практиці ООН, наприклад, декларацією часто називають офіційний і урочистий акт, який є найбільш придатним, ніж резолюція або

¹⁹⁹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁰⁰ Заява МЗС України щодо незаконного призову громадян України до збройних сил РФ на тимчасово окупованих територіях України від 31 березня 2025 р. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-shchodo-nezakonnogo-prizovu-gromadyan-ukrayini-do-zbrojnih-sil-rosijskoyi-federaciyi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>

рекомендація, для тих випадків, коли в певній сфері міжнародних відносин проголошуються принципи важливого і постійного значення, і коли очікується досягнення максимально можливого виконання її положень.

Декларації зазвичай приймаються резолюцією одного з органів міжнародної організації. Сама собою «декларація» не може стати обов'язковою для держав – членів міжнародної організації у тому сенсі, в якому договір або конвенція обов'язкові для договірних сторін, що їх підписали, лише через те, що вона названа «декларацією». Проте положення прийнятих міжнародними організаціями декларацій згодом можуть стати основою для появи міжнародного звичаю або отримати юридично обов'язковий характер як звичаєві правила поведінки. Одним із таких прикладів є положення прийнятої ГА ООН в резолюції 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р. Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

Як один із можливих варіантів, під **деклараціями** можна запропонувати розуміти політико-юридичні акти, в змісті яких міжнародні організації формулюють обумовлені й обговорені їхніми державами-членами загальні принципи та цілі організації спільної діяльності в певному напрямі міжнародного співробітництва.

Наступним видом односторонніх актів, що приймаються колегіальними органами міжнародних міжурядових організацій є *резолюції*. Зауважимо, що інколи вчені використовують терміни «декларації», «резолюції», «рекомендації», «рішення» тощо як синоніми або називають всі види актів, що приймаються міжнародними організаціями та утворюють м'яке право резолюціями.

М. В. Буроменський із цього приводу зазначає, що в сучасній міжнародно-правовій практиці розрізняють принаймні три види резолюцій міжнародних організацій, а саме: резолюції-рекомендації; резолюції, що зобов'язують держави і; резолюції, що мають юридичне значення у внутрішньому праві організації. Переважну більшість із них складають *резолюції-рекомендації*, які за своєю природою не призначені бути джерелом міжнародного права. У суб'єктів, що голосують за прийняття резолюцій, початково відсутній намір брати на себе правові зобов'язання в будь-якій формі. Якщо ж держава фактично дотримується положень резолюції, то в цьому випадку швидше можна говорити про появу міжнародно-правового звичаю, а не про наявність у резолюції нормативно-правового характеру. Резолюція не стає джерелом і тоді, коли вона повторює існуючу норму права, – у такому разі дотримуються не положень резолюції, а чинної норми міжнародного права [²⁰¹, с. 130].

Зауважимо, що держави – члени міжнародної організації також можуть в односторонньому порядку визнати її резолюції обов'язковими для себе. Так, прийняті ВМО 23 червня 2005 р. у формі резолюції «Рамкові

²⁰¹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

стандарти з безпеки та сприяння світовій торгівлі» [202], станом на березень 2022 р. висловили намір впроваджувати на практиці 172 члена цієї міжнародної організації [203].

У деяких випадках міжнародні організації можуть приймати резолюції, що зобов'язують держав-членів цієї організації. Для цього це право має бути закріплене в статуті організації. Воно не може виникати внаслідок рішень самої міжнародної організації. Наприклад, Рада Безпеки ООН може приймати такі резолюції винятково в разі загрози миру, порушення миру й актів агресії та з дотриманням спеціальних процесуальних вимог. За допомогою резолюцій може здійснюватися також управління міжнародною організацією, наприклад, створюватися нові органи, вирішуватися бюджетні питання тощо. Такі резолюції мають юридичне значення у внутрішньому праві організації. Інакше кажучи, це локальні правові акти, що прийняті відповідно до статутних повноважень органів організації, є обов'язковими в межах організації і не створюють зобов'язань у загальному міжнародному праві [204, с. 130–131].

Рекомендаціями є односторонні акти міжнародних організацій, що приймаються для досягнення різних цілей в рамках конкретних напрямів діяльності міжнародних організацій. Як й інші види односторонніх актів міжнародних організацій рекомендації не є обов'язковими до виконання.

Так, рекомендації, що приймаються ВМО, залежно від сфери регулювання диференційовано на такі види: рекомендації щодо контролю протидії шахрайству; рекомендації щодо інформаційних технологій; рекомендації щодо спрощення процедур; рекомендації щодо Гармонізованої системи.

Наголошуючи на важливості рекомендацій для державного нормативно-правового регулювання митної діяльності та розвитку міжнародного митного співробітництва, Постійним технічним комітетом ВМО (Ради митного співробітництва), за результатами його 131/132 сесій, було прийнято рішення про те, що рекомендації, які розробляються з митних питань, мають відповідати таким вимогам.

По-перше, якщо документ містить більше однієї основної рекомендації, то кожна з них повинна визначатися окремим пунктом або починатися словами «радить», або бути викладена в додатку.

По-друге, за потреби в тексті Рекомендації мають зазначатися положення, на виконання яких приймається Рекомендація.

²⁰² SAFE Framework of Standards. 2021. Brussels, *World Customs Organization*, 2018. 88 p. URL: <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/safe-package/safe-framework-of-standards.pdf?la=en>

²⁰³ Members who have expressed their intention to implement the WCO Framework of Standards to Secure and Facilitate Global Trade. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/safe-package/wco-table-intention-to-implement-the-fos.pdf?la=en>

²⁰⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

По-третє, якщо приймаються рекомендації, які стосуються одного питання, Рада ВМО у кожному такому випадку визначає, чи не буде нова рекомендація дублювати зміст попередньої версії.

По-четверте, на основі пропозицій, внесених відповідними комітетами, Рада ВМО приймає рішення про можливість збереження дії Рекомендації, якщо за тим же питанням була прийнята інша Рекомендація.

По-п'яте, умови застосування Рекомендації визначаються державою, митними або економічними союзами, які прийняли Рекомендацію до виконання, з урахуванням того, що зацікавлені сторони матимуть явні наміри щодо імплементації та застосування положень Рекомендації.

Держави, митні та економічні союзи не зобов'язані заявляти про прийняття рекомендації, якщо вони не мають наміру застосовувати її та виконувати її основні цілі. Якщо ж зацікавлена сторона має намір застосовувати положення рекомендації, то вона повинна повідомити про це Генерального Секретаря ВМО в письмовій формі, із зазначенням часу й умов виконання її положень.

Так, прийняття Україною Рекомендації Ради митного співробітництва від 30 червня 2007 р. щодо можливості набуття членства Ради митного співробітництва митними та економічними союзами зумовило необхідність прийняття Закону України «Про прийняття Рекомендації Ради Митного Співробітництва стосовно внесення змін до Конвенції про створення Ради митного співробітництва» від 17 грудня 2009 р. з метою підготовки необхідних документів для повідомлення Генерального Секретаря Ради митного співробітництва [205].

Прикладом ще однієї форми зовнішнього вираження правил поведінки міжнародного права є ***акти, що приймаються за підсумками роботи міжнародних конференцій***.

Юридична сила актів конференції залежить від наміру її учасників та змісту прийнятих документів. Це можуть бути декларації, заяви, конвенції, договори, резолюції, заключні акти тощо. У змісті заключних (підсумкових) актів можуть відображатися як поточні результати роботи міжнародної конференції, так і підсумкові результати її проведення. Зокрема, якщо метою проведення міжнародної конференції було визначено підготовку узгодженого тексту договору за результатами діяльності з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права в одній із його галузей, то і текст заключного акта може містити текст розробленого договору.

Так, за підсумками проведення другої Гаазької конференції миру 1907 р., було прийнято 13 конвенцій, Декларацію та Заключний акт. У змісті останнього отримали закріплення результати роботи конференції з питань, що не увійшли до прийнятих міжнародних конвенцій і Декларації, зокрема щодо: визнання принципу обов'язкового арбітражу; концепції «загального блага людства»; рекомендації урядам розглянути питання про

²⁰⁵ Про прийняття Рекомендації Ради митного співробітництва стосовно внесення змін до Конвенції про створення Ради митного співробітництва : Закон України від 17 груд. 2009 р. № 1771-VII. Відом. Верх. Ради України. 2010. № 9. Ст. 81.

обмеження озброєнь; а також рекомендації державам щодо скликання третьої конференції миру. За підсумками проведення в 1968 та в 1969 рр. двох сесій Віденської конференції з питань кодифікації права міжнародних договорів, 22 травня 1969 р. було прийнято, а 23 травня 1969 р. відкрито для підписання Конвенцію про право міжнародних договорів, яка набрала чинності 27 січня 1980 р. Крім цього, за результатами роботи конференції також було прийнято Заключний акт, дві Декларації та три Резолюції [²⁰⁶]. Ще одним добре відомим ученим-міжнародником прикладом актів, прийнятих за підсумками роботи міжнародної конференції, є Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) від 1 серпня 1975 р.

Підсумовуючи характеристику форм міжнародного права, звернемо окрему увагу на п. d) ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН. Відповідно до його положень Міжнародний суд ООН може застосовувати для вирішення переданих йому спорів, з урахуванням положень ст. 59, судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй, як допоміжні засоби для визначення норм права. Щодо ст. 59 Статуту Міжнародного суду ООН, то в її тесті зазначено, що рішення Суду є обов'язковим лише для сторін, які беруть участь у справі, і лише щодо цієї справи [²⁰⁷].

Однозначної позиції щодо належності судових рішень до переліку джерел (форм) міжнародного права немає. Так само, як і немає однозначності щодо того, про які судові рішення йдеться, прийняті виключно міжнародними судовими установами чи також і національними судами.

Водночас, якщо акцентувати увагу саме на діяльності Міжнародного суду ООН, який не створює, а лише застосовує чинне міжнародне право, то його рішення, згідно з положеннями ст. 59 його Статуту, є обов'язковими для сторін, що беруть участь у справі, тобто вони створюють для них певні юридичні наслідки. Разом із тим, кожне нове рішення Міжнародного суду ООН безумовно впливає і на розвиток міжнародних відносин між іншими суб'єктами міжнародного права, а також на практику застосування ними міжнародного права.

Тому, наголошує М. В. Буроменський, не слід применшувати значення рішень міжнародних судових установ з погляду можливостей їх впливу на розвиток міжнародного права і на практику міжнародного правозастосування [²⁰⁸, с. 122].

Так, шляхом прийняття Міжнародним судом ООН консультативного висновку «Про відшкодування шкоди, заподіяної на службі ООН» від 11 квітня 1949 р., було визначено, що міжнародні організації можуть бути об'єктом майнових претензій, а отже, і міжнародної відповідальності.

²⁰⁶ United Nations Conference on the Law of Treaties. *Documents of the Conference*. United Nations New York, 1971. 303 p. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_CONF.39_11_Add.2-E.pdf

²⁰⁷ Statute of the International Court of Justice. *International Court of Justice*. URL: https://www.icj-cij.org/statute#CHAPTER_II

²⁰⁸ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Рішення судів можуть бути також етапами в міжнародному нормотворенні, відображаючи тенденції в розвитку міжнародного права, як це було у справі про континентальний шельф у Балтійському морі. Підготовка таких рішень звичайно пов'язана з іменами найавторитетніших фахівців із міжнародного права. Тому міжнародну судову практику звичайно не залишають без уваги ані держави, ані юристи, ані самі міжнародні судові органи [²⁰⁹, с. 65–66].

Щодо доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй, як ще одного допоміжного засобу для визначення норм права, то як і у випадку з судовими рішеннями, в теорії міжнародного права відсутня однозначна позиція щодо їхньої належності до переліку джерел (форм) міжнародного права.

М. В. Буроменський, наприклад, із цього приводу, зазначає, що у різних правових системах ставлення до доктрини як до джерела права не є однаковим. В англо-саксонській правовій традиції наукову доктрину, як відомо, використовують в такому значенні. З огляду на континентальну систему права наукову доктрину складно визнати джерелом права. Ураховуючи ці обставини в Статуті Міжнародного суду ООН доктрина згадується з певними застереженнями щодо її застосування в практиці Суду, а саме: допоміжний характер доктрини; застосування доктрини винятково для визначення правових норм; застосування доктрини лише з публічного права; допустимість використання досвіду тільки найкваліфікованіших юристів різних націй. Доктрина може бути застосована для цілей тлумачення міжнародно-правової норми. Її застосування замість матеріальної чи процесуальної норми не можливе [²¹⁰, с. 123–124].

Відомі випадки використання доктрини для підтвердження існування міжнародно-правового звичаю. Саме так було з визнанням того, що в Європі не існує права дипломатичного притулку. Державні та міжнародні органи широко використовують доктрину в тлумаченні міжнародно-правової норми. Немає жодного сумніву, зазначає Т. Л. Сироїд, що в цьому випадку саме межі розсуду фахівців з права можуть сформувати остаточні уявлення про межі та обсяг міжнародних зобов'язань [²¹¹, с. 72–73].

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «джерела міжнародного права».
2. Охарактеризуйте поняття форм міжнародного права.
3. Поясніть відмінності між загальними та спеціальними конвенціями.
4. Наведіть приклади міжнародних звичаїв.
5. Наведіть приклади відомих вам односторонніх актів, що приймаються державами, міжнародними міжурядовими організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права.

²⁰⁹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²¹⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²¹¹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

РОЗДІЛ 6

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА ДЕРЖАВНОГО ПРАВА

1. Теорії співвідношення міжнародного та державного права

У вітчизняній науці міжнародного права існує декілька підходів щодо визначення кількості теорій співвідношення міжнародного та державного (національного) права.

Найчастіше вчені зазначають про існування двох теорій співвідношення – моністичної та дуалістичної. При цьому уточнюють, що моністична теорія додатково поділяється на дві теорії – монізму пріоритету (верховенству або примату) міжнародного права над національним; та монізму пріоритету (верховенства або примату) національного права над міжнародним [²¹², с. 33; ²¹³, с. 22].

Водночас, на думку В. В. Мицика, в доктрині міжнародного права сформовано чотири теорії співвідношення міжнародного і внутрішнього права, а саме: моністична теорія, відповідно до якої передбачається існування міжнародного права як частини внутрішньодержавного права країни та примат внутрішньодержавного права над міжнародним; моністична теорія, відповідно до положень якої визнається існування єдиного світового правопорядку, до якого входить як міжнародний правопорядок, так і всі національні правопорядки за безумовного примату міжнародного права над внутрішньодержавним; дуалістична теорія використовується для обґрунтування існування двох самостійних, окремих, незалежних одна від одної систем міжнародного права та національних правових систем, які виключають верховенство однієї над іншою; теорія координації, відповідно до положень якої визнається верховенство кожної з двох систем у своїй сфері правового регулювання з урахуванням їхніх складних взаємовідносин [²¹⁴, с. 223–224].

Зазвичай характеристику змісту теорій співвідношення міжнародного та національного права вчені здійснюють з урахуванням їхньої появи в науці міжнародного права та в практиці правозастосування. З огляду на це, така характеристика починається з моністичної теорії верховенства національного права над міжнародним, яка одержала поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. переважно у працях юристів, послідовників Г. Гегеля.

Так, для Г. Гегеля держава була абсолютною цінністю, над якою не можуть стояти будь-які норми. Р. К. Мальберг вважав, що: «Держава дотримується норм, керуючись власною волею, а міжнародне право і

²¹² Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

²¹³ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

²¹⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

міжнародне товариство – анархія, порядок до якої вносить держава, обмежуючи себе». Продовжуючи цю думку, А. Цорн зазначив: «норми міжнародні є правовими нормами тоді, якщо вони проявляють себе як складова частина національного права», «міжнародне право юридично є правом лише тоді, коли й оскільки воно є державним правом». На початку виникнення СРСР положень цієї теорії додержувалися також і представники радянської правничої доктрини, зокрема А. Я. Вишинський [²¹⁵, с. 34; ²¹⁶ с. 7–9].

Наступною за часом виникнення вчені вважають дуалістичну теорію. Її обґрунтування наприкінці XIX ст. дослідники пов'язують з працями німецького юриста, вченого-міжнародника Генріха Тріпеля, який у 1899 р. наголошував на тому, що: «... міжнародне та внутрішньодержавне право є не тільки різними галузями права, але й різними правопорядками. Це два кола, які не більш ніж стикаються та ніколи не перетинаються». Основу дуалістичної теорії утворюють два ключових твердження. По-перше, міжнародне і внутрішнє право – це дві самостійні правові системи, два різних правопорядки, що функціонують окремо одна від одної в різних правових площинах. Кожна з них має свій об'єкт і своє коло суб'єктів. Не заперечуючи можливості зіткнення чи взаємодії цих правових систем, прихильники дуалізму вважають, що норми міжнародного права не можуть діяти у внутрішньому правопорядку, і навпаки, норми внутрішнього права не діють у міжнародно-правових відносинах, оскільки це різні правові системи. Тобто згідно з цією концепцією жодна система не може створювати чи змінювати норми іншої системи. По-друге, дуалізм не заперечує і не виключає дотримання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань. З цією метою, для застосування норм міжнародного права в національному правопорядку необхідно використовувати лише спеціальні внутрішньодержавні процедури законодавчого перетворення норм міжнародного права в норми національного права. Тому, національні суди можуть застосовувати міжнародне право лише тоді, коли воно буде або «трансформоване», або «інкорпороване» в національне право. Водночас така новоутворена норма національного права, за юридичною силою формально не має пріоритету над «звичайною» внутрішньодержавною нормою права. Після здійснення такого законодавчого перетворення в національне право норми міжнародного права можуть бути скасовані чи змінені актом внутрішнього законодавства [²¹⁷, с. 110–113].

Автором моністичної теорії верховенства міжнародного права над національним правом вчені вважають австрійського юриста, вченого-міжнародника, засновника правового нормативізму, теоретика правового позитивізму Ганса Кельзена. Відповідно до роздумів Г. Кельзена, основні

²¹⁵ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

²¹⁶ Zorn A. Grundzüge des völkerrechts. Leipzig, J. J. Weber 1903. 354 s.

²¹⁷ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

тези теорії верховенства міжнародного права над національним правом такі: дія міжнародного права необмежена в часі, просторі та за предметом; безумовний примат міжнародного права над національним; заперечення суверенітету держави; визнання основними суб'єктами міжнародного права насамперед індивідів і лише потім держав, як посередників між міжнародним правопорядком та індивідами. У рамках цієї теорії вчений створює ієрархію норм і будує систему універсального світового порядку, до якої входять як міжнародний правопорядок, так і всі національні правопорядки. У цій системі міжнародне право стоїть над національним правом і становить його основу, зокрема, й конституційних норм будь-якої держави [²¹⁸, с. 225–226].

Визначаючи співвідношення міжнародного і національного права, Г. Кельзен обґрунтовував, що головне джерело чинності права знаходиться в головній нормі («Grundnorm») міжнародного права. Аналізуючи процеси створення норм міжнародного права, вчений дійшов таких висновків: «... Всі норми міжнародного права мають перевагу перед нормами внутрішньодержавного права; будь-яка норма внутрішньодержавного права, яка не узгоджується з міжнародним правом, автоматично втрачає чинність; норми міжнародного права можна безпосередньо застосовувати при регулюванні внутрішніх правовідносин у державі» [²¹⁹, с. 118].

Ідейним натхненником «теорії координації» визнається Джеральд Фіцморіс. Відповідно до її положень, міжнародне і національне право не стикаються між собою у протистоянні як системи, позаяк вони діють у різних сферах: кожна з них є вищою у своїй сфері. За колізії зобов'язань, нездатності держави на внутрішньодержавному рівні діяти так, як цього потребує міжнародне право, внутрішньодержавне право не може розглядатися як недійсне, це зумовлює лише міжнародно-правову відповідальність держави за невиконання своїх міжнародних зобов'язань. На думку Мартіна Діксона, «теорія координації» передбачає, що дві системи не можуть конфліктувати між собою як системи, тоді як моністична і дуалістична теорії є теоріями «протистояння» (*confrontation*). Перша з них, може бути найбільш точною з описової точки зору, але це каже нам лише про те, як системи взаємодіють, а не про те, чому вони здійснюють це саме таким чином. Вплив міжнародного права на національне законодавство не диктується постулатами будь-якої теорії співвідношення, а залежить від конституційних норм кожної держави, а також чіткого здійснення внутрішнього законодавства. Претендуючи на самостійність, підсумовує В. В. Мицик, ця теорія близька до дуалістичної теорії і в певному сенсі може бути охарактеризована як сучасний її варіант, з урахуванням складних взаємовідносин та взаємодії між цими двома самостійними системами [²²⁰, с. 226–227].

²¹⁸ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²¹⁹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²²⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

2. Співвідношення міжнародного права та права України

Питання співвідношення міжнародного права та права України сприймається багатьма його дослідниками не однозначно. З огляду на це, вчених, які досліджують це питання можна розділити на дві групи.

До першої групи належать представники правничої доктрини, на думку яких в національному праві ситуація щодо співвідношення міжнародного права з правом України регламентується на засадах теорії верховенства національного права над міжнародним правом. В обґрунтування своєї позиції науковці посилаються на положення ч. 2 ст. 8 та ст. 9 Конституції України, в яких зазначається, що: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (ч. 2 ст. 8); та «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» (ст. 9) [221].

При цьому вчені досить часто ототожнюють принципи та норми міжнародних договорів у цілому з усіма можливими видами принципів і норм міжнародного права.

До речі, слід зазначити, що, посилаючись на такі положення законодавства України: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [222], представники другої групи вчених, доводять думку про те, що в праві України визнається верховенство міжнародного права над національним правом. Отже, і в цьому випадку йдеться про принципи та норми міжнародних договорів.

Водночас, як право України не можна ототожнювати лише із законодавством як однією з його форм, так і міжнародне право не слід ототожнювати лише з принципами та нормами міжнародних договорів.

З цього приводу доречно навести положення з рішення Конституційного Суду України у справі № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, в якому зазначено: «Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [223].

²²¹ Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²²² Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

²²³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. *Офіц. вісн. України*. № 45, 2975.

Отже, і зміст міжнародного права утворюють не лише правила поведінки, закріплені у формі міжнародних договорів. Йому також властиві принципи та норми міжнародної ввічливості, моралі, традицій, звичаїв, актів міжнародних організацій тощо.

З огляду на це, характеристика питання співвідношення міжнародного права з правом України на основі виключно положень Конституції України від 28 червня 1996 р., Закону України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. та інших законів (кодексів) є неповною та потребує доповнення.

Першоосновою для цього мають бути положення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., у яких зазначається: «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.» [224].

Важлива роль у вирішенні цього питання належить також положенням ст. 3 Закону України про правонаступництво України від 12 вересня 1991 р., а саме: «Закони УРСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України.» [225].

На окрему увагу заслуговує також Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 р. № 13. У тексті цієї Постанови, зокрема, зазначається, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України у формі ратифікації, та договори, які не потребують ратифікації й затверджені у формі указу Президента України або постанови Кабінету Міністрів України, є частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9 Конституції України, ч. 1 ст. 3, ст. 12, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори» 2004 р.) [226].

Додатково зазначимо, що відповідно до ч. 1 та ч. 3 ст. 9 «Законодавство України» Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р., під законодавством України слід розуміти взаємопов'язану та упорядковану систему нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів. Акцентуємо увагу на тому, що частиною законодавства України визнаються як чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, так й інші чинні міжнародні договори України [227].

²²⁴ Декларація про Державний суверенітет України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

²²⁵ Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

²²⁶ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

²²⁷ Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серп. 2023 р. № 3354-ІХ. *Відом. Верхов. Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

У зв'язку з цим, з урахуванням положень Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 р. № 13, суди, застосовуючи міжнародні договори України під час здійснення правосуддя, мають ураховувати, що частиною національного законодавства слід розглядати не тільки ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори України, але й ті міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано в інших формах, погоджених сторонами, наприклад, шляхом «підписання», «прийняття», «затвердження» і «приєднання», за допомогою яких держава виражає в міжнародному плані свою згоду на обов'язковість для неї договору [228].

Проведений аналіз судової практики на прикладі законодавства України з питань митної справи щодо цього засвідчив, що вітчизняні суди здійснюють правосуддя: встановлюють співвідношення приписів статей Митного кодексу України з відповідними принципами і положеннями міжнародних договорів, наприклад Генеральної угоди з тарифів і торгівлі; визнають міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надавалась Президентом України, частиною національного законодавства, наприклад Міжнародної конвенції про гармонізовану систему опису та кодування товарів від 14 червня 1983 р.; констатують факти побудови окремих інститутів національного митного права на основі загальних принципів, прийнятих у міжнародній практиці, наприклад національної системи визначення митної вартості товарів; згадують про міжнародно-правові стандарти, на які зорієнтоване українське митне законодавство, наприклад Угоду про застосування ст. VII ГАТТ від 15 квітня 1994 р. Відповідні приклади можна побачити у різних рішеннях судів України, зокрема в: Рішенні Харківського окружного адміністративного суду від 14 червня 2018 р. № 820/2557/18 у справі за адміністративним позовом Приватного підприємства «Торговий дім «Золота миля» до Харківської митниці ДФС про визнання протиправними та скасування актів [229]; Рішенні Харківського окружного адміністративного суду від 18 листопада 2019 р. № 520/8424/19 у справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «АРОМАРОС-У» до Головного управління ДФС у Харківській області про скасування податкових повідомлень-рішень [230]; Рішенні Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 23 грудня

²²⁸ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

²²⁹ Рішення Харківського окружного адміністративного суду у справі за адміністративним позовом Приватного підприємства «Торговий дім «Золота миля» до Харківської митниці ДФС про визнання протиправними та скасування актів від 14 черв. 2018 р. № 820/2557/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/74727851>

²³⁰ Рішення Харківського окружного адміністративного суду у справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «АРОМАРОС-У» до Головного управління ДФС у Харківській області про скасування податкових повідомлень-рішень від 18 листопада 2019 р. № 520/8424/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85801128>

2019 р. у справі № 160/9312/19 за адміністративним позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Інженерні світлотехнічні технології» до Київської міської митниці ДФС про визнання протиправними та скасування рішень [231]; Рішенні Полтавського окружного адміністративного суду від 2 січня 2020 р. № 440/4426/19 у справі за позовом до Полтавської митниці ДФС про визнання протиправним та скасування рішення, зобов'язання вчинити певні дії тощо [232].

Мали місце в практиці судів України і приклади визнання частиною законодавства України правил поведінки міжнародного права, закріплення яких здійснювалося не у формі міжнародного договору, наприклад Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів, підготовлених у 1936 р. міжнародною неурядовою організацією «Міжнародна торговельна палата» [233].

Як приклад регламентації співвідношення правил поведінки міжнародного права, формою закріплення яких не є міжнародні договори, з правилами поведінки права України, можна навести положення ч. 4 ст. 265 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р., а саме: «Сторони для визначення умов договорів поставки мають право використовувати відомі міжнародні звичаї, рекомендації, правила міжнародних органів та організацій, якщо це не заборонено прямо або у виключній формі цим Кодексом чи законами України» [234].

Ще один такий приклад складають положення Повітряного кодексу України від 19 травня 2011 р. Так, відповідно до положень ч. 3 та ч. 4 ст. 11 цього Кодексу: «Авіаційні правила України розробляються відповідно до стандартів і рекомендованої практики Міжнародної організації цивільної авіації, нормативних актів Міжнародної асоціації повітряного транспорту, Європейської асоціації з безпеки аеронавігації (Євроконтролю), Європейського агентства з безпеки польотів, інших міжнародних авіаційних організацій та з урахуванням законодавства Європейського Союзу в галузі цивільної авіації. ... Усі технічні терміни і визначення, що вживаються в цьому Кодексі та в нормативно-правових актах, прийнятих на його основі, тлумачаться відповідно до визначень, що містяться у стандартах і рекомендованій практиці Міжнародної організації цивільної авіації, нормативних актах Міжнародної асоціації повітряного транспорту, Європейської організації з безпеки аеронавігації (Євроконт-

²³¹ Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду за адміністративним позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Інженерні світлотехнічні технології» до Київської міської митниці ДФС про визнання протиправними та скасування рішень від 23 груд. 2019 р. у справі № 160/9312/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87611255>

²³² Рішення Полтавського окружного адміністративного суду у справі за позовом до Полтавської митниці ДФС про визнання протиправним та скасування рішення, зобов'язання вчинити певні дії від 2 січ. 2020 р. № 440/4426/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86743630>

²³³ Постанова Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 23 черв. 2011 р. у справі № 2а/0470/3371/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/17772812>

²³⁴ Господарський кодекс України : Закон України від 16 січн. 2003 р. № 436-IV. Відом. Верх. Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

ролю), Європейського агентства з безпеки польотів, а також з урахуванням законодавства Європейського Союзу в галузі цивільної авіації» [235].

Важливе значення для розкриття питання співвідношення міжнародного права з правом України належить положенням Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., відповідно до статей якого, практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) в Україні визнано джерелом права [236].

До цього слід додати, що в статтях окремих нормативно-правових актів України на обов'язковості врахування практики ЄСПЛ також наголошується у зв'язку з потребою забезпечення належного застосування принципу верховенства права [237; 238; 239].

Крім цього, відповідно до положень ч. 5 ст. 55 Конституції України, безпосередній вплив на право України поряд із практикою ЄСПЛ може також здійснювати практика інших міжнародних судових установ і відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, і до яких кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод [240].

Важливого значення під час дослідження питання співвідношення міжнародного права з правом України слід також надавати правовому аналізу практичної діяльності нашої держави у міжнародних відносинах, зокрема виконанню міжнародних зобов'язань на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Питання для самоконтролю

1. Які теорії співвідношення міжнародного і національного права вам відомі?
2. Охарактеризуйте теорію верховенства національного права над міжнародним правом.
3. Охарактеризуйте теорію верховенства міжнародного права над національним правом.
4. Охарактеризуйте дуалістичну теорію співвідношення міжнародного і національного права.
5. Охарактеризуйте законодавство України про співвідношення міжнародного права та права України.

²³⁵ Повітряний кодекс України : Закон України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2011. № 48–49. Ст. 536.

²³⁶ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

²³⁷ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2005. № 35–36. Ст. 446.

²³⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2012. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.

²³⁹ Про Національну поліцію : Закон України від 2 липн. 2015 р. № 580-VIII. *Відом. Верхов. Ради України*. № 40–41. Ст. 379.

²⁴⁰ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

РОЗДІЛ 7

ВИЗНАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Поняття визнання в міжнародному праві

У доктрині міжнародного права виникнення нового суб'єкта міжнародного права та його можливість вступати у міжнародні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права, часто пов'язуються з отриманням або неотриманням таким суб'єктом визнання від вже існуючих суб'єктів міжнародного права.

Так, відповідно до ст. 1 Резолюції Інституту міжнародного права «Про визнання нових держав та урядів» від 23 квітня 1936 р., *визнання нової держави* є вільним актом, яким одна чи декілька держав заявляють про існування на певній території політично організованого людського суспільства, незалежного від будь-якої іншої існуючої держави, здатного дотримуватися приписів міжнародного права, і, отже, висловлюють свою готовність розглядати його як члена міжнародного співтовариства. Щодо *визнання нового уряду вже визнаної держави*, то згідно з положеннями ст. 10 цієї ж Резолюції, така діяльність також є вільним актом, за допомогою якого одна чи декілька держав зазначають, що особа чи група осіб здатні взяти на себе зобов'язання щодо держави, яку вони, як стверджують, представляють, і засвідчують свою готовність підтримувати з ними відносини [²⁴¹].

На думку М. О. Баймуратова, *визнання* – це односторонній добровільний акт держави, в якому вона прямо або опосередковано заявляє або про те, що: а) розглядає іншу державу як суб'єкта міжнародного права і має намір підтримувати з нею офіційні відносини, або б) вважає владу, яка утвердилася неконституційним шляхом у державі або на частині її території, достатньо ефективною, щоб виконувати в міждержавних відносинах роль представника цієї держави або населення відповідної території [²⁴², с. 141].

Винятково одностороннім актом держави, що бажає висловити офіційно своє позитивне ставлення до юридичного персонативного факту виникнення нової держави або іншого соціального актора як суверенної міжнародно-правової особи, розглядає *міжнародно-правове визнання* О. В. Тарасов. Таке визнання має важливі юридичні наслідки для сторони, що визнається і що визнає, утім аж ніяк не є встановленням нової суверенної особи й не визначає правомірність її проголошення за міжнародним правом [²⁴³, с. 246].

²⁴¹ La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements. Session de Bruxelles – 1936. *Institut de droit international. Justitia et pace*. URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1936_bru_x_01_fr.pdf

²⁴² Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁴³ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

А. В. Войціховський зазначає, що під *визнанням у міжнародному праві* розуміють односторонній, добровільний акт держави, в якому вона прямо чи опосередковано заявляє про виникнення нового суб'єкта міжнародного права і має намір підтримувати з ним офіційні відносини. Визнання як правовий інститут містить головним чином звичаєво-правові норми, а окремі аспекти визнання регламентуються міжнародними договорами зацікавлених держав і резолюціями міжнародних організацій [²⁴⁴, с. 81].

Як *міжнародно-правовий інститут* – групу звичаєвих і договірних норм, що регламентують процес появи на міжнародній арені нових держав як суб'єктів та урядів як їхніх правомочних представників міжнародно-правових відносин, розглядає визнання В. В. Мицик. Міжнародне визнання поширюється також на сприйняття суб'єктами міжнародного права фактів, ситуацій, дій, які мають безпосереднє значення для міжнародних відносин. Адресатами визнання можуть бути: нова держава, новий уряд, що здобув владу неконституційним шляхом, національно-визвольний рух та органи його керівництва, міжнародна організація. У минулому держави вдавалися до визнання озброєних угруповань, які вели боротьбу з діючим урядом як «повстала» або «воююча» сторона. Щодо визнання держав і урядів міжнародне визнання має подвійну природу: як політичну, так і правову. У минулому за такої ситуації переважало політичне розуміння, яке засвідчувало схвалення чи несхвалення нової держави, уряду, територіальних змін, аніж визнання юридичних фактів таких змін. Акт визнання є передусім політичним актом, бо здебільшого є заявою або постановою вищих органів держав про бажання встановити з державою, яка визнається, офіційних відносин у повному обсязі, або встановлення певних міжнародних стосунків у інших формах, наприклад, встановлення консульських відносин, ухвалення міжнародного договору тощо. Проте за визнання, утримання або відмови у визнанні виникають певні взаємні правові відносини та юридичні наслідки, реалізувати які можливо лише у випадку, коли їх учасники визнають один одного суб'єктами міжнародного права. Тому акт визнання має також правову природу, що породжує взаємні права та обов'язки із юридичного факту визнання нових держав як суб'єктів та урядів як їхніх представників. Відсутність універсального міжнародного документа, який би регулював процес визнання нових утворень або зобов'язував міжнародне співтовариство в цілому чи окремо його членів визнавати те чи інше новітнє утворення, зумовлює те, що кожна держава або група держав мають право самостійно для себе вирішувати питання можливості, засобу, форми, типу та різновиду визнання, тобто така їх практика далеко не одноманітна. Однак із цих питань у міжнародному праві існують узвичаєні доктринальні положення, договірні та звичаєві норми, які практикуються більшістю держав і складають так званий інститут визнання в міжнародному праві [²⁴⁵, с. 280–281].

²⁴⁴ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. Нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

²⁴⁵ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Вітчизняні вчені зазначають, що інститут визнання не кодифікований, бо його утворює головним чином група звичаєвих міжнародно-правових норм, що регулюють усі стадії визнання нових держав і урядів, включаючи юридичні наслідки визнання [²⁴⁶, с. 144].

Щодо правил поведінки, закріплених у формі міжнародних договорів, то їх можна побачити у текстах таких укладених впродовж ХХ ст. договорів: Центральноамериканські договори між Гватемалою, Гондурасом, Коста-Рікою, Нікарагуа та Сальвадором про мир і дружбу 1907 та 1923 рр. (договір 1923 р., укладений на заміну договору 1907 р., було денонсовано Судом Центральної Америки у 1934 р.); Конвенція Монтевідео про права й обов'язки держав від 26 грудня 1933 р.; Статут Організації Американських держав від 30 квітня 1948 р.

Серед актів міжнародних організацій найчастіше згадуються резолюція Інституту міжнародного права «Про визнання нових держав та урядів» від 23 квітня 1936 р. та Декларації Європейського Співтовариства про «Керівні принципи визнання нових держав у Східній Європі та Радянському Союзі» і щодо Югославії від 16 грудня 1991 р.

Відповідно до ст. 2 Резолюції Інституту міжнародного права «Про визнання нових держав та урядів» від 23 квітня 1936 р., визнання походить від органу, уповноваженого відповідно до публічного права держави представляти її у зовнішніх зносинах [²⁴⁷].

В Україні згідно з п. 4 ч. 1 ст. 106 Конституції України, рішення про визнання іноземних держав приймає Президент України [²⁴⁸].

О. В. Тарасов наголошує на тому, що в міжнародно-правового визнання є два боки – соціологічний і юридичний. Із позиції міжнародно-правової кратології для існування суверенного суб'єкта міжнародного права обов'язкова наявність соціального носія міжнародної правосуб'єктності. Отже, будь-яке міжнародно-правове визнання передбачає соціальний факт існування учасника міжнародних відносин. Уже на цьому рівні в практиці держав спостерігається різночитання в ідентифікації соціального актора. Наприклад, одні держави можуть визнавати взагалі право даного народу на самовизначення, інші – говорити про правомірність національно-визвольного руху, треті – вживати вираз «органи національно-визвольного руху», четверті – вказувати на конкретну організацію національно-визвольного руху, а п'яті – визнавати відразу нову незалежну державу. Таким чином, уже на первинному рівні ідентифікації соціального актора відсутні дуже потрібні чіткість і соціополітична однозначність щодо сторони, яка визнається. Це у подальшому приводить до цілої низки

²⁴⁶ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁴⁷ La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements. Session de Bruxelles – 1936. *Institut de droit international. Justitia et pace*. URL: https://www.idi-il.org/app/uploads/2017/06/1936_bru_x_01_fr.pdf

²⁴⁸ Конституція України. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

суто практичних проблем у визначенні міжнародно-правового статусу утворення, що визнається. Так, явна невідповідність між відсутністю державності та її юридичним визнанням змушує державу, що визнає, надалі повторно визнавати державність, а утворення, що визнається, – повторно її оголошувати. Щодо юридичного аспекту визнання слід ураховувати, що доктрина й практика зараховують міжнародно-правове визнання до різновиду односторонніх міжнародно-правових актів держав. Відповідно до п. 8 Керівних принципів, що застосовуються до односторонніх заяв держав, здатних привести до виникнення юридичних зобов'язань, прийнятих резолюцією ГА ООН 4 грудня 2006 р.: «Одностороння заява, що суперечить імперативній нормі загального міжнародного права, є недійсною». Отже, незалежно від визнання або невизнання сам юридичний факт державотворення може бути або легітимним, або нелегітимним. Незалежно від позиції держави, що визнає/не визнає, сам міжнародний правопорядок визначає правомірність існування нового учасника міжнародних відносин. Тому спроби дослідників розглядати всі подібні події лише через «конститутивно-декларативну» дихотомію здаються явно некоректними. Легальність будь-якого учасника міжнародних відносин визначається самим міжнародним правом. Кількість визнань/невизнань може служити лише допоміжним критерієм, так само як прийом у члени міжнародної міжурядової організації або участь у міжнародних конференціях, що не виключають чіткого юридичного аналізу самої правомірності виникнення нової державності. Неналежна практика міжнародно-правових визнань, чим багата історія міжнародних відносин не може бути критерієм істини [²⁴⁹, с. 242–244].

2. Теорії визнання держав і доктрини визнання урядів у міжнародному праві

У доктрині міжнародного права для визначення наслідків та юридичного значення визнання для нової держави існують декілька теорій визнання, серед яких найчастіше згадують: конститутивну теорію (інколи може застосовуватися термін «правотворча теорія») та декларативну теорію.

Відповідно до положень *конститутивної теорії*, визнання є необхідною, попередньою умовою для того, щоб нове утворення розглядалося як суверенна держава. Саме акт визнання іншими державами створює нову державу, породжує її міжнародну правосуб'єктність, перетворює фактичний стан на юридичний. Акт визнання конститує (*constitute*) держави або уряди (надає законної сили новим дестинаторам міжнародного права). Тобто нові держави як повноправні суб'єкти міжнародного співтовариства створюються на підставі бажання і згоди вже існуючих держав, а не відповідно до існуючих вимог міжнародного права.

²⁴⁹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

Практичний ефект конститутивної теорії полягає в тому, що якщо держава або уряд не визнані міжнародним співтовариством, вони не можуть мати міжнародну правосуб'єктність [²⁵⁰, с. 282].

О. В. Тарасов вважає, що конститутивна теорія визнання справедливо розмежовує соціологічний факт виникнення держави й персонативний юридичний факт здобуття державою суверенної міжнародно-правової особи. Однак методологічною проблемою в цьому аспекті виступає твердження, що нова держава наділяється міжнародною правосуб'єктністю вже наявними державами. При цьому не зрозуміло, якою має бути кількість визнань, щоб виникла міжнародна правосуб'єктність. Більше того, як бути з тими державами, які не визнають міжнародну правосуб'єктність уже визнаної іншими суб'єктами міжнародного права держави. І навпаки, нова держава може зі свого боку не визнавати міжнародної правосуб'єктності держав, що виникли раніше, із відповідними практичними наслідками. Коло замикається. Крім того, конститутивна теорія «прямо суперечить принципу рівності держав і тому є неприйнятною». Х. Лаутерпахт спробував пом'якшити недоліки цієї теорії, заявивши про існування міжнародно-правового обов'язку визнання фактично існуючої держави. Однак практика довела зворотне, за винятком рідкісних випадків прямої вимоги РБ ООН або спеціальних положень міжнародного договору [²⁵¹, с. 240–241].

Відповідно до положень *декларативної теорії* визнання чи невизнання не впливають на існування нової держави та її правовий статус. Визнання є лише декларацією, що констатує факт виникнення нового суб'єкта міжнародного права. Нова держава набуває міжнародно-правової суб'єктності не на підставі схвалення чи згоди інших держав, а на підставі юридичного факту свого утворення за відповідності необхідним вимогам міжнародного права [²⁵², с. 284].

Так, у ст. 3 Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав від 26 грудня 1933 р. та ст. 13 Статуту Організації Американських держав від 30 квітня 1948 р. зазначено, що політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами. Навіть до свого визнання держава має право захищати свою цілісність і незалежність, дбати про своє збереження і процвітання, а отже, організовувати себе так, як вона вважає за потрібне, видавати закони, що стосуються її інтересів, управляти своїми службами, визначати юрисдикцію і компетенцію своїх судів. Здійснення цих прав обмежується лише здійсненням прав інших держав відповідно до міжнародного права. У ст. 14 Статуту Організації Американських держав

²⁵⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁵¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

²⁵² Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

від 30 квітня 1948 р., також зазначено, що визнання означає, що держава, яка його надає, визнає правосуб'єктність нової держави з усіма правами та обов'язками, які міжнародне право передбачає для двох держав [²⁵³; ²⁵⁴].

Відповідно до ч. 2 та ч. 3 ст. 1 Резолюції Інституту міжнародного права «Про визнання нових держав та урядів» від 23 квітня 1936 р., визнання має декларативний характер. На існування нової держави з усіма правовими наслідками, пов'язаними з цим існуванням, не впливає відмова у її визнанні з боку однієї або кількох держав [²⁵⁵].

Отже, доходить висновку О. В. Тарасов, відповідно до цієї теорії, якщо держава існує фактично й ефективно здійснює владні функції, вона вже є суверенною міжнародно-правовою особою. Практика другої половини ХХ ст. спростовує це твердження. Недостатньо бути фактичною державою, необхідно бути ще й правомірною державою. Порухення імперативних норм міжнародного права у формуванні державності веде до її нелегітимності й міжнародно-правової заборони визнання. І навпаки, практика деколонізації 50–80 рр. і розпаду державності 90-х рр. ХХ ст. свідчить про міжнародно-правове визнання додержавних суверенних акторів [²⁵⁶, с. 240].

На думку В. В. Мицика, теорії визнання пояснюють сутність процесу, але їхня життєвість значною мірою залежить від міжнародної практики. У різних регіонах світу існують самопроголошені, геополітичні утворення, міжнародно-правове визнання яких триває кілька десятиліть і залежить від позиції держав регіону та світу в цілому, а не від правових конструкцій вчених. За невизнання навіть назви деяких із таких країн відомі лише вузькому колу фахівців. Підсумовуючи вищенаведене, можна констатувати, що максимально вільною від суперечностей є *змішана теорія* визнання, відповідно до якої в акті визнання містяться як конститутивні, так і декларативні елементи визнання держав [²⁵⁷, с. 287].

Специфічними є погляди прихильників *теорії колективного визнання*, відповідно до якої приймання нової держави до членів міжнародної міжурядової організації розглядається як визнання міжнародної правосуб'єктності одночасно всіма членами міжнародної міжурядової організації. Практика, зазначає О. В. Тарасов, також спростувала цей підхід. Нідє в установчих документах міжнародних міжурядових

²⁵³ Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. *League of Nations Treaty Series*. 1936. Vol. 165. P. 20–31.

²⁵⁴ Charter of the Organization of American States. *Organization of American States*. URL: <https://www.oas.org/dil/1948%20charter%20of%20the%20organization%20of%20american%20states.pdf>

²⁵⁵ La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements. Session de Bruxelles – 1936. *Institut de droit international. Justitia et pax*. URL: https://www.idi-il.org/app/uploads/2017/06/1936_bru_x_01_fr.pdf

²⁵⁶ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

²⁵⁷ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

організацій не йдеться про обов'язок одних членів міжнародної міжурядової організації визнавати інших членів міжнародної міжурядової організації. Так, членами ООН є ціла низка держав, що не визнають із різних причин одна одну. Таким чином, жодна із запропонованих теорій визнання не дає чіткої відповіді, що узгоджувала б із міжнародно-правовою практикою, на питання про момент виникнення суверенної міжнародно-правової особи в держави та інших учасників міжнародних відносин [²⁵⁸, с. 241–242].

У науці міжнародного права щодо визнання нових урядів (урядів, що прийшли до влади неконституційним шляхом) у вже визнаних держав існує два основних підходи, які ще називають доктринами на честь їхніх творців: колишнього міністра закордонних справ Еквадору Карлоса Тобара (1911–1912 рр.) – *Доктрина Тобара*; та колишнього міністра закордонних справ Мексики Хенаро Естради (1930–1932 рр.) – *Доктрина Естради*.

Виникнення *Доктрини Тобара* пов'язують із листом К. Тобара консулу Болівії в Брюсселі від 15 березня 1907 р., в якому зазначалося про недопустимість непрямого втручання американських держав у справи певної держави, в межах території якої триває громадянська війна чи відбувається насильницька зміна уряду. Офіційне закріплення в міжнародному праві Доктрина Тобара одержала в статтях Центрально-американських договорів між Гватемалою, Гондурасом, Коста-Рікою, Нікарагуа та Сальвадором про мир і дружбу від 20 грудня 1907 та від 7 лютого 1923 рр.

Відповідно до ст. 1 цих Конвенцій, уряди сторін, що домовляються, не визнають уряд, який може прийти до влади в одній із п'яти республік унаслідок державного заколоту чи революції, спрямованих проти вже визнаного уряду, доки вільно обраний уряд не реорганізує країну в конституційних формах. Ця доктрина мала на меті перешкодити численним військовим заколотам і революційним ситуаціям у латиноамериканських країнах, допускає відмову визнати *de facto* будь-який уряд, створений таким чином [²⁵⁹, с. 290].

Доктрина Естради офіційне закріплення в міжнародному праві одержала в Комюніке Міністерства закордонних справ Мексики про визнання держав від 27 вересня 1930 р. У тексті Комюніке зазначалося, що уряд Мексики інструктував своїх дипломатичних представників у країнах, де відбулися перевороти, про те, що «Мексика не висловлюється з питання про надання визнання», тому що в результаті заяв про визнання «... створюється образлива практика, яка, крім того, що зазіхає на суверенітет інших націй, веде до того, що внутрішні справи останніх можуть бути предметом оцінки з боку інших урядів, що беруть на себе тим самим роль критика, який виносить

²⁵⁸ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

²⁵⁹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

позитивну або негативну оцінку з питання про закономірність режиму». Таким чином, ця доктрина виступала проти застосування доктрини визнання, «у результаті якої питання про те, законний або не законний новий режим, виноситься на розсуд іноземних урядів» [²⁶⁰, с. 146].

Мексика на власний розсуд, незалежно від перебігу подій, зберігає свої представництва, продовжує приймати дипломатичних представників цих держав та підтримує з ними стосунки. Незважаючи на те, що ця доктрина зазнавала критики за те, що не враховує політичних міркувань держав і ліквідує різницю між визнанням та підтримкою дипломатичних стосунків, низка держав, наприклад, Австралія, Бельгія, Велика Британія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія і деякі інші країни запровадили практику, відповідно до якої вони не розглядають питання про визнання урядів окремо від визнання держав або взагалі відмовляються від визнання урядів, які набувають владу неконституційним шляхом. Природу відносин із такими режимами вони будуть вирішувати з урахуванням власної оцінки щодо спроможності таких урядів здійснювати ефективний контроль над територією держави. У такий спосіб держави прагнуть утримуватися від схвалення або заохочення того чи іншого уряду, але підтримують з ними дипломатичні або інші міжнародні стосунки [²⁶¹, с. 291].

М. О. Баймуратов зазначає, що, крім вищезазначених доктрин, існує також низка інших доктрин щодо визнання урядів, зокрема доктрина законності та доктрина «ефективного контролю». Відповідно до положень *Доктрини законності*, вчені стверджують, що уряд, який прийшов до влади в державі, є законним не у зв'язку з керівництвом країною *de facto*, а через те, чи відповідає його поява встановленому в такій державі правопорядку і конституційним нормам. У рамках *Доктрини «ефективного контролю»* на перший план висувається вимога ефективного контролю нового уряду над територією держави, що, по суті, стає основною вимогою у вирішенні проблеми його визнання [²⁶², с. 146].

3. Види та форми визнання в міжнародному праві

У вітчизняній науці міжнародного права класифікація визнання в міжнародному праві на різні види здійснюється зазвичай залежно від дестинаторів визнання.

М. О. Баймуратов, наприклад, виокремлює *традиційні види визнання* (держав і урядів) і *попередні або проміжні* (визнання націй, сторони, що повстала або воює, організації опору й урядів в еміграції (вигнанні)) [²⁶³, с. 145].

²⁶⁰ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁶¹ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁶² Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁶³ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

В. В. Мицик поряд із визнанням держав і урядів до інших видів визнання зараховує визнання: органів національного опору; органів національно-визвольних рухів; «повсталі сторони»; «воюючі сторони». Останній трансформувався у новітню практику визнання прогресивних громадянських, політичних та військових структур, що беруть участь у масових антиурядових повстаннях та збройних конфліктах проти авторитарної державної влади («Національна перехідна рада Лівії» 2011 р., повстанська «Вільна сирійська армія» 2011 р., «Рух 6 квітня» у Єгипті 2011 р., Опозиційна коаліція Єгипту «Фронт національного порятунку» 2012 р.) [²⁶⁴, с. 291].

На нашу думку, доктринальні підходи щодо усталених у вітчизняній доктрині міжнародного права класифікацій видів визнання в міжнародному праві залежно від сторони, що визнається, можна розширити на основі розроблених В. В. Мициком прикладів засобів і типів визнання. Зокрема, учений розрізняє такі засоби визнання, як наочно засвідчене і таке, що припускається (мовчазне визнання). Щодо типів визнання, то до них належать: зумовлене, колективне, передчасне, спізнале і скасоване визнання [²⁶⁵, с. 295].

Отже, на основі підготовленої В. В. Мициком характеристики засобів і типів визнання, визнання в міжнародному праві можна класифікувати також на такі види.

Залежно від зовнішньої форми здійснення: наочно засвідчене визнання; і визнання, що припускається (мовчазне визнання). *Наочно засвідченим визнанням* є односторонній акт суб'єкта міжнародного права, здійснений у формі офіційної заяви, або ноти про визнання нового утворення де-юре, або повідомлення про бажання налагодити дипломатичні стосунки з іншою державою. *Визнанням, що припускається (мовчазним визнанням)*, є односторонній акт суб'єкта міжнародного права, здійснений у формі акта або дії за яких можна зробити висновок про такий намір (мовчазне визнання є одним із його різновидів). Таке визнання може бути здійснене шляхом: формального налагодження дипломатичних відносин; офіційного привітання нової держави з приводу здобуття нею незалежності та державного суверенітету; у деяких випадках надання екзекватури консульському представникові для виконання ним своїх функцій; укладення двосторонньої довгострокової міжнародної угоди. Не означає визнання участь держав в одній багатосторонній угоді або у міжнародній організації, так само, як і участь у міжнародній конференції. Проте якщо держава голосує за інше утворення під час прийому його, наприклад, до членів ООН, це фактично розглядається як визнання, яке припускається. Наприклад, Велика Британія вважала своє голосування під час прийому колишньої Республіки Югославії Македонії до членів ООН за визнання цього утворення як держави.

²⁶⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁶⁵ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

Залежно від наявності або відсутності умов визнання може бути зумовленим або звичайним. *Зумовленим визнанням* є односторонній акт суб'єкта міжнародного права, який здійснюється тоді, коли надання визнання підпорядковане виконанню певних умов. За таких умов застосовуються: надання державі або уряду, який визнає, режиму найбільшого сприяння, поваги і захисту прав релігійних і національних меншин у межах держави, яка визнається, повернення боргів попередника та інших умов, зазначених сторонами у таких стосунках. Так, у 1933 р. США визнали радянський уряд, який, у свою чергу, в угоді із США взяв на себе зобов'язання уникати дій, які завдають збитків внутрішній безпеці США [²⁶⁶, с. 296].

Відповідно до ст. 6 та ст. 13 Резолюції Інституту міжнародного права «Про визнання нових держав та урядів» від 23 квітня 1936 р., якщо держава взяла на себе зобов'язання або новий уряд взяв на себе зобов'язання від імені держави у зв'язку з її чи його визнанням, невиконання цього зобов'язання не має наслідком анулювання визнання або дозволу на його відкликання, але тягне за собою наслідки порушення міжнародного зобов'язання [²⁶⁷].

Щодо форм визнання в міжнародному праві, то представники вітчизняної науки міжнародного права майже одностайно визначають такі їх види: *de jure*; *de facto*; *ad hoc*.

Зазначимо, що характеристиці таких форм визнання в міжнародному праві нових держав і нових урядів як *de jure* і *de facto* було приділено увагу ще в статтях Резолюції Інституту міжнародного права «Про визнання нових держав та урядів» від 23 квітня 1936 р.

Згідно з положеннями цієї Резолюції, визнання нових держав і нових урядів *de jure* є остаточним і повним. Визнання нових держав і нових урядів *de jure* є результатом або прямої заяви, або позитивного факту, що чітко вказує на намір надати таке визнання. Для нової держави, наприклад, це може проявлятися шляхом встановлення дипломатичних відносин. За відсутності такої заяви або такого факту визнання не можна вважати таким, що було надане. Визнання *de jure* є незворотним; воно втрачає чинність лише у випадку остаточного зникнення одного з істотних елементів, сукупність яких була встановлена на момент визнання. Визнання нових держав і нових урядів *de jure* має зворотню дію в часі з дати, коли нова держава фактично почала існувати як незалежна держава, а новий уряд почав виконувати свої повноваження. Бажано, щоб ця дата була зазначена в акті визнання. Визнання нової держави та нового уряду не впливає на будь-які права, набуті до такого визнання відповідно до чинного законодавства. Визнання держави може передбачати можливість закріплення в певному документі, визнання юрисдикції адміністративних, судових або інших органів нової держави відповідно до норм міжнародного права. Визнання уряду *de jure* означає визнання юрисдикції

²⁶⁶ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁶⁷ La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements. Session de Bruxelles – 1936. *Institut de droit international. Justitia et pace*. URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1936_bru_x_01_fr.pdf

його судових, адміністративних або інших органів і надання екстериторіальних наслідків їхнім діям відповідно до норм міжнародного права і з урахуванням, зокрема, звичайного застереження про повагу до публічного порядку, навіть якщо такі дії були вчинені до будь-якого попереднього визнання *de facto*. Визнання нових держав і нових урядів *de facto* є тимчасовим чи обмеженим певними правовідносинами. Визнання нових держав *de facto* є результатом або прямої заяви, або факту, що свідчить про такий намір, наприклад, угоди або *modus vivendi*, що має обмежену сферу дії або тимчасовий характер. Визнання нового уряду *de facto* може бути виражене шляхом: 1) прямої заяви; 2) підписання угод обмеженого або тимчасового характеру; або 3) підтримання відносин з новим урядом з метою вирішення поточних справ. Визнання *de facto* уряду не обов'язково означає визнання юрисдикції його судових, адміністративних чи інших органів або надання їхнім діям екстериторіальної дії [268].

Вітчизняні вчені характеризують визнання *de jure* та *de facto* так.

Т. Л. Сироїд, наприклад, вважає, що *визнання de jure* – це повне юридичне визнання нового суб'єкта міжнародного права, яке супроводжується, як правило, встановленням із ним дипломатичних відносин із подальшим укладанням політичних, економічних, соціально-культурних договорів. Визнання *de jure* означає також визнання правонаступництва нового суб'єкта щодо права та майна держави-попередниці, обов'язок поважати й визнавати законодавство визнаної держави. *Визнання de facto* означає, що на думку держави, яка визнає, встановлена в даній країні влада ще не має достатньої стабільності й, окрім того, не дає достатніх підстав для визнання її повноправним членом міжнародного товариства з погляду спроможності виконувати зобов'язання, які випливають із міжнародного права [269, с. 148–149].

На думку В. В. Мицика, визнання *de jure* є офіційним, остаточним і повним. Воно впливає із заяви, офіційних актів або з факту, який наочно засвідчує намір визнати, яким є, наприклад, встановлення офіційних міжнародних відносин. Таке визнання зумовлює стабілізацію політичних та економічних стосунків, обмін дипломатичними представництвами вищого класу, визнання компетенції адміністративної та судової влади визнаної держави, визнання її імунітету від юрисдикції держави, що визнає. У разі коли виникають сумніви про повну відповідність нових держав та урядів основним вимогам міжнародного права або коли процес остаточного визнання зволікається внаслідок громадянської війни, політичних чи інших обставин, держави використовували форму визнання *de facto*. Таке визнання також має місце при сумнівах щодо тривалості існування нового утворення. Визнання *de facto* держав і – частіше – урядів (у випадку з державою визнання *de facto* навряд чи актуальне) можна визначити за визнання офіційне, але неостаточне, тимчасове та іноді

²⁶⁸ La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements. Session de Bruxelles – 1936. *Institut de droit international. Justitia et pace*. URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1936_brux_01_fr.pdf

²⁶⁹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

зумовлене (тобто обмежене певними умовами). Правові наслідки визнання *de facto* зазвичай полягають у тому, що воно не містить зобов'язання щодо встановлення дипломатичних стосунків, проте воно може привести до встановлення консульських відносин. Визнання *de facto* нового уряду формулюється в певних заявах компетентних державних органів, у підписанні угод, що мають обмежене значення або тимчасовий характер, підтриманні стосунків з новим урядом у поточних торговельних, фінансових та інших питаннях, здійснення фактичних відносин через економічні та культурні представництва (такі стосунки має частково Китайська Республіка з більшістю країн світу) [²⁷⁰, с. 294–295].

Визнання *ad hoc* (визнання «для даного випадку», разове чи одиничне визнання) Т. Л. Сироїд розглядає як форму визнання, що означає офіційний контакт із невизнаною державою задля розв'язання конкретної проблеми у двосторонніх відносинах (наприклад, у разі необхідності повернення літака, що був викрадений терористами на території невизнаної держави). Тобто держави вступають в офіційний контакт одна з одною вимушено, не визнаючи одна одну. Подібні визнання не викликають ніяких правових чи політичних наслідків [²⁷¹, с. 149].

В. В. Мицик із цього приводу зазначає, що питання про визнання *ad hoc* (винятково для цього випадку) може постати у тому разі, коли суб'єкти міжнародного права не визнають один одного офіційно, але змушені проводити переговори або здійснювати між собою інші контакти. *Ad hoc* – це неофіційне одноразове чи тимчасове визнання для конкретної ситуації та здійснення певних необхідних дій, налагодження контактів між дипломатами чи політиками, проведення мирних перемовин, підготовки проектів мирних угод тощо. Таке визнання також має місце в умовах політичної та дипломатичної ізоляції один одного. Проте об'єктивні умови необхідності здійснювати стосунки в певних сферах їхніх відносин (прикордонних, політичних, економічних, екологічних та інших), вимагають установа тимчасового міжнародного співробітництва. Прикладом можуть бути зустрічі між представниками Північної та Південної Кореї, зокрема, з питань зниження напруженості між країнами [²⁷², с. 295].

Питання для самоконтролю

1. Поясніть значення визнання для міжнародного права.
2. Які види визнання вам відомі?
3. Які форми визнання вам відомі?
4. Охарактеризуйте сутність конститутивної теорії визнання.
5. Охарактеризуйте сутність декларативної теорії визнання.

²⁷⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁷¹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²⁷² Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

РОЗДІЛ 8

ПРАВОНАСТУПНИЦТВО В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Інститут правонаступництва в міжнародному праві: поняття і сфера дії

Правонаступництво вважається одним із найдавніших інститутів міжнародного права. Гуго Гроцій у своєму трактаті «Про право війни та миру» ввів поняття повного правонаступництва. Емерік де Ваттель у книзі «Право народів» зазначав, що держава-наступниця зобов'язана виплачувати борги іншим державам [²⁷³, с. 151].

Упродовж тривалого часу інститут міжнародного правонаступництва ґрунтувався переважно на міжнародному звичаєвому праві. Сьогодні він частково кодифікований залежно від об'єкта правонаступництва у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р. та Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 р. [²⁷⁴, с. 301].

Водночас станом на початок 2025 р. чинності набула лише Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р., Договірними сторонами якої є 23 держави. Україна приєдналася до цієї Конвенції 26 жовтня 1992 р. Щодо Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 р., то до кола її Договірних сторін увійшло лише 7 із 15 необхідних держав. Україна приєдналася до цієї Конвенції 8 січня 1993 р. [²⁷⁵].

Відповідно до положень ст. 2 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р. та ст. 2 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 р., **«правонаступництво держав»** означає зміну однієї держави іншою в несенні відповідальності за міжнародні відносини будь-якої території.

О. Ю. Перевезенцев зазначає, що детальніше, у коментарях Комісії міжнародного права ООН до положень статей конвенцій підкреслюється, що таке визначення відповідає концепції «правонаступництва держав» і, згідно з цим, цей термін «використовується виключно для посилання на факт заміни однієї держави іншою в несенні відповідальності за міжнародні відносини

²⁷³ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁷⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁷⁵ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ParticipationStatus.aspx?clang=_en

певної території, залишаючи осторонь питання переходу міжнародних прав і обов'язків у результаті цієї події» [276, с. 17].

Водночас, незважаючи на існування конвенційного визначення поняття « правонаступництво держав », у вітчизняній науці міжнародного права поширеного використання отримали також і його аналоги, запропоновані окремими науковцями. Важливо зазначити, що інколи вітчизняні вчені навіть не зазначають про існування офіційного визначення « правонаступництво держав ».

Наведемо декілька дефініцій, розроблених представниками вітчизняної науки міжнародного права.

Так, А. В. Войціховський під правонаступництвом держав пропонує розуміти перехід прав та обов'язків однієї держави до іншої в результаті настання певних подій [277, с. 85].

К. А. Жебровська стверджує, що під правонаступництвом держав прийнято називати перехід певних прав і обов'язків від однієї держави до іншої з урахуванням основних принципів міжнародного права і норм про правонаступництво [278, с. 96].

На думку О. Ю. Перевезенцева, « правонаступництво держав » – міжнародні правовідносини держав особливого типу, за яких відбувається перехід певної сукупності індивідуальних прав і обов'язків від держави-попередниці до держави- правонаступниці внаслідок виникнення відповідного юридичного факту та виключно у межах, визначених основними принципами і нормами міжнародного права ». У такому аспекті правонаступництво держав є так званим перехідним режимом – сукупністю міжнародних правовідносин держав особливого типу. Водночас, визначаючи правонаступництво окремим міжнародно-правовим інститутом (під яким розуміється група правових норм, що регулюють однорідні міжнародні відносини, які пов'язані між собою спільним об'єктом), автор наголошує на тому, що є всі підстави визначити « інститут правонаступництва держав » як об'єктивно створену автономну підсистему міжнародно-правових норм всередині загальної системи міжнародного права, що регулює сукупність таких якісно однорідних міждержавних відносин, якими є перехід і набуття індивідуальних прав та обов'язків від однієї держави до іншої в результаті виникнення відповідних юридичних фактів [279, с. 27].

В. В. Мицик вважає, що міжнародне правонаступництво держав означає перехід прав, обов'язків та відповідальності за міжнародні відносини від однієї держави до іншої внаслідок її виникнення,

²⁷⁶ Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

²⁷⁷ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

²⁷⁸ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посібник / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

²⁷⁹ Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

припинення існування або територіальних змін. У разі правонаступництва розрізняють: державу-попередницю (держава, яка була змінена іншою під час правонаступництва) і державу- правонаступницю (держава, яка змінила попередника) [²⁸⁰, с. 302].

Т. Л. Сироїд тлумачить правонаступництво в міжнародному праві як перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта міжнародного права (правопопередника) до іншого (правонаступника) внаслідок виникнення або припинення існування держави або зміни її території [²⁸¹, с. 151].

О. Ю. Перевезенцев вважає, що в доктрині міжнародного права слід виділяти два компонента інституту правонаступництва: «правонаступництво фактичне» і «правонаступництво правове». Підставою фактичного правонаступництва, як правило, є не ізольований юридичний факт, а певна сукупність фактів, необхідних для здійснення юридичного ефекту – спадковості в галузі міжнародних прав і обов'язків (правового правонаступництва). Незважаючи на форму таких фактичних ситуацій, для сучасного міжнародного права особливого значення набуває питання законності та правомірності таких ситуацій, оскільки лише за наявності зазначених якостей фактичні ситуації здатні спричиняти міжнародно-правові наслідки у вигляді правового наступництва. Щодо компонента «правонаступництво правове», то в доктрині міжнародного права в найбільш узагальненому вигляді воно визначається як перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта міжнародного права до іншого [²⁸², с. 18–19].

У рамках існуючої теорії міжнародного права можна припустити, що учасниками відносин міжнародного правонаступництва можуть бути всі його суб'єкти. Однак посилаючись на положення Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р. та Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1978 р., такими суб'єктами вітчизняні вчені визнають тільки держави.

Такі держави можна класифікувати на: безпосередніх (основних) учасників відносин правонаступництва (держава-попередниця і держава-наступниця, якою виступає правомірно створена нова держава); опосередкованих (додаткових) учасників відносин правонаступництва (будь-які інші треті держави – їх контрагенти).

Щодо підстав виникнення відносин міжнародного правонаступництва, то серед них найчастіше згадуються: поділ держави на дві і більше держави; злиття держав або входженні території однієї держави до складу іншої; соціальні революції; деколонізація.

²⁸⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁸¹ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²⁸² Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

Питання про правонаступництво держави не виникає за умови зміни уряду або державної влади у ненасильницький спосіб, незалежно від того, відбулася ця зміна конституційним або неконституційним шляхом. Відповідно до звичаєвого міжнародно-правового принципу неперервності існування держави, вона продовжує бути пов'язаною своїми правами та обов'язками відповідно до міжнародного права [²⁸³, с. 303].

Відносини міжнародного правонаступництва можуть виникати з приводу різних об'єктів, серед яких учені найчастіше згадують: територію; громадянство; міжнародні договори; державну власність; державні архіви; державні борги; членство в міжнародних організаціях і багато іншого.

Так, відповідно до положень ст. 2 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р., «договір» означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і яка регулюється міжнародним правом незалежно від того, чи така угода міститься в одному документі, у двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування [²⁸⁴].

Відповідно до положень Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 р.:

«державна власність держави-попередниці» – це майно, права та інтереси, які на момент правонаступництва держав належали згідно з внутрішнім правом держави-попередниці цій державі (ст. 8);

«державні архіви держави-попередниці» – означають сукупність документів будь-якої давності та роду, вироблених або придбаних державою-попередницею впродовж її діяльності, що на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці згідно з її внутрішнім правом і зберігалися нею безпосередньо або під контролем як архіви для різноманітних цілей (ст. 20);

«державний борг» – означає будь-яке фінансове зобов'язання держави-попередниці стосовно іншої держави, міжнародної організації або будь-якого іншого суб'єкта міжнародного права, що виникло відповідно до міжнародного права (ст. 33) [²⁸⁵].

Правове врегулювання відносин із приводу наведених вище об'єктів здійснюється на підставі спеціальних міжнародних договорів між державою-попередницею і державою-наступницею.

²⁸³ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

²⁸⁴ Vienna Convention on succession of States in respect of treaties. Vienna, 23 August 1978. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-2&chapter=23&clang=_en

²⁸⁵ Vienna Convention on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts. Vienna, 8 April 1983. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=III-12&chapter=3&clang=_en

На думку О. Ю. Перевезенцева, важливе значення у розумінні сутності поняття правонаступництва держав має характеристика поняття «сфера правонаступництва», що означає конкретно визначену галузь, у якій здійснюється міжнародно-правове регулювання нормами правонаступництва (наприклад, правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів, державної території, кордонів держави тощо). У теорії міжнародного права визначаються внутрішній і зовнішній аспекти сфери правонаступництва держав. Так, внутрішній аспект охоплює матеріальні та людські ресурси держави; при цьому об'єктами правонаступництва виступають територія, населення, майно, грошові засоби, борги та ціла низка інших питань, які значною мірою належать більше до галузі міжнародного приватного, ніж публічного права (під час вирішення яких першочергового значення, як правило, набуває проблема прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб на території, що визначається об'єктом міжнародного правонаступництва). Своєю чергою, зовнішній аспект сфери правонаступництва охоплює всю сукупність міжнародних зобов'язань держави, у результаті чого можна говорити про правонаступництво окремої держави стосовно міжнародних договорів, міжнародних звичаїв та односторонніх заяв, які безпосередньо породжують її зобов'язання міжнародно-правового характеру. При цьому слід зазначити, що у сфері внутрішнього правонаступництва спостерігається більший автоматизм, ніж у сфері зовнішнього: а) передусім зазначене положення стосується території та населення, оскільки держава- правонаступниця за жодних умов не може просто відмовитися від відповідної території та населення; інакше вона (держава) перестане існувати як повноправний суб'єкт міжнародного права; б) у сфері зовнішнього правонаступництва автоматичне правонаступництво безумовно настає відповідно до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права лише стосовно договорів, що встановлюють державні кордони та особливі територіальні режими (у протилежному випадку під загрозою опиниться цілий комплекс основних принципів міжнародного права, насамперед принцип територіальної цілісності та недоторканності держав); стосовно міжнародних звичаїв, що містять імперативні норми міжнародного права, й стосовно всієї сукупності інших міжнародних звичаїв, які передбачають зобов'язання – *erga omnes* – щодо всіх членів міжнародного співтовариства в цілому (інакше під загрозою опиниться весь існуючий міжнародний правопорядок) [²⁸⁶, с. 25–26].

2. Види та теорії правонаступництва у міжнародному праві

Аналіз міжнародно-правової практики у галузі відносин правонаступництва та доктринальних розробок юристів-міжнародників дає змогу виокремити такі види правонаступництва:

²⁸⁶ Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

– повне (універсальне), коли до правонаступника переходять усі права й обов’язки попередника (наприклад, Україна є повним правонаступником УРСР);

– неповне (часткове), коли до правонаступника переходить частина прав і обов’язків або тільки права чи обов’язки (наприклад, Україна була частковим правонаступником СРСР з питань ядерної зброї);

– відсутність правонаступництва (*tabula rasa* – лат. «чиста дошка»), коли новий суб’єкт міжнародного права відмовляється від усіх прав і обов’язків попередника, у тому числі не зв’язує себе його зобов’язаннями за міжнародними договорами (наприклад, після поділу англійським урядом у 1947 р. Індії на 2 домініони – Індійський Союз і Пакистан – Індія оголосила про прийняття на себе всіх боргів, що належать території Пакистану, хоча обговорювала можливість наступних регресних вимог до Пакистану) [²⁸⁷, с. 151].

Стосовно таких видів правонаступництва, як повне та неповне, новозеландський юрист Д. О’Коннелл зазначає: **повне правонаступництво** має місце, коли держава-попередниця перестає існувати, тобто коли юридична особистість (правосуб’єктність) держави повністю ліквідована, і на її території створюються дві або більше нових держав. З іншого боку, «коли втрачена територія, у той час, як особистість держави та юридична відповідальність залишаються незмінними» (зокрема, у випадку відокремлення однієї держави від іншої), йдеться про **часткове правонаступництво**. В основі розрізнення повного та частково правонаступництва лежить питання про неперервність міжнародно-правової особистості (правосуб’єктності) держави, або, як зазначають більшість дослідників, питання про тотожність (ідентичність) і безперервність (континуїтет) [²⁸⁸, с. 28–29].

Серед вітчизняних учених поширеною є думка, що в науці міжнародного права існує дві основні теорії правонаступництва – універсальна та негативна. Згідно з *універсальною теорією* держава-наступниця повністю успадковує всі міжнародні права та зобов’язання держави-попередниці. Відповідно до *негативної теорії* наголошується на тому, що міжнародні права та зобов’язання держави-попередниці не діють по відношенню до держави-наступниці. На практиці жодна з цих теорій не діє в чистому вигляді [²⁸⁹, с. 37; ²⁹⁰, с. 85].

Водночас О. Ю. Перевезенцев пропонує для розгляду більш розширений перелік теорій правонаступництва. На думку вченого, впродовж XVII – XIX ст. у доктрині міжнародного права переважала так

²⁸⁷ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁸⁸ Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

²⁸⁹ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

²⁹⁰ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. Нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

звана *теорія універсального правонаступництва* (automatic universal succession), прихильники якої стверджували, що держава-наступниця завжди успадковує міжнародну особистість (правосуб'єктність) своєї попередниці, згідно з чим до неї має автоматично переходити вся сукупність прав і обов'язків останньої. Використання цієї теорії у міжнародному праві привело до виникнення відповідної доктрини континуїтету (*ipso jure continuity*). За своєю сутністю *доктрина континуїтету*, обґрунтовуючи ідентичність правосуб'єктності держав, виступала модифікованим принципом теорії універсального правонаступництва, яке «завжди прагне континуїтету *de jure*». У другій половині XIX ст. з'явилася теорія, що по суті є варіативною формою доктрини континуїтету і яка в доктрині міжнародного права одержала відповідну назву *теорії континуїтету з правом денонсації*. Якщо згідно з «чистою» доктриною континуїтету всі існуючі договори держави-попередниці залишалися чинними для держави-наступниці, то, відповідно до останньої теорії, новостворена держава одержувала право на денонсацію окремих видів договорів своєї попередниці. Прямо протилежною теорії універсального правонаступництва є теорія відома під назвою *негативної теорії* (negative succession), яку інколи ще називають теорією дисконтинуїтету. Основоположник цієї теорії А. Кейтс зазначав, що правонаступництво виступає в дійсності тільки субституцією без континуїтету. У прав з'являється новий господар, але їх зв'язок з обов'язками, якими вони були раніше з'єднані, припиняються. Іншими словами, континуїтет міжнародної правосуб'єктності держав завжди відсутній, у зв'язку з чим за умов зміни влади однієї держави іншою від міжнародних договорів попередниці відмовляються. Отже, немає й не може бути жодних зобов'язань у правонаступника приймати на себе юридичні наслідки дій свого попередника, оскільки «не можна примушувати державу брати на себе обов'язки, що можуть суперечити її інтересам».

У першій половині XX ст. з'явилася ще одна теорія правонаступництва, яку часто вважають як своєрідний різновид негативної теорії і яку в сучасній доктрині міжнародного права прийнято називати *теорією tabula rasa* (або *clean slate*). Стверджуючи, що життя кожної держави має починатися з відсутності договірних зв'язків, прихильники цієї теорії, як і прибічники негативної теорії, посилаються на ідею про відсутність континуїтету правосуб'єктності держав як на обставину, що нібито виключає континуїтет договірних зобов'язань нової і старої держав. Традиційна концепція «чистої дошки», сприйнята і використана дослівно, взагалі виключає можливість державного правонаступництва, що в жодному випадку не відповідає інтересам новостворених держав і всього міжнародного співтовариства в цілому. Водночас модифікована концепція «чистої дошки», пристосована до реалій міжнародного права, може виступати позитивним явищем тоді, коли новостворені держави, не зобов'язані визнавати всю сукупність договірних зобов'язань своїх попередників, наділені правом вибору вигідних для них договорів. У

доктрині міжнародного права така концепція відома під назвою *теорії права вибору договорів*. За своїми характерними рисами вона подібна до попередньо згаданої теорії континуїтету з правом денонсації.

Останньою варіативною формою негативної теорії О. Ю. Перевезенцев вважає *концепцію права на період для роздумів*. Відповідно до її положень, нова держава взагалі не бере на себе безстрокове зобов'язання дотримуватись тих договорів своєї попередниці, в яких вона не бажає брати участь. Одночасно вона надає державі певний період часу з тим, щоб обміркувати, які саме договори є для неї бажаними, а які – ні. Широке застосування концепції права на період часу для роздумів разом із теорією права вибору договорів у практиці міжнародних відносин у середині ХХ ст. спричинило остаточне оформлення третьої загальної теорії – *теорії часткового правонаступництва* (partial succession), яка поєднує основні елементи обов'язкового правонаступництва (obligatory succession), із застосуванням opting-in або opting-out formula (права вибору договорів) [²⁹¹, с. 35–43].

3. правонаступництво України у зв'язку з припиненням існування СРСР

Питання про правонаступництво України у зв'язку з припиненням існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), зокрема щодо договорів, державної власності, державних архівів і державних боргів СРСР, має важливе значення для українського народу.

На думку М. О. Баймуратова, Україна в особі своїх вищих органів влади визначила правонаступництво в тих випадках, коли в силу міжнародного права це підлягає вирішенню одностороннім волевиявленням, а в інших випадках – шляхом укладання відповідних міжнародних угод. Одностороннім волевиявленням установлена безперервність держави України, її територіальне наступництво в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Цей документ закріплює існування України як суверенної національної держави в існуючих кордонах, діяльність її вищого представницького органа, що має виключне право виступати від імені всього народу – Верховної Ради Української РСР (УРСР), на основі верховенства Конституції. Тут же проголошувалися встановлення українського громадянства, територіальне верховенство республіки на всій її території, економічна самостійність і право здійснення зовнішніх зносин. Крім цього, в Декларації проголошувалося, що Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному і валютних фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки [²⁹²; ²⁹³, с. 156].

²⁹¹ Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

²⁹² Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

Подальший розвиток ця тенденція одержала в текстах Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. [²⁹⁴] та Закону України про правонаступництво України від 12 вересня 1991 р.

Зокрема, у статтях Закону України про правонаступництво України від 12 вересня 1991 р., закріплювалися такі важливі для розвитку відносин правонаступництва положення: з моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади в Україні є Верховна Рада України; до ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція УРСР; закони УРСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України; органи держави, сформовані на основі Конституції УРСР, діють до створення органів державної влади на підставі нової Конституції України; державним кордоном України є її державний кордон у складі СРСР станом на 16 липня 1990 р.; Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності України; Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки; Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР за станом на 16 липня 1990 р. в частині, яка визначається окремою міждержавною угодою; Україна не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами СРСР, укладеними після 1 липня 1991 р. без згоди України; всі громадяни СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України тощо [²⁹⁵].

Безумовно важливими для розвитку відносин з питань правонаступництва за участі України в зв'язку з припиненням існування СРСР є Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів СРСР від 4 грудня 1991 р., Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) від 8 грудня 1991 р. та підписана 21 грудня 1991 р. Алма-Атинська декларація.

Так, у ст. 1 Договору про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів СРСР від 4 грудня 1991 р., *державний зовнішній борг СРСР* було визначено як будь-яке фінансове зобов'язання, взяте СРСР чи іншими законним чином уповноваженими на це СРСР особами, по відношенню до іншої держави, міжнародної організації чи будь-якого іноземного кредитора, а *активи СРСР* – як нерухома й рухома державна власність СРСР за межами його території, золотовалютні фонди та резерви СРСР, інвестиції за кордоном, будь-які фінансові зобов'язання стосовно СРСР іншої держави, міжнародної організації чи будь-якого

²⁹³ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

²⁹⁴ Акт проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. № 1427-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

²⁹⁵ Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

іншого іноземного дебітора. Питання про оцінку й поділ алмазного фонду мало регулюватися спеціальною угодою. Відповідно до ст. 3 Договору, його Сторони брали на себе зобов'язання брати участь у погашенні та нести витрати з обслуговування державного зовнішнього боргу СРСР у частках, узгоджених Сторонами, і за умови виконання вищезазначеного зобов'язання брати на себе зобов'язання гарантувати право власності кожної зі Сторін на належну їй частку активів СРСР. Згідно з положеннями ст. 4 Договору, його Сторони погодились на те, що частки суб'єктів колишнього СРСР у загальній сумі Боргу й Активах, визначені на основі єдиного агрегованого показника, становлять (у відсотках): РРФСР – 61,34; Україна – 16,37; Республіка Білорусь – 4,13; Республіка Узбекистан – 3,27; Казахська Радянська Соціалістична Республіка – 3,86; Республіка Грузія – 1,62; Азербайджанська Республіка – 1,64; Литовська Республіка – 1,41; Республіка Молдова – 1,29; Латвійська Республіка – 1,14; Республіка Киргизстан – 0,95; Республіка Таджикистан – 0,82; Республіка Вірменія – 0,86; Туркменістан – 0,70; Естонська Республіка – 0,62 [296]

У Преамбулі Угоди про створення СНД від 8 грудня 1991 р., її «Високі Договірні Сторони (Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави – засновниці СРСР, що підписали Союзний договір 1922 р.)» констатували, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування [297]. В тексті Алма-Атинської декларації від 21 грудня 1991 р., Незалежні Держави – Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація (РРФСР), Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан та Україна зазначили, що СРСР припиняє своє існування з утворенням СНД. Держави – учасниці Співдружності гарантують відповідно до своїх конституційних процедур виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього СРСР [298].

Ще однією важливою подією, що відбулася 21 грудня 1991 р. у м. Алма-Ата, стало прийняття Радою Глав держав СНД Рішення, згідно з текстом якого держави Співдружності підтримували Росію в тому, щоб вона продовжила членство СРСР в ООН, включаючи постійне членство в Раді Безпеки та інших міжнародних організаціях. Щодо інших держав Співдружності, то Республіка Білорусь, РРФСР та Україна зобов'язувалися надати таким державам підтримку у вирішенні питань їхнього повноправного членства в ООН та інших міжнародних організацій [299].

²⁹⁶ Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів СРСР від 4 грудня 1991 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_155#Text

²⁹⁷ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text

²⁹⁸ Алма-Атинська декларація від 21 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_189#Text

²⁹⁹ Рішення Ради Глав держав Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_217#Text

Так, з урахуванням політичного та економічного становища Росії, яке вона посідала в СРСР, його колишні учасники вирішили питання про правонаступництво Росії у багатосторонньому міжнародному договорі – Статуті ООН. На підставі цього Росія, зазначає В. В. Мицик, зробила для себе висновок, що вона є правонаступницею, продовжувачем СРСР, володаркою всіх його прав і зобов'язань [³⁰⁰, с. 313].

Основу для вирішення питань, пов'язаних із правонаступництвом щодо договорів колишнього СРСР, заінтересовані держави, що проголосили про незалежність після припинення його існування, закріпили в Меморандумі про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього СРСР, які представляють взаємний інтерес від 6 липня 1992 р. Відповідно до п. 1 цього Меморандуму, практично всі багатосторонні міжнародні договори колишнього СРСР визнавалися такими, що представляють спільний інтерес для держав – учасниць Співдружності. Питання про участь в цих договорах вирішується у відповідності з принципами і нормами міжнародного права кожною державою – учасницею Співдружності самостійно, залежно від специфіки кожного конкретного випадку, характеру та змісту того або іншого договору. Згідно з п. 2 Меморандуму, його підписанти визнавали існування низки двосторонніх міжнародних договорів колишнього СРСР, які зачіпають інтереси двох або більше (але не всіх) держав – учасниць Співдружності. Ці договори вимагають прийняття рішень або дій з боку тих держав – учасниць Співдружності, до яких ці договори застосовуються [³⁰¹]. Прикладом таких договорів, зокрема, є договори про скорочення озброєнь, непоширення ядерної зброї. Так, у Рішенні Ради Глав держав СНД про участь держав – учасниць СНД у Договорі між СРСР і США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності дії від 9 жовтня 1992 р., держави – учасниці Співдружності як держави – правонаступниці СРСР зобов'язалися виконувати положення Договору про РСМД стосовно їхньої території та з урахуванням їхніх національних інтересів [³⁰²].

Україна яка станом на 1991 р мала третій за розміром ядерний арсенал світу, успадкований нею від СРСР, у 1994 р. приєдналася до багатостороннього Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р., учасником якого був СРСР, проголосивши про свій намір позбутися ядерної зброї після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-

³⁰⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

³⁰¹ Меморандум про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього СРСР, які представляють взаємний інтерес від 6 липня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_231#Text

³⁰² Рішення про участь держав – учасниць СНД в Договорі між СРСР і США про ліквідацію їх ракет середньої дальності та меншої дальності дії від 9 жовтня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_079#Text

правового документа [303]. У підсумку Україна позбулася своїх ядерних арсеналів. Натомість замість міжнародно-правового документа, 5 грудня 1994 р. у м. Будапешт між Україною, США, Російською Федерацією (далі – РФ) та Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії був ухвалений Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум). Франція і Китай – два інші учасники Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, котрі також володіють ядерною зброєю, – надали аналогічні гарантії, зробивши відповідні заяви, але не поставили свої підписи під цим документом. Водночас, незважаючи на закріплені в Меморандумі гарантії суверенітету та безпеці України, цей документ юридично не зобов'язує підписантів, не передбачає ратифікації, має політичний характер. Його положення не перешкодили РФ спочатку анексувати та окупувати частину території України, а в 2022 р. розпочати повномасштабне вторгнення на її територію [304, с. 314].

Вирішенню питання розподілу власності колишнього СРСР за кордоном заінтересовані держави приділили увагу в тексті Угоди про розподіл всієї власності колишнього СРСР за кордоном від 6 липня 1992 р. Відповідно до ст. 1 цієї Угоди, до її предмету належали рухома і нерухома власність колишнього СРСР за межами його території і інвестиції, що знаходяться за кордоном, які були на момент правонаступництва у володінні, користуванні і розпорядженні колишнього СРСР, його державних органів та інших структур загальносоюзного значення, що знаходились під його юрисдикцією або контролем. Вищезазначена власність підлягла поділу і переходила до Сторін у відповідності зі шкалою фіксованих часток в активах колишнього СРСР на підставі агрегованого показника, закріпленою ще в Договорі про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів СРСР від 4 грудня 1991 р. Водночас сукупна частка Грузії, Латвії, Литви та Естонії, що становила 4,77%, у рамках цієї Угоди не розглядалася [305].

У результаті численних багатосторонніх і двосторонніх переговорів та укладення угод між державами СНД Росія остаточно вирішила це питання для себе в односторонньому порядку. Відповідно до Указу Президента РФ «Про державну власність колишнього СРСР за кордоном» від 8 лютого 1993 р. РФ як держава – продовжувач СРСР перебрала на себе всі права на нерухому і рухому власність колишнього СРСР, що розміщується за кордоном, а також виконання всіх зобов'язань, пов'язаних із

³⁰³ Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.: Закон України від 12 листоп. 1994 р. № 248/94-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 47. Ст. 421.

³⁰⁴ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

³⁰⁵ Угода про розподіл всієї власності колишнього СРСР за кордоном від 6 липня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_022#Text

використанням цієї власності. Усі питання щодо реалізації багатосторонньої Угоди про власність колишнього СРСР за кордоном від 30 грудня 1991 р., яку було укладено країнами СНД, Указом Президента було доручено урядові РФ вирішувати заново на двосторонній основі. МЗС України 10 лютого 1993 р. щодо цього зробило офіційну заяву, щодо того, що будь-які односторонні рішення РФ щодо визначення свого статусу як продовжувача СРСР суперечать нормам міжнародного права і призводять до порушення прав інших держав – суб'єктів колишнього СРСР. Згодом МЗС України неодноразово нотами від 22 лютого 1993 р., 20 липня 1995 р. і 21 листопада 1997 р. зверталось до зарубіжних держав із проханням не здійснювати перереєстрацію нерухомості колишнього СРСР за кордоном на ім'я РФ [³⁰⁶, с. 316–317].

Незважаючи на зусилля України, РФ продовжила дотримуватися обраної поведінки та в подальшому запропонувала державам – учасникам СНД укласти з нею спеціальні угоди про так званий «нульовий варіант», відповідно до яких держави відмовлялися на користь РФ від прав на власну частку закордонної власності і активів колишнього СРСР, за умови що вони не нестимуть відповідальності щодо погашення та обслуговування власної частки у державному зовнішньому борзі СРСР. У зв'язку з цим в період 1992 – 1994 рр. були укладені двосторонні угоди між РФ, з одного боку, і Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Молдовою, Таджикистаном, Узбекистаном та Україною – з іншого, про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу й активів колишнього СРСР [³⁰⁷, с. 158].

Угоду між Україною і РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР було підписано 9 грудня 1994 р. [³⁰⁸].

Водночас чинності ця Угода так і не набрала, бо відповідно до постанови Верховної Ради України № 86/97-ВР від 19 лютого 1997 р. «Про порядок ратифікації Угоди між Україною та РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР», Парламент України постановив розглянути питання про доцільність прийняття Закону України «Про ратифікацію Угоди між Україною та РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР» після виконання низки вимог. Серед таких вимог, зокрема, зазначалося про необхідність отримання від уповноважених органів РФ інформації щодо:

³⁰⁶ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

³⁰⁷ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.

³⁰⁸ Угода між Україною і РФ про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР було підписано 9 грудня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643055#Text>

пооб'єктного складу, балансової та ринкової вартості власності колишнього СРСР за кордоном, підтвердженої висновками міжнародного аудиту; стану балансів Держбанку СРСР, Гохрану СРСР, Зовнішекономбанку СРСР, його філій та відділень за кордоном колишнього СРСР, МБЕС, МІБ, закордонних банків, що перебували у власності колишнього СРСР, за станом на 1 грудня 1991 р., підтвердженого висновками міжнародного аудиту; обсягів золотого запасу колишнього СРСР станом на 1 грудня 1991 р.; обсягів та пооб'єктного складу алмазного фонду колишнього СРСР за станом на 1 грудня 1991 р.; обсягів і структури заборгованості країн – боржників СРСР за станом на 1 грудня 1991 р., строків та умов погашення такої заборгованості, а також її руху з 1 грудня 1991 р. до поточного часу тощо [³⁰⁹].

Дотепер такої повної інформації щодо боргів та активів колишнього СРСР російською стороною не надано, що не дає змоги визначити не процентну, а реальну частку активів та боргів, що мали б належати Україні згідно з досягнутими домовленостями, які наведені вище. Україна не врегулювала питання, пов'язані з міжнародним правонаступництвом колишнього СРСР. Це стосується делімітації та демаркації державних кордонів, морської економічної зони, розподілу закордонної власності, алмазного та золотого запасів держави-попередниці та ін. Проблема чекає на її обґрунтоване, справедливе, правове вирішення, можливо, і в міжнародних судових установах [³¹⁰, с. 316–317].

Питання для самоконтролю

1. Поясніть сутність правонаступництва держав у міжнародному праві.
2. Які теорії правонаступництва в міжнародному праві вам відомі?
3. Які багатосторонні міжнародні договори з питань правонаступництва вам відомі?
4. Коли припинив існувати СРСР?
5. Чи вирішено питання правонаступництва України у зв'язку з припиненням існування СРСР?

³⁰⁹ Про порядок ратифікації Угоди між Україною та РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР : Постанова Верховної Ради України від 19 лютого 1997 р. № 86/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/97-%D0%B2%D1%80#Text>

³¹⁰ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

РОЗДІЛ 9

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАНОВИЩА НАСЕЛЕННЯ

1. Населення в міжнародному праві: поняття, ознаки та характеристика

Поняття «населення» в міжнародному праві є багатозначним і має різні аспекти залежно від контексту: прав людини, міжнародного гуманітарного права, міжнародного права щодо біженців і внутрішньо переміщених осіб, а також у питаннях територіальної цілісності та самовизначення народів.

Населення – це сукупність осіб, які проживають на території конкретної держави в певний проміжок час та підпорядковуються її юрисдикції. Населення може включати різні етнічні, культурні та релігійні групи, що складають більшість або меншість у державі.

В склад населення будь-якої держави входять громадяни цієї держави, іноземці, особи без громадянства (апатриди), а також особи, що мають подвійне громадянство (біпатриди). Правовий статус населення визначається передовсім нормами внутрішньодержавного права, а також міжнародного та звичаєвого права.

У міжнародному праві поняття «населення» визначається через його основні ознаки та роль у різних правових сферах, що потребують особливого міжнародного захисту (наприклад, біженці або національні меншини).

Ознаки населення в міжнародному праві

1. Населення держави або певної території може бути не тільки об'єктом міжнародно-правового захисту, наприклад через захист прав людини, але і носієм обов'язків (дотримання законів держави; сплата податків). *Наприклад, у Конго в 1960 році, хоча населення держави (що складалося з різних етнічних груп) проголосило незалежність, питання самовизначення з приводу різних груп населення (наприклад, катангців) залишалося спірним і стало основою для збройного конфлікту* ^[311]. *Справа «Ранн оф Катч» (Індія проти Пакистану). Арбітражний суд ухвалив рішення щодо територіальних суперечок в Ранн оф Катч між Індією і Пакистаном, що стало важливим прецедентом для визначення прав населення на спірних територіях* ^[312].

2. Географічний аспект – населення зазвичай прив'язується до певної географічної території, що визначає його право на територію та природні ресурси (наприклад, питання прав корінних народів).

³¹¹ Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples (1960). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dicc/dicc_e.pdf

³¹² Case concerning the territory of «Rann of Kutch» (India v. Pakistan) 19 February 1968. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xvii/1-576.pdf

3. Міжнародний захист – в окремих випадках, населення певних груп потребує міжнародного захисту. Населення часто розглядається в контексті міжнародних зобов'язань щодо прав людини, а саме захист від дискримінації; забезпечення права на освіту, медичне обслуговування та інше. Наприклад, під час збройних конфліктів, переслідувань, або в разі природних катастроф.

Відмінність поняття «населення» від «народ»

У міжнародному праві ці два поняття використовуються для позначення різних груп осіб, хоча іноді їх можна зустріти в контекстах, що перетинаються. Однак між ними існує чітка відмінність, зокрема в аспектах правового статусу, прав на самовизначення та територіальної належності.

Поняття «населення» в міжнародному праві є ширшим і більш нейтральним терміном, який вказує, як ми вже зазначали, на сукупність осіб, що проживають на певній території або державі, незалежно від їхніх політичних прав чи самовизначення.

Натомість поняття «народ» у міжнародному праві зазвичай розглядається як суб'єкт права на самовизначення, що має певні політичні, культурні та соціальні характеристики. Право на самовизначення народів було закріплено у ряді міжнародних документів, зокрема в Статуті ООН та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права.

Відмінності термінів «населення» і «народ»

Критерії відмінностей	Населення	Народ
Право на самовизначення	необов'язково має право на самовизначення. Це може бути просто група осіб, що проживають на певній території, і навіть якщо вони є частиною певної нації або етнічної групи, це не дає їм автоматичного права на створення держави	має право на самовизначення (включаючи право на незалежність та створення власної держави), закріплене у міжнародних договорах і актах
Територіальна прив'язка	є ширшим поняттям і може включати осіб, що проживають на певній території незалежно від їх етнічної чи національної належності	як правило, асоціюється з певною територією, на якій він проживає, хоча є приклади, коли народи можуть бути розсіяні по різних територіях або країнах
Міжнародне визнання	часто є об'єктом міжнародного правового захисту, наприклад через захист прав людини, але необов'язково має власний міжнародно визнаний статус	як правило, є суб'єктом міжнародного права, коли йдеться про питання самовизначення або територіальної цілісності

2. Основні напрями міжнародно-правового регулювання становища населення

Міжнародно-правове регулювання становища населення є одним із ключових аспектів забезпечення міжнародної стабільності та дотримання загальнолюдських цінностей. Як один із важливих аспектів міжнародного права, міжнародно-правове регулювання становища прав людини охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із забезпеченням прав людини, захистом національних меншин, правами біженців, вимушених переселенців, апатридів, а також іншими групами населення, які потребують особливого міжнародного захисту.

2.1. Права людини

Міжнародне право зосереджене на захисті прав і основоположних свобод для всіх людей незалежно від громадянства, етнічного походження, місця проживання чи інших ознак.

Захист прав і основоположних свобод, визначені у міжнародних документах, а саме:

Загальна декларація прав людини (1948 р.) закріплює права на життя, свободу, безпеку, рівність перед законом та свободу від тортур.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.). Ст. 7 забороняє катування, а стаття 25 забезпечує право участі у виборах.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.).

Європейська конвенція з прав людини (1950 р.). Україна часто звертається до ЄСПЛ, зокрема у справах щодо прав кримських татар в умовах окупації Криму. *Справи щодо примусового виселення з окупованих територій України (зокрема, Автономна Республіка Крим, Донецька та Луганська області) є порушенням прав людини і передаються до ЄСПЛ.*

Задля контролю дотримання прав людини створено системи моніторингу виконання прав людини на регіональному (Європейська конвенція з прав людини) та глобальному (ООН) рівнях.

2.2. Правовий статус вимушених переселенців. Ця група осіб отримує захист на основі міжнародного права

Вимушені переселенці – це особи, які були змушені залишити своє місце проживання через обставини, що створюють загрозу їхньому життю, безпеці або добробуту.

У міжнародному праві вимушені переселенці, залежно від того, чи перетнули вони міжнародний кордон, поділяються на дві основні групи: біженці та внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Біженець – це особа, яка була змушена покинути свою державу через обґрунтований страх стати жертвою переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи чи

політичних переконань перебуває поза межами держави свого громадянства та не може користуватися захистом цієї держави чи не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи певного громадянства і перебуваючи поза державою свого колишнього звичайного місця проживання в результаті подібних подій, не може або не бажає повернутися до неї через такі побоювання. *У конфлікті в Сирії (з 2011 р.) сотні тисяч людей стали біженцями, шукаючи притулку в інших державах, таких як Туреччина, Ліван та Європейський Союз.*

Правовий статус біженця регулюється як універсальними, так і регіональними нормами.

Універсальні норми

Конвенція про статус біженців (Женевська конвенція 1951 р.) – основоположний документ у міжнародному праві, що визначає статус біженців. Установлює принцип невисилання (non-refoulement) заборони повертати біженців до держави, де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека (ст. 33). Водночас містить перелік осіб, на яких не поширюється даний статус, наприклад на внутрішньо переміщених осіб чи економічних мігрантів.

Протокол 1967 р. до Конвенції про статус біженців. Зняв часові та географічні обмеження Конвенції 1951 р. (яка спочатку стосувалася лише подій до 1951 р. і тільки в Європі). Надає універсальний характер захисту біженців.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) – гарантує основні права біженців, зокрема право на життя, свободу думки, релігії та мови.

Регіональні норми:

Конвенція ОАЄ про специфічні аспекти проблеми біженців в Африці (1969 р.) – розширює поняття біженця, включаючи осіб, які залишили свою країну через агресію, зовнішню окупацію чи громадянську війну.

Американська конвенція з прав людини (Каракас, 1969 р.) – включає норми про захист біженців.

Декларація Картахени (1984 р.) – розширює визначення біженця, включаючи жертв порушень прав людини.

Засади міжнародного захисту біженців:

Принцип невисилання (non-refoulement) – жоден біженець не може бути повернений до держави, де його життю чи свободі загрожує небезпека.

Право на тимчасовий притулок – держави мають забезпечити безпеку осіб, які потребують міжнародного захисту.

Захист прав людини – біженці мають право на доступ до медичної допомоги, освіти, працевлаштування та судового захисту.

Міжнародне співробітництво – розв’язання проблеми біженців потребує координації між державами та міжнародними організаціями.

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) (IDPs – Internally Displaced Persons) – це люди, які залишили свої домівки, але залишаються на території своєї держави.

Уперше чітко визначення внутрішньо переміщеної особи зафіксовано в Керівних принципах ООН з питань внутрішнього переміщення (Guiding Principles on Internal Displacement, 1998). Це спеціалізований міжнародний документ, що описує поняття ВПО та їхній захист.

ВПО – вважаються особи або групи осіб, які були змушені покинути свої будинки або місця постійного проживання, зокрема в результаті або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини, стихійних або антропогенних лих і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон [³¹³].

Універсальні міжнародні документи щодо ВПО:

Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення (1998 р.) – закріплює положення, що ВПО залишаються під захистом національної держави, але мають право на міжнародний захист у разі потреби; зберігають свої основні права та свободи, включаючи право на життя, безпеку, житло, охорону здоров’я та недискримінацію. Визначає обов’язок держав сприяти добровільному, безпечному та гідному поверненню, інтеграції або переселенню.

Причинами для визнання ВПО як осіб, змушених залишити своє місце проживання є: збройні конфлікти не міжнародного характеру; насильство; порушення прав людини; природні або техногенні катастрофи. *Ситуація в Україні: Українські ВПО, що покинули тимчасово окуповані території Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської областей і Автономної Республіки Крим після 2014 р., також потрапляють під міжнародний захист. Українське законодавство, зокрема Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», координується із міжнародними стандартами.*

Резолюції Ради Безпеки ООН. Резолюція ГА ООН 46/182 (1991 р.) – підкреслює необхідність надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам; Резолюція ГА ООН 2417 (2018 р.) визнає вплив збройних конфліктів на переміщення осіб і необхідність захисту цивільного населення.

Регіональні міжнародні документи щодо ВПО:

Кампальська конвенція (Африканський Союз, 2009) – регіональний документ для держав Африки, що встановлює зобов’язання держав забезпечувати захист ВПО, а також розширює визначення причин переміщення, включаючи вплив змін клімату.

³¹³Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення 1998 р. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>. С. 7

Отже, відповідно до норм міжнародного права внутрішньо переміщені особи мають право на: безпеку (забезпечення захисту від насильства та переслідувань); доступ до гуманітарної допомоги (гарантії отримання медичної, освітньої та соціальної допомоги); повернення (добровільне повернення до рідного місця за умови безпеки); захист від дискримінації (заборона утисків через статус переселенця).

Захист ВПО в національному праві України

В Україні вимушені переселенці – це особи, які змушені були залишити свої домівки через: збройний конфлікт (зокрема, агресію РФ з 2014 р.); тимчасову окупацію територій; природні чи техногенні катастрофи.

Основні нормативні акти:

Конституція України (ст. 33) – гарантує свободу пересування та вибору місця проживання; права вимушених переселенців.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014 р.) – визначає правовий статус ВПО; гарантує право на тимчасове житло, допомогу, працевлаштування, освіти.

Постанова Кабінету Міністрів «Про облік внутрішньо переміщених осіб» № 509 від 01 жовтня 2014 р. – регулює порядок реєстрації ВПО.

В Україні ВПО, крім зазначених у міжнародних договорах, має право на: фінансову допомогу (щомісячні виплати на покриття витрат на житло чи основні потреби); сприяння інтеграції (навчання, працевлаштування, соціальні гарантії); доступ до медицини та освіти (безкоштовна медична допомога та навчання).

Відмінності між біженцями та ВПО

Критерій	Біженці	Внутрішньо переміщена особа
Юридичне визначення	особи, які перетнули міжнародний кордон через обґрунтований страх переслідувань за ознаками раси, релігії, національності, політичних переконань або належності до певної соціальної групи	особи, які були змушені залишити свої домівки через збройні конфлікти, насильство, порушення прав людини або природні/техногенні катастрофи, але залишаються в межах міжнародно визнаних кордонів своєї країни. Їхній статус визначається національним законодавством держави громадянства або постійного місця проживання
Місце перебування	змушені перетнути міжнародний кордон і перебувають в іншій державі	залишаються в межах своєї держави

Міжнародний захист	захищені міжнародним правом, їх статус регулюється Конвенцією про статус біженців 1951 р. та Протоколом 1967 р. Можуть отримувати допомогу від Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	немає спеціального міжнародного юридичного статусу. Вони залишаються під юрисдикцією та захистом своєї держави. Міжнародні організації, такі як Управління ООН з координації гуманітарних питань (ОСНА) або Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ), можуть надавати їм гуманітарну допомогу
Права та обов'язки	мають право на міжнародний захист і можуть отримати доступ до притулку, освіти, роботи та соціальних послуг у державі перебування, якщо це передбачено національним законодавством	користуються всіма правами, гарантованими громадянам своєї країни, якщо вони доступні в умовах переміщення. Однак на практиці можуть стикатися з дискримінацією чи обмеженим доступом до ресурсів
Переміщення і розв'язання проблеми	можуть повернутися додому (добровільна репатріація), інтегруватися в державі притулку або бути переселеними до третьої держави	їхній стан часто є тимчасовим, і основним рішенням є повернення до своїх домівок, інтеграція в новому місці в межах держави або переселення в інший регіон тієї ж держави

2.3. Захист національних меншин

Поняття «національна меншина» не має універсального визначення у міжнародному праві, його сутність розкривається в кількох ключових міжнародних документах, а саме:

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) містить положення, що у державах, де існують етнічні, релігійні чи мовні меншини, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою (ст. 27).

Копенгагенський документ ОБСЄ (1990 р.). У цьому документі ОБСЄ наголошується на правах національних меншин зокрема щодо використання мови, участі у громадському житті та збереження культури. Згадується, що національні меншини мають спільні етнічні, мовні чи культурні характеристики, які вони бажають зберегти.

Декларація ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992 р.). Документ підкреслює право таких груп на збереження своєї ідентичності.

Рамкова конвенція про захист національних меншин (Рада Європи, 1995 р.) є одним із найдетальніших міжнародних документів щодо захисту національних меншин. Так, у ст. 1, зазначається, що захист національних меншин і прав та свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини. Хоча в тексті Конвенції відсутнє його чітке визначення, держави-учасниці самостійно вирішують, кого вони вважають національною меншиною на своїй території.

Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 р. містить таке визначення терміну «національна меншина (спільнота) України» – стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність.

Отже, під національною меншиною у міжнародному праві розуміється група людей, які проживають на території певної держави, але за своїми етнічними, культурними, мовними або релігійними характеристиками відрізняються від більшості населення цієї держави.

ОБСЄ здійснює моніторинг у регіонах із національними меншинами, зокрема угорців на Закарпатті. *В Україні права національних меншин, зокрема угорців, молдован, кримських татар, охоплюються законодавством, що відповідає міжнародним стандартам. Проте питання національних меншин стають актуальними у контексті політичних змін (зокрема, через Закони України щодо мови).*

2.4. Проблема апатридів (осіб без громадянства)

Апатриди (від грец. *apatris* – «без батьківщини») – це особи, які не мають громадянства жодної держави, тобто жодна держава не визнає їх своїми громадянами згідно з національним законодавством.

Відповідно до Конвенції про статус апатридів (1954 р.), термін «апатрид» означає особу, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою згідно з її законом.

Міжнародно-правові норми, що регулюють статус апатрида

Конвенція про статус апатридів (1954 р.) – гарантує базові права апатридам (зокрема, на освіту, працю, житло, судовий захист та медичну допомогу).

Конвенція про скорочення безгромадянства (1961 р.) – спрямована на запобігання випадків народження дітей без громадянства. Зобов'язує держави запобігати появі нових апатридів, наприклад, шляхом надання громадянства дітям, які інакше залишилися би без нього.

Деякі причини виникнення статусу апатрида

Розпад держав або зміна кордонів. Наприклад, після розпаду СРСР чи Югославії частина осіб залишилася без громадянства, зокрема через неузгодженість законодавства про громадянство.

Відсутність реєстрації народження. Наприклад, у дітей, народжених у зонах конфліктів (наприклад, на непідконтрольних уряду України територіях), часто виникають труднощі з отриманням офіційних документів. Без таких документів неможливо підтвердити громадянство.

Дискримінаційні закони. У деяких державах жінки не мають права передавати громадянство своїм дітям, що призводить до ризику апатридизму, особливо якщо батько є іноземцем, апатридом або невідомим. Так, у Лівані громадянство може передаватися лише від батька. Якщо жінка одружена з іноземцем, її діти не можуть отримати ліванське громадянство, що часто призводить до ризику безгромадянства. Подібні правила діють у Брунеї, Сирії та Йорданії. Судан в останні роки, завдяки правовим реформам, покращив дану ситуацію, хоча раніше ускладнювалося надання громадянства дітям від матерів. Також як приклад дискримінаційного закону можна навести заборону отримувати громадянство за етнічною або релігійною ознакою.

Відмова від громадянства – особа може сама позбавитися громадянства, не набувши іншого.

Прогалини в законодавстві. Діти, народжені в державі, яка не надає громадянства за місцем народження (*jus soli*), і чиї батьки не можуть передати громадянство (*jus sanguinis*). Якщо батько є апатридом, дитина ризикує залишитися апатридом; чи як у Таїланді, не надається громадянство за місцем народження, і в окремих випадках етнічні меншини або батьки без громадянства (наприклад, мігранти без документів) не можуть передати своє громадянство дітям. У Кувейті діє принцип *jus sanguinis*, і громадянство може передаватися лише від батька. Так, поширене правило безгромадянства серед спільноти бедуїнів – нащадків кочівників, які проживали на території сучасного Кувейту до і після створення держави у 1961 р. Частина з них з різних причин не подала документи на громадянство під час створення держави, а інші були виключені з процесу реєстрації через складні політичні чи соціальні обставини. Як наслідок, у бедуїнів немає будь-яких документів, що підтверджують їх особу, отже, й громадянство).

Позбавлення/анулювання громадянства. У багатьох державах особа може бути позбавлена громадянства за певних умов, зазвичай пов'язаних із: національною безпекою, злочинною діяльністю або шахрайством, залишивши її без будь-якого іншого статусу.

Серед поширених причин позбавлення/анулювання громадянства:

– шахрайство або введення в оману (особа отримала своє нове громадянство шахрайським шляхом, наприклад, надавши неправдиву інформацію або документи під час подачі заявки);

- тероризм або загроза безпеці (особу підозрюють у причетності до тероризму, шпигунства або діяльності, що становить загрозу національній безпеці);
- кримінальні злочини (особа вчинила серйозний кримінальний злочин, наприклад державну зраду, шпигунство або участь у діях проти держави);
- порушення прав людини (громадянство може бути анульовано у випадках, коли особу підозрюють у причетності до серйозних порушень прав людини);
- втрата громадянства за походженням (громадянство може бути анульовано, якщо батьки або предки особи отримали громадянство шахрайським шляхом);
- нерезидентство (деякі держави вимагають від громадян підтримувати певний рівень постійного проживання в їхніх кордонах. Тривалі періоди непроживання можуть призвести до анулювання громадянства);
- суспільний інтерес (у рідкісних випадках громадянство може бути анульовано, якщо це буде вважатися суспільним інтересом або необхідним для добробуту держави). *У Великій Британії громадянство може бути скасоване, якщо воно було отримане шляхом шахрайства чи надання фальшивих відомостей, документів; у США громадянство, отримане шляхом натуралізації, може бути анульоване через «денатуралізацію» в разі шахрайства, приховування важливих фактів або неправдивих заяв під час процесу отримання громадянства; у Сінгапурі громадяни, які набули громадянство за натуралізацією чи реєстрацією, можуть втратити його, якщо вони проживають за межами держави понад п'ять років і не зареєструються в консульстві. Подібні закони існують у деяких інших державах, включаючи держави Близького Сходу, хоча зазвичай це не стосується осіб із громадянством за народженням.*

2.5. Міжнародний захист корінних народів

У міжнародних документах термін «корінний народ» не завжди визначається однозначно, але кілька основних міжнародних джерел визначають сукупність ознак, за якими ці народи можуть бути визнані на міжнародному рівні:

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.). Хоча цей пакт не містить прямого визначення терміна «корінні народи», він стосується прав, що можуть бути використані корінними народами, а саме: право на самовизначення, право на землю та природні ресурси.

Конвенція МОП № 169 про корінні та племінні народи (1989 р.). Це єдиний юридично обов'язковий міжнародний документ, який регулює права корінних народів, прийнятий Міжнародною організацією праці (МОП). Конвенція визначає корінні народи як ті, що: мають довготривалий зв'язок з певними територіями; зберігають свої культурні, соціальні та економічні традиції; часто мають свої мови та інші характеристики, що відрізняють їх від решти населення.

Також Конвенція визначає мінімальні стандарти захисту прав корінних народів на робочі умови, освіту, медичну допомогу та право на участь у політичному процесі. Водночас, вона підкреслює, що корінні народи часто є вразливими через історичний контекст колонізації та інших форм пригноблення.

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.). Хартія стосується мовних прав меншин, вона також підтримує право корінних народів зберігати свої мови як важливий елемент культурної ідентичності.

Декларація ООН про права корінних народів (2007 р.) не містить чіткого визначення «корінного народу», але окреслює критерії, що допомагають ідентифікувати такі народи. Зокрема, корінні народи визначаються як народи, які: мають історичний зв'язок з певною територією; зберігають свою культурну, соціальну та економічну специфіку, не є домінуючими в державі чи території, на яких вони проживають. Також важливим аспектом є те, що ці народи зберігають свою ідентичність навіть після колонізації чи інших змін у державному устрої.

Отже, *корінні народи* – це етнічні групи, які мають свої унікальні культурні, соціальні, економічні та політичні традиції, що складаються на основі тривалої взаємодії з конкретною територією. Вони часто є першими або давніми жителями певної території, до приходу інших народів чи колонізаторів.

Ознаки корінних народів

Історичний зв'язок з територією – корінні народи традиційно проживають на одних і тих самих землях протягом багатьох поколінь.

Культурна ідентичність – вони мають унікальні мови, релігійні практики, мистецтво, музику, ремесла та інші культурні особливості, що відрізняють їх від більшості населення держави.

Політичні та соціальні структури – корінні народи часто мають власні соціальні й політичні інститути, що відрізняються від домінуючої культури.

Приклади корінних народів:

– індіанці Північної та Південної Америки – різні племена, такі як навахо, апачі, майя, інки, і багато інших, мають багаті історії та культури.

– австралійські аборигени – це одна з найдавніших культур на планеті, зокрема представники племен, таких як пітджин, варара та ін.

– маорі (Нова Зеландія) – народ, що має свою мову та традиції, які розвивались до приходу європейців.

Корінні народи мають право на збереження культури, землі та способу життя.

Специфіка захисту прав корінних народів у контексті їх культурної ідентичності та зв'язку з традиційними територіями. Захист прав корінних народів базується на врахуванні взаємозв'язку культурної ідентичності та важливості території. Землі на яких вони проживають є основою їх

духовності, мови, знань, традицій. Порушення цього зв'язку може призвести до асиміляції, втрати культури та знищення спільноти. Реалізація цих прав залежить не тільки від національної політики держави але й міжнародного співробітництва та ефективності міжнародно-правових механізмів. У справі «Вайтангі» (*Waitangi Tribunal*) було визнано право Маорі на повернення традиційних земель [314]. Справа корінних народів Аляски: боротьба за доступ до територій для традиційного рибальства. В Україні: корінними народами визнані кримські татари, караїми та кримчаки. Після окупації Криму їх права порушуються, включно з переслідуванням і депортаціями.

2.6. Захист населення під час збройних конфліктів

Міжнародне гуманітарне право (МГП) регулює захист цивільного населення під час збройних конфліктів.

Міжнародне гуманітарне право:

Женевські конвенції (1949 р.) та Додаткові протоколи до них (1977 р.) захищають цивільних, поранених та військовополонених.

Резолюції ООН щодо України засудження атак на цивільну інфраструктуру та заклики до дотримання МГП. Ситуація в Україні: окупація територій і напади на цивільних осіб порушують Женевські конвенції. Наприклад, використання касетних боєприпасів у густонаселених районах.

Роль міжнародних організацій у захисті цивільного населення

Держава-окупант не може депортувати або переміщувати частину свого цивільного населення на територію, яку вони окупує. Практика держав закріплює це правило як норму міжнародного звичаєвого права, що застосовується під час міжнародних збройних конфліктів. Так, під час такого конфлікту забороняється депортація або переміщення частини власного цивільного населення держави на територію, яку вона окупує. Дане положення викладено в Четвертій Женевській конвенції (1949 р.). Це є серйозним порушенням Додаткового протоколу I (1977 р.). Відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду, «переміщення, прямо чи опосередковано, окупуючою державою частини свого власного цивільного населення на територію, яку вона окупує» є військовим злочином у міжнародних збройних конфліктах. Аналогічне правило включено в законодавство багатьох держав (Австралії, Бангладеш, Канади, Нідерланди, Хорватії, та інші). Офіційні заяви та звітна практика також підтверджують заборону переміщення власного цивільного населення на окуповану територію (США, Єгипту).

³¹⁴ The Waitangi Tribunal. *Nau Mai, Haere Mai*. URL: <https://www.waitangitribunal.govt.nz/>

Спроби змінити демографічний склад окупованої території були засуджені Радою Безпеки ООН. У 1992 р. ООН закликала до припинення спроб змінити етнічний склад населення будь-де в колишній Югославії. Так само Генеральна Асамблея ООН і Комісія ООН з прав людини засудили практику поселення. Згідно з остаточною доповіддю Спеціального доповідача ООН з прав людини, пов'язаної з переміщенням населення, включаючи імплантацію поселенців і поселень, «імплантація поселенців» є незаконною та тягне за собою відповідальність держави та кримінальну відповідальність окремих осіб.

Процес імплантації поселенців може здійснюватися з різними цілями, такими як: зміна етнічного складу території на користь переселенців; вигоди для держави-колонізатора або держави-окупанта, такі як отримання доступу до природних ресурсів чи стратегічних територій; порушення прав корінних народів, у тому числі їх прав на землю та самовизначення.

Цей процес часто асоціюється з колоніалізмом, де метрополії поселяють своїх громадян на нових територіях, щоб зміцнити свій політичний та економічний вплив. Наприклад, в історії такого роду процеси відбувалися в Південній Африці, Австралії, а також на території сучасної Палестини і України.

Після анексії Автономної Республіки Крим росією у 2014 р. і початку повномасштабного вторгнення на сході України у 2022 р., росія активно підтримує імплантацію своїх громадян на ці території. Вона стимулює переселення російських громадян до Криму, Донецької, Луганської областей, що має на меті зміцнення російського контролю і демографічні зміни. Так, до Автономної Республіки Крим було переселено близько 100 тисяч росіян. Це включає як приватних осіб, так і державних службовців, а також військових. Офіційні дані свідчать, що російська влада активно заохочує таке переселення через пільги для переселенців, що суперечить міжнародним нормам.

За даними опублікованими на сайті «Радіо Свобода» на кінець 2023 р. лише тільки у Маріуполі перебувало близько 50 тис громадян росії та країн Центральної Азії, що приїхали на заробітки в рф. На думку «Радіо Свобода», аналіз дій росії у цій сфері показує, що завезення людей має на меті, серед іншого, змінити склад населення на окупованих територіях України [315]. Російська окупація Маріуполя призвела до значних демографічних і соціальних змін. Держава-агресор активно сприяє імплантації поселенців на територію Маріуполя, що є частиною стратегії змінити етнічну та політичну ситуацію на окупованій території.

Крім приїзду російських громадян на тимчасово окуповану територію України, явище імплантації поселенців, включає надання російського громадянства жителям цих регіонів, що також, сприяє зміні демографічної ситуації на окупованій території.

³¹⁵ Неделько Н. «Великий окупаційний корпус»: росія замінює населення окупованих територій своїм? Донбас.Реалії. «Радіо Свобода». 07 березня 2024 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyski-zarobitchany-na-okupovanykh/32841005.html>

У 1981 р. 24-та Міжнародна конференція Червоного Хреста підтвердила, що «поселення на окупованій території несумісні зі статтями 27 і 49 Четвертої Женевської конвенції».

В історії відомі інші випадки, так, Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі 1946 р. визнав двох обвинувачених винними у спробі «германізації» окупованих територій.

Отже, імплантація поселенців суперечить міжнародному праву, зокрема Четвертій Женевській конвенції, яка забороняє переселення населення держави на окуповані території, оскільки це може призвести до порушення прав місцевих жителів і змінити демографічну ситуацію.

2.7. Трудові мігранти

Термін «трудовий мігрант» та його правовий статус визначаються в міжнародних документах, серед яких найбільш важливими є:

Конвенція МОП №97 «Про трудову міграцію» (1949 р.). Дана конвенція не дає прямого визначення терміну «трудовий мігрант», але вона заклала основи правового регулювання щодо трудової міграції, зазначаючи, що держави повинні гарантувати права іноземних робітників на рівних умовах з місцевими працівниками.

Конвенція МОП №143 «Про права трудових мігрантів і членів їхніх сімей» (1975 р.). Ця конвенція також не дає прямого визначення «трудовий мігрант», але вона розширює положення попередньої конвенції, визначаючи основні права та захист трудових мігрантів, у тому числі тих, хто працює нелегально.

Європейська соціальна хартія (1961 р.). Також не містить конкретного визначення терміну «трудовий мігрант», але встановлює принципи захисту прав робітників, включаючи трудових мігрантів, на території держав-членів Ради Європи. Хартія гарантує рівність умов праці та соціального забезпечення для всіх працівників, включаючи іноземців.

Європейська конвенція про правовий статус трудових мігрантів (1977 р.). Європейська конвенція встановлює правила щодо прав трудових мігрантів у межах Ради Європи, зокрема: захист прав мігрантів на рівних засадах з громадянами приймаючої держави; підтримка прав трудових мігрантів на освіту та житло.

Конвенція ООН про захист прав усіх трудових мігрантів і членів їхніх сімей (1990 р.). Відповідно до конвенції, трудовий мігрант – особа, яка є громадянином чи особа без громадянства, яка постійно проживає на території однієї держави, законно знаходиться та на законній підставі займається оплачуваною трудовою діяльністю на території іншої держави, громадянином якої вона не є та в якій постійно не проживає.

Отже, *трудовий мігрант* – це особа, яка переміщується з однієї держави до іншої з метою законного працевлаштування. Конвенція також містить принципи, що стосуються прав трудових мігрантів та їхніх родин, включаючи захист від дискримінації, доступ до соціальних гарантій та право на репатріацію після завершення терміну трудової діяльності за кордоном.

Міжнародна організація праці (МОП) визнає трудову міграцію як важливу складову сучасного світу. Водночас, для забезпечення ефективної і гуманної міграції акцентує увагу на необхідності розвивати політику, яка підтримує права мігрантів і одночасно враховує потреби економіки та місцевих. Також, ставить перед урядами держав завдання, особливо у контексті соціальної інтеграції та захисту прав мігрантів розробивши стандарти праці: рівні умови праці (трудова мігранти повинні мати рівні умови праці з місцевими працівниками, включаючи рівну оплату, безпеку на робочому місці та доступ до соціальних гарантій); захист від експлуатації (міжнародні документи покликані захистити трудових мігрантів від несправедливих умов праці та експлуатації, зокрема від незаконного працевлаштування та дискримінації); права на повернення (мігранти повинні мати право повернутися в свою державу без загрози втрати громадянства або прав). *Ситуація в Україні: Україна є однією з держав, з якої багато громадян виїжджають на заробітки за кордон. Більшість українських трудових мігрантів працюють у країнах Європейського Союзу, таких як Польща, Чехія, Німеччина, Італія. Це може бути викликано низьким рівнем доходів, відсутністю робочих місць, високим рівнем безробіття в Україні, а також агресією росії починаючи з 2014 р. На жаль, українські трудові мігранти в ЄС стикаються з дискримінацією. Угода про асоціацію з ЄС сприяє їхньому правовому захисту.*

Питання для самоконтролю

1. Які права та обов'язки мають держави, що приймають біженців?
2. Які особливості правового регулювання становища корінних народів?
3. Які основні принципи міжнародного права щодо захисту прав національних меншин вам відомі?
4. Яким чином у міжнародному праві врегульовано права національних меншин на культурну автономію та мову?
5. Назвіть права трудових мігрантів, що забезпечуються міжнародними договорами, та надайте їм характеристику.

РОЗДІЛ 10

ТЕРИТОРІЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Поняття територій та їх класифікація в міжнародному публічному праві

Територія та міжнародне право були пов'язані протягом дуже тривалого часу.

Міжнародне і внутрішньодержавне право, визначає територію як «зону дії» [³¹⁶, с. 381; ³¹⁷, с. 403] норми та «визначальний елемент юрисдикції» [³¹⁸, с. 712]. Поняття території в міжнародному праві, загалом стосується конкретної юрисдикції – норм, міжнародного чи внутрішньодержавного права, що діють на визначеній території.

Отже, для міжнародного права *територія* – це географічна зона, що підпорядковується суверенітету, контролю або юрисдикції держави чи іншого суб'єкта правовідносин.

Під географічною зоною розуміється простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами, повітряним і космічним простором, а також небесними тілами, що знаходяться в космічному просторі.

Метою міжнародного права є створення глобального миру і безпеки для всіх через забезпечення управління певною частиною земної кулі, що повинно завадити виникненню конфліктів між представниками різних держав. Так, ст. 2 (4) Статуту ООН прямо визначає концепцію, котра передбачає, що члени Організації у своїх міжнародних відносинах утримуються від застосування сили або погрози силою проти *територіальної* цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави або будь-яким іншим способом, несумісним з цілями ООН.

Територія може підпорядковуватися одному з чотирьох можливих типів режиму, одним з яких є територіальний суверенітет, інші три режими, це:

res nullius – територія, котра може бути придбана державами, але ще не передана під територіальний суверенітет;

res communis – територія, котра не може бути передана під державний суверенітет, наприклад відкрите море, виключні економічні зони та космічний простір; і

terra nullius: територія, що не підпадає під суверенітет жодної держави, але має власний статус [³¹⁹; ³²⁰].

³¹⁶ Kelsen H. *Théorie pure du droit*. Paris: Dalloz, 1962. 496 p.

³¹⁷ Rousseau Ch. *Principes du droit international public*. Recueil des cours de l'Académie de droit international de La Haye. 1958. T. 93 (1958-1). P. 369–571.

³¹⁸ Delbez L. *Du territoire dans ses rapports avec l'Etat*. *Revue générale de droit international public*. 1932. T. 39 (1932-4). P. 705–738.

³¹⁹ Boas GJ. *Public International Law: Contemporary Principles and Perspectives*. 1st ed. Cheltenham UK: Edward Elgar Publishing, 2012. 370 p.

Міжнародне право розглядає *режим*, як набір принципів, норм, правил поведінки і процедур встановлених учасниками в ході взаємодії, співробітництва. Він обмежує і впорядковує поведінку учасників міжнародних відносин, впливає на запобігання та вирішення конфліктних ситуацій. Щодо територій, режим, визначається сумішшю географічних і функціональних питань, наприклад, нейтралізація та контроль над озброєнням в Антарктиці; спільне використання державами у мирних цілях космічного простору; правовий статус архіпелажних вод.

Території у міжнародному праві можна поділити на види в залежності від особливого порядку правового регулювання (правового режиму), що діє на конкретній території:

Державна територія – це частина сухопутної та водної поверхні, повітряного простору та надр в межах існуючих загальновизнаних державних кордонів на яку поширюється повна та виключна влада цієї держави. На державній території діють норми національного права.

Територія з міжнародним режимом – простори, що не входить до складу державної території: Антарктида (Південний полюс Землі); міжнародний район морського дна та інші; космічний простір; Місяць і небесні тіла. Держави розробили спеціальні загальновизнані норми для врегулювання відносин на даних територіях.

Території зі змішаним режимом – це простори на які одночасно поширюються норми міжнародного і національного права: міжнародні ріки (Рейн, Дунай); міжнародні протоки (Босфор, Дарданелли); міжнародні канали (Панамський, Суецький, Коринфський, Кільський).

Територія з особливим міжнародним режимом. До них належать демілітаризовані та нейтралізовані зони: архіпелаг Шпіцберген; Аландські острови; Додеканезькі острови; Панамський і Суецький канал; місяць та небесні тіла. Це штучно створена група, як ми бачимо до них відносяться території з інших груп, але вони мають спеціальний статус територій «без зброї».

Слід зазначити, що в історії міжнародного права відомі й інші групи територій, що на даний момент фактично зникли: *terra nullius* (нічийна земля); територія, що перебуває під опікою; підмандатні території.

Зупинимось докладніше на першій групі – державна територія.

Державна територія

Протягом багатьох століть науковці намагаються визначитися з дефініцією «держави», як правило звертаючи увагу на існуючий режим і спосіб контролю над територією і народом. Державна територія може мати режими сервітутів, оренди, кондомініумів, загального використання, відкритого моря, повітряного простору, «Району», небесних тіл тощо.

³²⁰ Acquisition of Territorial Sovereignty. Legal Service India. URL: https://www-legalserviceindia-com.translate.google/legal/article-7369-acquisition-of-territorial-sovereignty.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc

Конкретний правовий режим, як правило, визначається виходячи з місця розташування, а не територіальних кордонів. Водночас у давні часи природними кордонами, що забезпечували розмежування між державами були: річки, океани і гірські хребти. Так, наприклад, Адріанів вал (Великобританія) і Велика Китайська стіна є прикладом рукотворних демаркаційних ліній між державами. Відкриття морських шляхів і колонізація нових територій призвело до створення штучних кордонів між територіями під контролем різних європейських держав, особливо на території Африканського континенту у кінці XIX століття. Деякі території у XIX столітті стали незалежними державами, а саме: Замбія, Кенія і Сьєрра-Леоне. Наприкінці Першої світової війни угода Сайкса-Піко 1916 р. розподілила території котрі перебували під контролем Османської імперії між Великобританією і Францією та встановила протекторати (мандати), були створені сучасні Ірак і Сирія.

Конвенція Монтевідео про права і обов'язки держав (Конвенція Монтевідео) 1933 р. встановлює деякі загальноприйняті орієнтири і забезпечує розуміння поняття та ознак держави. Так ст. 1 Конвенції Монтевідео 1933 р. визначає, що держава як суб'єкт міжнародного права повинна мати такі ознаки: а) постійне населення; б) визначена територія; г) уряд; д) здатність вступати у відносини з іншими державами.

Докладніше зупинимося та такій ознаці держави, як територія з позиції міжнародного права.

Територія це політико-географічне поняття і відноситься до просторової зони юрисдикційної влади. Держави мають свою територію і це є географічний діапазон її юрисдикції. Зазвичай це охоплює сухопутну та водну поверхню, повітряний простір в межах держави, для контролю над ресурсами може поширюватися на підземну територію (надра). Нас цікавить територія як сфера законного юрисдикційного контролю та пов'язаних з нею прав [321].

Територія держави є абсолютним об'єктом міжнародного права, оскільки, таж Конвенція Монтевідео 1933 р. визнає, що верховна влада повинна здійснюватися відповідно до міжнародного права. Водночас, «територія» є ознакою певного етапу політичного й соціального розвитку держави та реалізації своєї влади на визначеній території відповідно до територіальної особливості системи міжнародного права.

Відповідно до вимог ст. 1 Конвенції Монтевідео 1933 р., територія служить фізичною підтримкою потреб населення; відсутній стандарт мінімального виміру щодо щільності населення і точних територіальних розмежувань. Крім того, природні зміни території, наприклад, такі як, підвищення/пониження рівня моря, вулканічні острови та інше, ставить під

³²¹ Moore M. A Political Theory of Territory. New York: Oxford University Press, 2015. 280 p.; Angeli O. Cosmopolitanism, Self-Determination and Territory. London: Palgrave Macmillan UK, 2015. 169 p.; Stilz A. Territorial Sovereignty: A Philosophical Exploration. Oxford: Oxford University Press, 2019. 280 p.

сумнів принцип стабільності кордонів і принцип правонаступництва держав. Це пов'язано із втратою однієї зі складових держави – території – внаслідок природних умов (погіршення довкілля, що веде до затоплення/появи островів та інших територій), а не політичних змін, що відбувалися з часом на міжнародній арені.

Територію держави слід відрізняти від інших просторів, на яких і в межах яких, прибережні держави користуються правами та повноваженнями – континентальний шельф та виключна економічна зона (ВЕЗ), що не входять до складу території держави.

Доктриною і консолідованою практикою загальновизнано – державна територія характеризується такими ознаками:

Стабільність території – характеризується як сталість постійного населення, таким чином виключаючи явище кочівництва.

Розмежованість території – не слід обмежено тлумачити, коли стверджується, що територія держави має бути чітко визначена кордонами. Дійсно, існують певні держави, кордони яких не є чітко обмеженими у своїй цілісності, та, незважаючи на це, їх існування не ставиться під сумнів [322].

Суцільність території – стосується безперервності території держави. Проте територія держави може складатися з багатьох островів (Японія), двох територіальних просторів, розділених морем (Малайзія), а також території іншої держави (Оман і півострів Мусандем).

Складові елементи державної території

Традиційно територія держави складається із сухопутної території (материка), водної території (акваторії) та її надр, а також зі стовпа повітря (повітряного або атмосферного простору). Ці простори становлять територію держави.

Сухопутна територія охоплює масиви суші: материк, острів, анклав.

Анклав – це територія або відокремлена частина території держави, що з усіх боків оточена територією іншої держави чи держав у межах державних кордонів. Анклави можуть існувати в межах територіальних вод.

Анклавовані держави – територія держави, що повністю включена (оточена) до території іноземної держави

Рис. <http://Surl.Li/Fdzae>

Сан-Маріно – анклавована держава, що повністю оточена територією однієї держави – Італією

³²² Permanent Court of International Justice (P.C.I.J.). Advisory Opinion, 4 September 1924. Reports of P.C.I.J., Series B, № 9, at 10.

– води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

– обмежена лінією державного кордону частина підземних водних об'єктів, а також вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать Україні;

– *територіальне море*. У територіальному морі прибережна держава здійснює свій суверенітет, але він послаблений правом мирного проходу.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. до територіального моря України належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки. Географічні координати цих точок затверджуються в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України. В окремих випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватись міжнародними договорами України, а за відсутності договорів – відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Повітряний простір – це атмосферний простір в цілому підпорядкований суверенітету держави.

Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. (Чиказька конвенція 1944 р.) визначає, що держави-учасниці визнають, що кожна держава володіє повним і винятковим суверенітетом над повітряним простором над своєю територією (ст. 1). Під територією дана Конвенція розуміє суходутні території та прилеглі до них територіальні води, що перебувають під суверенітетом, сюзеренітетом, протекторатом або мандатом даної держави (ст. 2).

Отже, повітряний простір держави відповідає конфігурації її суходутної території та прилеглих до неї територіальних вод.

Н.В. *Повітряний простір над прилеглою зоною (виключна економічна зона – ВЕЗ або зона континентального шельфу) є територією з міжнародним режимом.*

Україною було укладено 70 міжурядових договорів про регулярне повітряне сполучення (Єгипет 1992 р.; В'єтнам 1993 р.; Австрія, Болгарія 1994 р.; Італія 1995 р.; Іспанія 1996 р.; Канада 1999 р.; США 2000 р.; Норвегія 2001 р.; Велика Британія 2011 р. та ін.).

Водночас, Постановою Кабінету Міністрів України № 1438 від 23 грудня 2022 р. було прийнято рішення «Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про повітряне сполучення». Після відповідного інформування білоруської сторони Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про повітряне сполучення, укладена в м. Мінську 17 липня 1995 р., припинить свою дію 3 січня 2024 р. Також, Урядом України прийнято аналогічне рішення щодо рф. Постановою Кабінету Міністрів України 31 січня 2023 р. № 87 було прийнято рішення про припинення дії Угоди про повітряне сполучення і

співробітництво в галузі повітряного транспорту та Угоди про принципи співробітництва в галузі виробництва і поставок авіаційної техніки між Україною та РФ, укладеної 8 лютого 1993 р. Угода припиняє свою дію протягом трьох місяців з дня коли одна із сторін повідомить іншу сторону про свій намір припинити її дію [323].

Верхня межа повітряного простору

Жодна держава, в односторонньому порядку, не може встановити крайню (верхню) межу свого повітряного простору, а саме відмежувати повітряний простір держави від космічного простору – території з міжнародним режимом.

За звичаєвим правом висота повітряного стовпа, для відмежування повітряного простору від космічного, дорівнює 100–110 км над рівнем моря.

Одним із найвідоміших визначень верхньої межі, що відмежовує повітряний простір від космосу є лінія Кармана, встановлена в 1960-х роках і розташована на висоті 100 кілометрів (62 милі) над Землею. Лінія Кармана названа на честь американського інженера, фізика угорського походження Теодора фон Кармана, це стандарт, який використовується Всесвітньою федерацією повітряного спорту для ведення записів.

Австралія, Данія та Казахстан прийняли лінію Кармана, еквівалентну 62 милям (100 км) для нижньої межі простору. Сполучені Штати мають власний стандарт у 50 миль (80 км), що встановлений федеральним законом і використовується як Міністерством оборони, так і НАСА.

Повітряний простір має особливе значення для авіації, тому під час застосування правил повітряної навігації враховується так званий «функціональний критерій».

Більшість комерційних авіакомпаній здійснюють рейси, пов'язані з перевезенням пасажирів, вантажів по всьому світу, отже, вони повинні мати дозвіл на перетин повітряного простору інших держав. Правовий режим повітряного простору визначає Чиказька конвенція 1944 р. та деякі інші міжнародні договори і практики.

Територіальні надра. Надра держави мають важливе значення у зв'язку з роботою шахт і будівництвом тунелів, а також для прокладання телекомунікаційних кабелів та іншого. Територіальні надра не є особливою частиною території. Загальновизнано, що держави не обмежені у використанні надр. Нижньою межею надр є центр Землі. Надра належать державі до технічно досяжної глибини, тобто залежить від технічної спроможності кожної конкретної держави.

Правовий статус надр в Україні визначений Конституцією та законами України. Відповідно до Кодексу України про надра 1994 р., *надра* – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (ст. 1).

³²³Державна авіаційна служба України. URL: <https://avia.gov.ua/pro-nas/mizhnarodna-diyalnist/ugodi-pro-povitryane-spoluchennya>

Отже, *територіальні надра* – це частина території держави під її сухопутною і водною поверхнею в межах загальновизнаних державних кордонів.

Територіальний суверенітет

Як ми вже зазначали, для держави важливо мати визначену територію в межах якої вона може здійснювати свою владу та приймати власні закони без будь-якого іноземного втручання. Можна сказати, що територіальний суверенітет це правовий зв'язок, відносини між державою і фізичною територією на якій вона розташована і в межах якої здійснюється її влада.

Територіальний суверенітет встановлює правило: існує визначена територія в межах якої конкретна держава має виключну владу над нею та право застосовувати свою юрисдикцію щодо осіб і просторів, що входять до цієї території, не наближаючись до інших держав. Територіальний суверенітет означає повноту повноважень держави над територією.

Отже, *територіальний суверенітет* – можливість держави на своїй території здійснювати свою владу та приймати власні закони без будь-якого іноземного втручання.

Способи набуття і втрати територіального суверенітету або державної території

Територія є одним із елементів, якими повинна володіти держава, щоб бути суб'єктом міжнародного права.

Критерієм для класифікації способів набуття територіального суверенітету є відмінність між початковим і похідним набуттям суверенітету над територією.

На територіях, що юридично характеризуються як *terrae nullius* (нічийна земля), набуття суверенітету називається «первинним», тоді як для територій, що вже перебувають під суверенітетом іншої держави, – «похідним».

Виходячи з даних відмінностей, фактичне заволодіння *terrae nullius* розглядається як первинний спосіб набуття суверенітету, тоді як цесія є похідним титулом суверенітету. У Консультативному висновку щодо Західної Сахари Міжнародний суд ООН схвалив цю відмінність, коли мав справу з угодами, укладеними між місцевими вождями та колоніальними державами.

Традиційно в юридичній літературі визначено кілька способів набуття територіального суверенітету, а саме: цесія, ефективна окупація (ефективність), приєднання, завоювання або підкорення і давність володіння.

Цесія – передача території від однієї держави до іншої. Цесія території означає відмову однієї держави від права власності на конкретну територію та її передача під суверенітет іншої держави.

Держава може поступитися будь-якою частиною сухопутної території, а також поступитися усією своєю територією тобто увійти до складу іншої держави. Водна територія (ріки та територіальне море) не може бути окремо передана під суверенітет іншої держави, оскільки є невідчужуваною частиною сухопутного простору. При передачі території держава-власник передає суверенітет, а не тільки урядові повноваження. Як правило поступка територією відбувається в рамках договору, як у мирний, так і післявоєнний час і свідчить про взаємне визнання суверенітету.

Набуття території однією державою є втратою для іншої. Акт цесії може мати характер дарування, продажу, обміну чи оренди. *Наприклад, США у 1867 р. купили у царської Росії Аляску; Китай поступився територією Гонконгу, півостровів Цзюлун і Коулун на користь Великобританії після Опіумних війн (1840 р. і 1860 р.) За договором від 9 червня 1898 р. дані території були передані Великій Британії в оренду на 99 років. 1 липня 1997 р. Гонконг був повернений під юрисдикцію Китаю.*

Ефективна окупація розглядається у двох аспектах.

По-перше, це набуття terra nullius, тобто коли держава набуває суверенітету над територією, котра спочатку не належала жодній державі. На час такої окупації територія мала бути не заселеною, або мати населення, громада якого не вважалась як держава.

По-друге, територія, переходить насильницьким шляхом із застосуванням армії держави-окупанта. В такому випадку окупація обмежується територією, на якій утворена та здійснюється така влада.

У сучасному світі придбання території шляхом окупації майже неможливе, враховуючи відсутність terra nullius (нічийних територій), а окупація із застосуванням сили заборонена міжнародним правом.

Водночас для вирішення територіальних спорів між державами має суттєве значення правомірність набуття території через первинне набуття суверенітету nemo dat quod non habet (ніхто не дає того, чого не має). *Наприклад, у суперечці Сенкаку/Дяюйдао Японія встановила ефективну окупацію, незважаючи на претензії Китаю на законний суверенітет островів. Китай почав заявляти про свої претензії в 1970-х рр. після відкриття нафтових запасів, базуючи свою позицію на аргументі «історичних прав». Його протести проти японської окупації Сенкаку/Дяюйдао загострилися після того, як Токіо націоналізував острови у 2012 р. Японія заперечує існування суперечки, що відображає її позицію фактичного окупанта. Китай також стверджує, що спірні елементи не є скелями і тому можуть створювати ВЕЗ і континентальний шельф під UNCLOS. Японія стурбована тим, що вона вважає порушенням Китаєм японських територіальних вод навколо цих об'єктів, оскільки вторгнення кораблів китайських правоохоронних органів почастишали після націоналізації Японією островів. Ці занепокоєння посилюються після того, як у листопаді 2013 р. Китай оголосив ідентифікаційну зону протиповітряної оборони (ППО) у Східно-Китайському морі, яка охоплює повітряний простір над островами Сенкаку/Дяюйдао, скелею Сокотра та зовнішніми межами претензій Китаю на континентальний шельф.*

Завоювання або підкорення – це придбання території із застосуванням військової сили з подальшою анексією. Даний спосіб придбання території традиційно притаманний імперським державам і тим, які використовують силу для збільшення території своєї держави, що заборонено у міжнародному праві. Відповідно, анексія Кувейту Іраком у 1990 р. була неправомірною, оскільки територія була набута з порушенням норм міжнародного права. Анексія частини території України (у 2014 р. – Автономної Республіки Крим, у 2022 р. – частини Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей) також визнана рішенням ГА ООН як незаконна.

Давність володіння – набувальна давність передбачала передачу території набувачу держави через відкрите володіння шляхом безперервного контролю над територією протягом тривалого періоду часу *de facto*, що суперечить початковому (первинному) стану. Не існувало конкретних правил, що встановлювали б мінімальну тривалість часу або необхідні акти суверенітету для того, щоб успішно отримати титул шляхом встановлення давності володіння територією.

Прикладом, права власності заснованого на давності володіння є, вже раніше згадана, справа щодо острова Пальмас. У цій справі суддя Губер встановив, що навіть якщо було б прийнято, до уваги позиція Сполучених Штатів, що Іспанія мала право власності на острів через відкриття, даний титул не має переваги над «безперервним та мирним проявом суверенітету». У цьому випадку вимагалось, щоб існували дії, котрі можна віднести лише до суверенітету; бажання діяти як суверен, а також мовчазна згода з боку первинного суверену.

Також у міжнародному праві відомі випадки появи/зміни конфігурації територій: акреція, природні та штучні новоутворення.

Акреція ще один із (відносних) способів набуття території. Акреція (залишення та утворення нового русла ріки) – це природній геологічний процес, що призводить до збільшення або зменшення території (фізичного розширення/звуження території), викликані природними змінами рельєфу. Це може призвести до утворення нової землі. В залежності від фактору впливу на утворення нової території – новоутворення може бути природним або штучним.

Природні новоутворення – зміни території під впливом природніх явищ, поява внаслідок вулканічної діяльності, залишення русла річки та створення нового русла, а також висихання озера. *Наприклад, ерозія землі, котра колись належала державі К. вище за течією, призводить до розширення берега річки держави Ю. нижче за течією. Територія обидвох держав зменшуються або збільшуються.*

Штучні новоутворення, як правило, є результатом праці людини – поява нових територій вздовж морського узбережжя, рукотворні (штучні) острови, насипи, дамби та хвилерізи. Штучні територіальні новоутворення не збільшують територію держави. Відповідно жодна держава без попереднього погодження з іншою державою не може навмисно змінювати

власну територію на шкоду іншій державі. У 2003 р. Малайзія звернулася до Міжнародного трибуналу з морського права про вжиття тимчасових заходів проти Сінгапуру, посилаючись на екологічну стурбованість щодо потенційних робіт з меліорації в Джохорській протоці.

Способи втрати території

Дія природи – держава може втратити територію внаслідок дії природи для через землетрус, узбережжя моря та острова можуть зовсім зникнути.

Підкорення – оскільки держава може отримати територію шляхом анексії, інша держава може втратити її через підкорення.

Повстання – коли нова держава створюється внаслідок революції чи повстання, це буде втрата території через повстання.

Відмова (зречення) – це спосіб втрати території шляхом зречення. Це повна протилежність набуття, що вимагає як володіння, так і наміру.

Незалежність колонії – надання незалежності колонії також є способом втрати імперіалістичною державою незалежності територій, що перебувають під її контролем.

Територіальна юрисдикція

Територіальна юрисдикція держав є похідною від суверенітету держав і складається з багатьох ознак. Як ми вже зазначали, держава здійснює владу над територією, населенням, майном та подіями, що відбуваються в межах держави. Держава має владу і повноваження формувати та виконувати закони, що нею ухвалюються.

Територіальна юрисдикція держав здійснюється в межах сухопутної території; повітряної території; акваторії (внутрішні води держави та її територіальні води); надр (підземної території держави); національних повітряних, морських і річкових суден.

Види територіальної юрисдикції

Міжнародне право забороняє втручання у внутрішні справи інших держав (ст. 2 (7) Статуту ООН). Держава вирішує внутрішні питання в межах своєї території, територій, які належать до державних анклавів, а також питання, які так чи інакше пов'язані з державою в будь-якому стані.

Ця умова веде до функціонування паралельної юрисдикції, що складається із двох частин: суб'єктивної та об'єктивної територіальної юрисдикції.

Суб'єктивна територіальна юрисдикція здійснюється державою у випадку вчинення злочину на її території.

Об'єктивна територіальна юрисдикція здійснюється державою у випадку впливу злочину на саму державу.

Існують конвенції та договори, завдяки яким держави отримують повноваження передавати іншим державам юрисдикцію, а також можливість певною мірою здійснювати юрисдикцію в інших державах. Наприклад, Ізраїль-Йорданський мирний договір, Протокол Франції та Великобританії.

Принципи територіальної юрисдикції

В основному існує чотири принципи, від яких залежать цивільні та кримінальні провадження державної юрисдикції:

Територіальний принцип – держава має виключний контроль над своєю територією, людьми та власністю, що входять до її території, а всі інші іноземні держави повинні поважати суверенітет цієї держави. Основна юрисдикція над територією здійснюється лише державою незалежно від національності особи. Цей принцип у міжнародному праві розглядається як основна підстава розповсюдження влади.

Принцип громадянства (національності) – держава може здійснювати свою юрисдикцію щодо громадян своєї держави, де б вони не знаходились. Ці відносини не пов'язані із критерієм перебування. На цьому принципі базується кримінальна юрисдикція. Наприклад, притягнення до відповідальності за вчинення тяжких злочинів, як вбивство, контрабанда, незаконний обіг наркотичних засобів, торгівля людьми, найманство, порушення правил і звичаїв ведення війни та інші злочини. Також даний принцип широко використовується у юрисдикції цивільного права.

Види принципу громадянства

Принцип активного громадянства – право держави притягнути до відповідальності та карати будь-яку особу, яка є громадянином цієї держави і вчинила злочин у будь-якій іншій державі.

Принцип пасивного громадянства – будь-яка держава може претендувати на юрисдикцію за ті злочини, що вчиняються проти громадян цієї держави іноземними громадянами (іноземцями) за кордоном, а саме такі злочини, як тероризм та інші міжнародні злочини.

Принцип універсальності – держава може претендувати на юрисдикцію над злочинами, вчиненими будь-якою особою в будь-якій державі універсально. Для того, щоб претендувати на юрисдикцію, держава не потребує особливого зв'язку з особою.

Принцип захисту або безпеки – майже всі держави визнають юрисдикцію над іноземцями за дії, вчинені за кордоном, котрі зачіпають внутрішньодержавну, міжнародну безпеку чи інші ключові інтереси держави. Концепція даного принципу охоплює різноманітні правопорушення, не обов'язково обмежуючись політичними діями. Відповідно до цього принципу юрисдикція держави може здійснюватися щодо особи (іноземця), яка скоїла злочин за межами її кордонів, якщо така поведінка криміналізована національним законодавством і негативно впливає на безпеку даної держави. Дозволяє державі надавати екстериторіальну дію законодавству, щодо криміналізованої поведінки, котра завдає шкоди національній безпеці або іншим державним інтересам. Наприклад, у справі *Великобританія проти Норвегії (справа про рибальство в Північній Атлантиці)*. Великобританією була оскаржена претензія Норвегії щодо морської території та втручання у діяльність

рибальських суден, також Великобританія звернулась до Міжнародного суду з проханням визначити розширення територіальних претензій Норвегії на море та надати певну компенсацію, оскільки це суперечить міжнародному праву. Суд постановив, що вимога Норвегії щодо частини морського простору повністю відповідає міжнародному праву.

Отже, територіальна юрисдикція щодо законів і вчинення злочинів стосується не тільки злочинів, що вчиняються на території держави або на її кордоні, але й злочинів, що вчиняються за її межами і мають безпосередній вплив на саму державу.

Територія держави і кордони

Територія – це більше ніж межа влади держави, це юридичний статус державної компетенції. Оскільки територія надає право державі діяти, необхідно встановити таку межу-кордон, що буде «прив’язана» до конкретної території.

Поняття кордону (або лінії кордону) походить від поняття «збройний фронт»; іншими словами, лінія, яку не може перетнути ворожа армія, щоб увійти на територію іншої держави.

Термін кордон, вперше був використаний на початку XIV ст. в дипломатичній ноті. Даний термін замінив слово *marchland*, тобто лінія, простір, що характеризується зміною суверенітету або розділяє геополітичні одиниці [³²⁴, с. 563].

Кордон – це чітка лінія, що розділяє два територіальні простори, над яким здійснюється окремий суверенітет. Про це зазначає Міжнародний суд ООН у справі храму Преах-Віхеар. Визначення кордону є вирішальним моментом щодо існування держави.

Державний кордон може бути встановлений за допомогою різноманітних засобів, а саме договору, угоди, переговорів між урядами чи іншими політичними акторами. Державні кордони у деяких випадках встановлюються по природних об’єктах: річки, гори та інші географічні орієнтири, а інколи встановлюються довільно із нанесенням відповідних ліній на карту.

Державний кордон – це зовнішня, реальна чи уявна лінія котра відповідає конфігурації території держави, що відокремлює територію держави від інших держав чи територій з міжнародним режимом.

Основна функція державного кордону – розмежування територій.

Типи кордонів

1. Кордони, що встановлюються відповідно до нормативно-правового акта/політики – визначені угодою між двома і більше державами відповідно до міжнародного права:

визначені кордони – зафіксовані у міжнародних документах;

³²⁴ Case concerning the territory of “Rann of Kutch” (India v. Pakistan) : Arbitral Award of 30 June 1965. *Reports of International Arbitral Awards*. 1965. Vol. XVIII. 579 p.

розмежовані кордони – нанесені на карту;

демарковані кордони – визначаються встановленням на місцевості фізичних об'єктів, таких як демаркаційні знаки встановленого зразка, стіна, паркан.

2. *За природою створення кордони поділяють на:*

природні (фізичні) кордони визначаються відповідно до ландшафту (географічних умов) між державами. Це природний бар'єр між двома державами, а саме русло річки, гірські хребти, пустеля тощо. Такі кордони легко ідентифікувати і складно змінити. *Наприклад, Кордон між Францією та Іспанією, встановлений по хребту Піренейських гір; Альпи є природним кордоном між Францією і Італією; Гімалаї є природним кордоном, що розділяє Китай, Індію та Непал. Ці високі гірські хребти є одними з найвищих у світі та утворюють природний бар'єр між цими державами; Кордон між США і Мексикою – проходить по річці Ріо-Гранде;*

геометричний кордон – лінія або площа, що відділяє територію держави від іншої території. Геометричний кордон проводиться, як правило, без урахування рельєфу місцевості і виглядає на карті, як пряма лінія, що з'єднує дві визначені на місцевості точки державного кордону;

географічний державний кордон – збігається із географічними координатами (проводиться по паралелям та меридіанам). Найчастіше такі кордони можна побачити в Африці та Америці.

Як правило, держави мають *комбіновані кордони*.

3. *За складовими елементами кордони поділяють на:*

сухопутні – розділяють сухопутну територію держави;

річкові – річка є межею між двома державами, зазвичай це лінія тальвегу або русло річки;

морські – можна поділити на два види: внутрішні (відокремлюють внутрішні води від територіальних вод узбережної держави) та зовнішні (розмежовують морську територію держави від території іншої держави чи відкритого моря);

повітряні – мають два види: умовна вертикальна лінія (стовпи повітря), що відмежовують державну територію однієї держави від іншої чи території з міжнародним режимом; умовна горизонтальна лінія, що відмежовує повітряний простір держави від космічного простору (території з міжнародним режимом).

Як правило, лінія кордону має бути прямолінійною та безперервною, навіть якщо міжнародне право не вимагає ідентифікації подібних об'єктів межевими рамками. У будь-якому випадку делімітація території держави в основному регулюється законом і зазвичай відбувається відповідно до правила пропорційності, що має враховувати фізичні характеристики території [³²⁵].

³²⁵ See Guinea-Bissau v. Guinea, Arbitral Award of 14 February 1985, in Rev. Gen. Dr. Int., 1985, at. 193 ff., para. 120. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XIX/149-196.pdf

Для визначення меж державної території необхідно провести делімітацію з наступною демаркацією. Такі дії відбуваються із дотримання загальновизнаних правил, із дотриманням інтересів держав-учасниць шляхом укладання міжнародного договору.

Делімітація – це встановлення кордонів шляхом підписання міжнародного договору із зазначенням державного кордону на карті великого масштабу.

Види делімітації

Одностороння – можлива тільки в разі відокремлення територіального простору від території з міжнародним режимом.

Конвенційна – проводиться шляхом укладання договорів та угод під час поділу територій двох або більше держав.

Юрисдикційна – у разі розбіжностей, територіальних суперечок можливе звернення до третьої сторони, посередництва або судового розгляду для врегулювання конфлікту. Але, враховуючи делікатність питання, міжнародні суди або інші суб'єкти, що виступають як арбітри у територіальних спорах, намагаються пом'якшити суворість прийнятого рішення заради балансу задоволення інтересів різних сторін.

Демаркація – процес установлення кордонів на місцевості відповідно до договору про делімітацію державного кордону.

Демаркація кордону на місцевості дуже важлива з деяких причин.

По-перше, із встановленням кордону на місцевості зменшується в майбутньому ймовірність будь-яких територіальних суперечок між сусідніми державами. Навіть порівняно з ХХ ст., коли виникали територіальні суперечки через нечітко визначені лінії кордону, сучасний стан демаркації державних кордонів суттєво зменшив повторення таких суперечок.

По-друге, наявність видимого розмежування – фізичної присутності лінії кордону робить діяльність з управління кордоном легшою та більш ефективною. Наприклад, щодо управління безпекою, прикордонники з обох боків кордону можуть легше планувати та виконувати свої обов'язки вздовж кордону.

По-третє, позначений, відповідним добре впізнаваним маркуванням, кордон дозволяє особам по обидва його боки, особливо в густонаселених або прикордонних районах де щодня місцеві жителі перетинають кордон, знати про своє місце перебування під час руху.

Жодна норма міжнародного права не визначає, які кордони об'єктивно повинна мати держава. Визначення кордонів, як правило фіксується в положеннях договорів, узгоджених між сусідніми державами на основі міркувань переважно кон'юнктурного характеру.

Процес демаркації (встановлення кордону) складний і може тривати багато років. Наприклад, демаркація кордону між США і Канадою, тривала з 1783 р. по 1910 р.

Нині держави визнали, що кордони, які були делімітовані, але остаточно не демарковані, стають предметом територіальних конфліктів на дипломатичному рівні, тому вчасна демаркація визначених кордонів дає змогу підтримувати стабільність, мир і порядок.

Державний кордон України та його правий режим

Міжнародне право регулює загальний порядок визначення і встановлення державних кордонів через призму основних принципів міжнародного права (суверенної рівності держав, територіальної цілісності, недоторканості й непорушності державних кордонів та інших); підстави і порядок зміни приналежності тієї чи іншої території та проходження державних кордонів; встановлення режиму державних кордонів та порядок вирішення територіальних спорів між державами.

Національне право визначає порядок встановлення, функціонування та охорони державного кордону.

Державний кордон на місцевості позначається чітко видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок установа яких визначаються законодавством України і міжнародними договорами України.

Відповідно до ст. 1 закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. *державний кордон України* це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, що визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

Правовий режим державного кордону України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Ця діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів.

Види державного кордону України

Сухопутний – встановлюється на суші по характерним точкам і лініям рельєфу або чітко видимим орієнтирам.

Наприклад, відповідно до україно-угорського двостороннього договору з прикордонних питань на сухопутних ділянках державного кордону повинна бути шестиметрова прикордонна просіка (по 3 метри у кожен бік) очищена від рослинності, що обмежує видимість. Будь-яке будівництво в прикордонній просіці забороняється, за винятком споруд, призначених для охорони державного кордону та споруд, будівництво яких визначається на підставі міжнародних договорів.

Морський – встановлюється на морі по зовнішній межі територіального моря України на відстань 12 морських миль.

Річковий – встановлюється на:

- судноплавних річках по середині головного фарватеру або тальвегу річки;

- несудноплавних річках (ручаях) по їх середині або по середині головного рукава річки;

- озерах та інших водоймах по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншої водойми.

Гідротехнічні – встановлюються на:

- водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах відповідно до лінії державного кордону України, котра проходила на місцевості до їх заповнення;

- залізничних і автодорожніх мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді.

Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) в той чи інший бік.

Елементи режиму державного кордону України

Режим державного кордону України визначає порядок перетинання державного кордону України; плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України; заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них; утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні.

1. *Перетинання державного кордону України* здійснюється на шляхах сполучення через державний кордон у місцях здійснення прикордонного контролю із додержанням встановлених правил. Див. Закон України «Про державний кордон України» 1991 р.; Закон України «Про прикордонний контроль» 2009 р. та інші;

2. *Пропуск через державний кордон, що передбачає прикордонний та митний контроль.* Особи, транспортні засоби, вантажі та інше майно, що перетинають державний кордон України, підлягають прикордонному і митному контролю. Також, у випадках передбачених національним законодавством може проводитись перевірка рівня іонізуючого випромінювання; фітосанітарний, ветеринарно-санітарний контроль; державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин.

3. *Мирний прохід через територіальне море України, захід іноземних невійськових суден та військових кораблів у внутрішні води і порти України.* Право мирного проходу іноземних невійськових суден та військових кораблів через територіальне море України передбачено законодавством України і міжнародними договорами України.

4. *Ведення господарської, промислової та іншої діяльності на державному кордоні.* Судноплавство, користування водними об'єктами для потреб лісосплаву та інші види водокористування, створення різних гідроспоруд, провадження інших робіт у внутрішніх водах України, користування землею, лісами, тваринним світом, ведення гірничої справи, геологічних розвідувань та інша господарська діяльність на державному кордоні України провадяться відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України. Провадження такої діяльності здійснюються таким чином, щоб забезпечити належний порядок на державному кордоні України.

Порядок здійснення всіх видів господарської діяльності на державному кордоні України встановлюється компетентними органами України за погодженням з органами Державної прикордонної служби України з урахуванням місцевих умов.

У прикордонній смузі й у контрольованому прикордонному районі відповідно до національного законодавства встановлюється спеціальний прикордонний режим. Так, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1147 Про прикордонний режим: вздовж державного кордону на його сухопутних ділянках і вздовж берегів прикордонних річок, озер та інших водойм встановлено прикордонну смугу завширшки 5 км від лінії державного кордону, де визначається прикордонний режим, але не менше від ширини смуги місцевості, що розташована в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд.

5. *Правила утримання державного кордону України* передбачені в укладених двосторонніх договорах нашої держави із сусідніми державами. Так, держави зобов'язані утримувати державний кордон в належному стані: розташування, вигляд, форма, розміри та забарвлення прикордонних знаків, ширина і чистота прикордонних смуг (просік) повинні відповідати вимогам прописаним в договорі про делімітацію державного кордону та інших документах, що визначають конфігурацію державного кордону.

*Особливості прикордонного контролю офіційних представників
та дипломатичних представників держав*

Не підлягають прикордонному контролю:

- Глави держав;
- члени делегацій, які прибувають разом главою держави та про прибуття яких офіційно повідомлено дипломатичними каналами.

У пунктах пропуску через державний кордон під час здійснення прикордонного контролю може надаватися пріоритет перед іншими особами:

- особам з дипломатичними, офіційними або службовими паспортами, виданими іноземними державами, визнаними Україною;

- особам, які виконують свої обов'язки згідно з повноваженнями, наданими міжнародними міжурядовими організаціями, що підтверджується відповідними документами.

Зазначені особи не зобов'язані підтверджувати наявність у них фінансового забезпечення для перебування в Україні.

Зміни державного кордону

Сучасне міжнародне право, визнаючи принцип територіальної недоторканності однією зі своїх головних основ, допускає зміну кордонів державної території лише в чітко визначених випадках.

До них насамперед належать:

- 1) здійснення народами і націями свого права на самовизначення і утворення нових незалежних держав на колишніх залежних територіях, об'єднання двох чи декількох держав або поділ існуючої держави;

- 2) обмін ділянками території між суміжними державами з метою встановлення більш зручного проходження лінії кордону на місцевості;

- 3) невеликі зміни положення лінії кордону під час його редемаркації.

Редемаркація – уточнення лінії проходження кордону між сусідніми державами, наприклад унаслідок стихійного лиха, тектонічних зсувів тощо.

Будь-які зміни в розташуванні державного кордону повинні відбуватися на підставі міжнародного договору, в якому проводиться делімітація нового кордону, а згодом і його демаркація.

Відповідно до ст. 62 (2 (а)) Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., до договорів, що встановлюють кордон, не застосовується застереження про докорінну зміну щодо обставин, які існували під час укладення договору і не передбачалась учасниками.

Отже, для збереження стабільності нових незалежних держав та уникнення довільного проведення кордонів Конвенція 1969 р. юридично закріпила принцип *uti possidetis* («те, що є Вашим, у Вас і залишається»). Необхідно зауважити, що даний принцип стосується тільки правонаступництва кордонів, не зачіпаючи інші об'єкти правонаступництва (договори, архіви, борги тощо).

Водночас під час утворення незалежних держав принцип *uti possidetis* не виключає можливості зміни кордонів, але такі зміни мають відбуватися мирним шляхом і на договірній основі.

2. Територія з міжнародним режимом (територія спільного використання)

Територія із міжнародним режимом також має назву «територія спільного чи загального використання». На ці простори не поширюється суверенітет чи юрисдикція жодної держави, а діють норми міжнародного

права. До таких територій зараховують відкрите море і повітряний простір над ним, морське дно за межами континентального шельфу, Антарктика, Місяць, космічний простір та небесні тіла, що знаходяться в ньому.

У практиці міжнародного права розроблена концепція міжнародної території загального використання. У рамках даної концепції, з метою освоєння та використання таких просторів, розроблено індивідуальні правила, що визначають порядок діяльності суб'єктів міжнародного права, наприклад, Женевські конвенції 1958 р.: Про територіальне море та прилеглу зону, Про континентальний шельф, Про відкрите море; договір про Антарктику 1959 р.; Договір про принципи діяльності держав у дослідженні та використанні космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р.; Конвенція ООН з морського права 1982 р.

3. Територія з особливим міжнародним режимом. Демілітаризована та нейтралізована територія

Територія з особливим міжнародним режимом у міжнародному праві – це простір, на який поширюються спеціальні міжнародні правові норми, що регулюють його використання та правовий статус. Такий режим устанавлюється для збереження миру, безпеки або стабільності в регіоні. Обмеження використання території, прийняті договором, не впливають на територіальний суверенітет як титул, навіть якщо обмеження стосується питань національної безпеки та підготовки до оборони. Те саме стосується випадків, коли демілітаризовані зони були запроваджені Радою Безпеки або навіть (у контексті тимчасових заходів) Міжнародним судом ООН

Демілітаризована територія – це простір, в якому, згідно з міжнародними договорами, заборонено або обмежено розміщення збройних сил та військового обладнання. Основною метою демілітаризації є запобігання військовим конфліктам і забезпечення миру в певному регіоні. Залежно від міжнародних домовленостей демілітаризація може бути тимчасовою або постійною.

Ознаки демілітаризованої території:

- заборона військової діяльності – на території заборонено розміщення збройних сил, військових баз або будь-якої іншої військової інфраструктури;

- забезпечення миру – метою демілітаризації є зменшення напруги та запобігання можливим конфліктам;

- міжнародний контроль – за дотриманням режиму демілітаризації стежать міжнародні організації або держави-підписанти відповідних міжнародних договорів. *Наприклад, відповідно до Договору про Антарктику 1959 р., континент Антарктика є демілітаризованою зоною, де заборонена будь-яка військова діяльність. Вона використовується лише в мирних цілях, переважно для наукових досліджень. Аландські острови – угодою, підписаною після Кримської війни у 1856 р., визначено, що ці*

острови мають демілітаризований статус, отже заборонено розміщення там військових сил. Синайський півострів (Єгипет) – після укладення мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем у 1979 р. Синайський півострів став частково демілітаризованою зоною під наглядом міжнародних спостерігачів.

Нейтралізована територія – це простір, на якому, згідно з міжнародними договорами, заборонено не лише військову діяльність, але й вжито заходів для запобігання втягненню цієї території у військові конфлікти. Дана територія може мати особливий статус, що передбачає нейтралітет під час збройних конфліктів міжнародного та не міжнародного характеру.

Ознаки нейтралізованої території:

– заборона агресії – держави зобов'язуються не використовувати цю територію для ведення бойових дій та не нападати на неї;

– міжнародні гарантії – нейтралітет і безпека території гарантуються міжнародними договорами та підтримуються державами або міжнародними організаціями;

– політична нейтральність – дана територія зазвичай не бере участі у військових конфліктах та має особливий політичний статус, що підтримується міжнародним співтовариством. *Наприклад, Швейцарія (хоча це не «територія» в вузькому розумінню) є нейтралізованою державою, її нейтралітет визнається та гарантується міжнародними угодами з 1815 р. Отже, Швейцарія не бере участі у військових конфліктах і не є полем бою. Ліхтенштейн – держава з нейтралітетом, який підтримується міжнародними угодами, що фактично робить її нейтралізованою територією. ДМЗ (Демілітаризована зона) між Південною та Північною Кореєю – у політичному розумінні територія не є повністю нейтралізованою, натомість, вона є частково нейтралізованою зоною, яка розділяє дві держави з метою запобігання прямим військовим зіткненням. Ця зона є надзвичайно важливою для збереження миру на Корейському півострові.*

Отже, дані території відіграють важливу роль у збереженні миру та міжнародної стабільності. Демілітаризована територія передбачає відсутність військової присутності та заборону військових дій, але не завжди повну політичну нейтральність. Основною метою для встановлення статусу демілітаризованої території є зменшення військової загрози. Нейтралітет території забезпечується не тільки відсутністю військових дій, але й політичною нейтральністю в міжнародних конфліктах. Нейтралізована територія є об'єктом міжнародного захисту від будь-яких військових дій.

4. Територіальні спори

Територіальні спори є найбільш складним та історично обтяженим процесом. Традиційно вони стосуються питань суверенітету, етнічної належності, мови, релігії, культури, а також питань спільного використання природних ресурсів, включаючи доступ до корисних

копалин, річок, моря та транспортних мереж. Сприяють територіальним суперечкам фізичні та топографічні розбіжності, оскільки вони часто пов'язані з питаннями про природу ландшафту, доступністю до земельних та морських ресурсів, що також впливають на складності спору. Крім того, давні історії колонізації, завоювання та переміщення населення дещо заважають сучасному вирішенню цих суперечок. У різні історичні періоди розвитку держав визначення територіальних меж використовували для виправдання воєн, погромів, геноцидів та інших порушень міжнародно встановлених правил.

Територіальний спір – це розбіжності між двома чи більше державами щодо того, яка держава здійснює суверенітет над певною частиною території.

Категорії територіальних спорів

Спори, що стосуються всієї території держави. Такі спори призводять до виклику існуванню цієї держави.

Спори, що стосуються лише частини території однієї чи кількох держав; встановлення одного чи кількох кордонів, котрі розмежовують територію, над якою кожна держава здійснює суверенітет. *Наприклад, у територіальному спорі (Румунія/Україна) 16 вересня 2004 р. Румунія подала заяву про порушення справи проти України щодо спору про «встановлення єдиного морського кордону між двома державами в Чорному морі, таким чином розмежовуючи континентальний шельф і виключні економічні зони, що їм належать». Після відкритих слухань, проведених у вересні 2008 р., Суд 3 лютого 2009 р. виніс своє рішення у справі та визначив лінію розмежування континентального шельфу і виключної економічної зони Румунії і України в Чорному морі.*

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів є одним із запобіжників у підтриманні міжнародного миру та безпеки. Він реалізує звичаєву, імперативну норму про заборону застосування сили.

Територіальні спори часто призводять до дипломатичної, економічної та військової напруги між двома чи більше державами. Вони можуть спричинити політичну нестабільність і невизначеність щодо того, яка держава контролює та здійснює владу над спірною територією. Як наслідок територіальні спори часто призводили до збройних конфліктів. Однак багато таких суперечок вирішувались мирним шляхом через механізм вирішення спорів.

Статуту ООН у ст. 33 перераховує механізми, доступні державам для мирного вирішення їх міжнародних суперечок, зокрема переговори, розслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судове врегулювання та звернення до регіональних установ або домовленостей.

Декларація ООН про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами 1970 р. вимагає від національних органів влади «прагнути якнайшвидшого та справедливого

вирішення своїх міжнародних суперечок шляхом переговорів, розслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового врегулювання». Для держав немає прямого зобов'язання вибрати певний спосіб для вирішення спору, крім випадку закріплення зобов'язання до врегулювання суперечки конкретним способом у спеціальному договорі. *Наприклад, Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику у ст. 19 зазначає, що держави-учасниці можуть вибрати шляхом подачі письмової заяви одне або обидва засоби врегулювання суперечок...: Міжнародний Суд ООН; Арбітражний трибунал.*

Крім того, держави не зобов'язані розглядати спір за допомогою певного механізму, на який вони не дали згоди. Це означає, що конкретний засіб для пом'якшення міжнародного конфлікту може бути реалізований лише за умови згоди обох сторін конфлікту. Крім того, якщо один із засобів вирішення спору не приносить очікуваного результату, держави зобов'язані шукати юридичного вирішення спору іншими мирними узгодженими шляхами. *Наприклад, Договір про Антарктику ст. 11 визначає, що у випадку коли спір не було розв'язано шляхом переговорів, розслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду або іншими мирними засобами за їх власним вибором, спір за взаємною згодою сторін передається на розгляд у Міжнародний Суд. Сторони, що беруть участь у спорі зобов'язані продовжувати пошук його розв'язання будь-яким мирним засобом.*

Традиційно міжнародне право вирішує територіальні спори переважно через норми, пов'язані із правом власності на певну територію. Вирішення таких спорів значною мірою базується на юридичних нормах і принципах, що визначають підстави для претензій на територію, способи набуття або втрати території, а також на міжнародних судових рішеннях.

Отже, сучасні методи та процедури мирного вирішення міжнародних суперечок, в тому числі територіальних, можна поділити на два види дипломатичні (переговори, добрі послуги або посередництво, примирення) та правові/судові.

Дипломатичні шляхи врегулювання територіальних спорів

Переговори – це будь-яка форма прямого чи опосередкованого спілкування, за допомогою якої сторони, що мають протилежні інтереси, обговорюють форму будь-яких спільних дій, які вони можуть вжити для остаточного вирішення суперечки між ними. *У справі Міжнародного суду ООН щодо континентального шельфу Північного моря Суд обговорював поточний спір між Німеччиною та Данією, Німеччиною та Нідерландами щодо розмежування континентального шельфу Північного моря. У своєму рішенні Суд розглянув цінність переговорів для вирішення спору, зазначивши, що переговори мають «фундаментальний характер».*

Добрі послуги – це спосіб врегулювання міжнародного територіального спору, який передбачає надання третім сторонам сприяння створенню середовища, в якому держави, що сперечаються, можуть обмінюватися своїми позиціями на нейтральній території та за сприятливих обставин із загальною темою для досягнення консенсусу.

Посередництво/медіація передбачає активну участь третьої сторони в обговоренні територіального спору та повноваження пропонувати рішення. Медіація може виявитися найефективнішим засобом вирішення міжнародних спорів, коли мова йде про територіальні спори.

Імпліцитно, навіть під час війни держави зобов'язані брати участь у дипломатичному вирішенні суперечок, включаючи переговори, добрі послуги або посередництво/медіацію.

Примирення – це метод мирного врегулювання міжнародної суперечки, який базується на посередництві та передбачає активну участь третьої сторони. Третя сторона залучається до процесу мирного врегулювання міждержавного спору, щоб активно пропонувати рішення, котрі повинні добросовісно розглядатися конфліктуючими державами. Тому можна вважати, що примирення включає елементи посередництва.

Як і у випадку з усіма дипломатичними заходами, пропозиції про примирення повинні розглядатися державами лише добросовісно і самі по собі не є обов'язковими. Вирішення територіального конфлікту шляхом примирення дієве коли держави, що сперечаються знаходяться в глухому куті щодо можливих варіантів компромісу або вони розходяться щодо фактів спірної справи.

Звернення до регіональних організацій. Статут ООН (ст. 52 п. 1, 2) визначає, що держави мають право і заохочуються до участі в регіональних угодах або установах, метою яких є підтримання міжнародного миру та безпеки. Отже, відповідно до Статуту ООН було розроблені чисельні регіональні механізми для мирного вирішення міжнародних суперечок в тому числі і територіальних.

Серед багатьох міжнародних механізмів, що підтримують і доповнюють кінцеву мету ООН, існують різні регіональні домовленості, що визначають її регіональне впровадження: Конвенція Ради Європи про мирне вирішення спорів 1957 р. передбачає передачу правових спорів до Міжнародного суду, при цьому примирення є першим обов'язковим кроком для досягнення міжнародного консенсусу; НАТО пропонує можливості надання добрих послуг, а також розслідування, посередництво, примирення та арбітраж як заходи для підтримки своїх загальних цілей.

Залежно від успіху дипломатичних заходів щодо врегулювання територіальних суперечок, ООН або регіональні організації можуть запропонувати допомогу державам, які сперечаються, створити краще структуровану побудову або механізм судового засобу. Наприклад, ООН може створити Арбітражний трибунал для мирного вирішення спору відповідно до норм і принципів.

Судові засоби – обов'язкові методи врегулювання територіальних спорів.

Арбітраж є результатом розвитку дипломатичного врегулювання міжнародних територіальних спорів. Це просування необов'язкових дипломатичних заходів до обов'язкової юридичної процедури. Держави розглядають арбітраж як відповідний механізм для врегулювання певної групи спорів, більшість з яких стосувалися територіальних або квазітериторіальних питань.

Постійні міжнародні суди. Судове врегулювання міжнародних територіальних спорів є лише одним із аспектів величезної проблеми підтримання міжнародного миру та безпеки. У період дії Статуту ООН використання сили окремими державами для вирішення міжнародних спорів є неприпустимим. Водночас, деякі держави використовують силу для остаточного врегулювання територіальних спорів. Однак у міжнародному праві не існує зобов'язань щодо вирішення суперечок, а процедури врегулювання за допомогою формальних і юридичних процедур мають консенсусний характер.

Міжнародні спори щодо кордонів

Суперечка щодо кордону – це ситуація, за якої держави не можуть домовитися про розмежування або місце проведення політичного кордону.

Політичні кордони – це лінії, що розмежовують суверенітет політичних утворень (держав) та визначають межі юрисдикції.

Шляхи встановлення політичних кордонів:

договірний – у ході обговорення, політичного діалогу або укладання договору якого узгоджується порядок проведення та розташування кордону між політичними утвореннями;

примусовий – формування лінії кордону відбувається під тиском застосування сили.

Більшість сучасних політичних кордонів у світі були погоджені мирним шляхом або сформовані після завершення воєнних дій під час укладання договору про мир.

Причини прикордонних суперечок:

- неможливість домовитися про те, як і де мають бути проведені їхні політичні кордони;
- відчуття обох держав культурного і національного зв'язку із територією вздовж кордону;
- наявність корисних копалин;
- стратегічне та економічне значення для держави та ін.

Типи прикордонних суперечок

Відомо чотири типи суперечок щодо розмежування і місця проведення кордону, а саме щодо:

– *оперативного кордону* – передбачають установа кордону між двома державами та відповідальність кожної з держав за утримання кордону. У ході таких суперечок з'ясовуються питання пов'язані із забезпеченням охорони кордону; правила перетину кордону; можливість будівництва, ведення сільського господарства на кордоні та інше;

– *розподілу кордонів* – найчастіше пов'язано із розбіжностями щодо розподілу ресурсів і родючих земель;

– *локаційних кордонів* – коли сторони принципово не погоджуються із способом проведення кордонів і визнають кордони нелегітимними, аморальними, невиправданими;

– *визначення меж* – виникає, коли дві держави не можуть дійти згоди щодо спільного визначення на місцевості, де проходить кордон. Наприклад, одночасно діють два різних договори, що між собою мають протилежне значення. Таке відбувається при неузгодженості щодо розуміння значення кордону або як результат недосконалого землевпорядкування.

Зараз у світі існують сотні міжнародних прикордонних суперечок. Деякі суперечки можуть вирішувати самі держави, водночас інші мають розглядатися Міжнародним Судом ООН чи третьою стороною.

Франція, Італія та пік Монблан

Монблан – це гора, що розташовується високо в Альпах, на кордоні між Францією та Італією; швейцарський кордон дуже близько до північного сходу. В європейській історії Монблан змінював власника принаймні кілька разів з кількома різними договорами, що визначають, кому насправді належить гора. Функціонально гора є спільною для французів та італійців, причому французи зберігають північно-західну сторону Монблану, а італійці – південно-східну. Прикордонна суперечка продовжується і час від часу стає темою для розмов у політиці Італії та Франції. Необхідно зазначити, що з цією суперечкою прямо пов'язані деякі військові дії.

Китайсько-індійська прикордонна суперечка

Уздовж кордону між Китаєм та Індією є кілька територій, що оспоруються. Китайсько-індійські прикордонні суперечки в тій чи іншій формі тривають із середини XVIII ст.

Двома найбільшими спірними ділянками кордону є штат Аруначал-Прадеш, контрольований Індією, та регіон Аксай Чін, контрольований Китаєм.

Китай стверджує, що Аруначал-Прадеш по праву є частиною Тибету, який вони контролюють, водночас Індія стверджує, що Аксай Чін за правом є частиною її союзної території Ладакх. Значною мірою спір виник

через плутанину в картах і атласах, створених британськими геодезистами та картографами у XVIII–XIX ст., коли вони намагалися з'ясувати, яка частина азіатського континенту належить їхній імперії. Прикордонна суперечка не раз ставала причиною військових конфліктів: війна 1962 р.; сутички спротиву 2020 р. На початку 2021 р. Індія і Китай погодились на встановлення лінії фактичного контролю, кожен уряд контролює фактично наявний кордон. Вважається, що політичний кордон установлений де-факто.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «суверенна територія» в міжнародному праві. Які права мають держави на таких територіях?
2. Яким чином у міжнародному праві визначено поняття «територія, що не належить жодній державі» (*terra nullius*)? Наведіть приклади таких територій.
3. Поясніть різницю між поняттями «підмандатна територія» і «спірна територія». Які правові механізми вирішення спорів існують у міжнародному праві щодо таких територій?
4. Назвіть критерії, за якими території зараховують до категорії «демілітаризовані зони». Розгляньте роль таких зон у підтримці міжнародного миру та безпеки.
5. Яким чином анексія території однією державою може порушувати міжнародне право? Розгляньте приклади сучасних конфліктів, пов'язаних з анексією територій.

РОЗДІЛ 11

МИРНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

1. Поняття міжнародного спору та джерела мирних способів вирішення міжнародних спорів

Міжнародне право виконує багато функцій. Серед основних функцій: створення узгодженого контексту та стандартів поведінки між державами, підтримання порядку в міжнародних питаннях, мінімізація виникнення міжнародних суперечок і конфліктів, а також процедури їх вирішення із дотриманням суверенних прав і свобод.

Міжнародне право завжди вважало своєю основною метою встановлення, забезпечення та підтримання світового миру та безпеки. У цій главі розглядаються методи та процедури, доступні в рамках міжнародного порядку для мирного вирішення суперечок (спорів) і конфліктів.

Міжнародний спір – це конфлікт між державами, пов'язаний з розбіжностями в юридичних поглядах, фактичних питаннях або суперечливих інтересах.

Історично так склалося, що держави користувалися прерогативою вирішувати спори між собою будь-якими засобами, котрі вони вважали доречними. Це означало, що держави могли вдаватися до мирних або немирних засобів врегулювання спорів на свій розсуд. Із створенням ООН заборона на застосування сили та втрата державами права на ведення війни, як механізм вирішення суперечок, стало універсальним правилом для їх вирішення між державами.

Статут ООН формує основу для тлумачення існуючих міжнародних норм, підкреслених, зокрема, принципами суверенної рівності, незастосування сили або погрозою сили та врегулювання міжнародних суперечок мирними засобами. Так, ст. 1(1) Статуту ООН чітко визначає цілі ООН, серед яких, необхідність сприяти вирішенню суперечок, що можуть призвести до порушення миру, саме мирними засобами, а ст. 2(3), зобов'язує сторони, які беруть участь у таких суперечках, шукати мирного способу їх вирішення. Це також було підтверджено у 1982 р. в резолюції Генеральної Асамблеї ООН (рез. 37/10), так званій Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів. Державам прямо заборонено вдаватися до сили (за винятком цілей самооборони або згідно з дозволом чи наказом Ради Безпеки ООН згідно з Розділом VII Статуту). Водночас необхідно зазначити, що Рада Безпеки ООН відповідає за визначення того, чи мала місце загроза миру, порушення миру або акт агресії. На неї покладено вжиття необхідних заходів для відновлення та підтримки міжнародного миру та безпеки. Ця подія ознаменувала нову еру в міжнародному праві. Мирне вирішення суперечок було встановлено як фундаментальний принцип міжнародного права, хоча основи цього принципу були закладені задовго до створення ООН.

Оскільки Статут ООН не встановлює, у який конкретний спосіб або якими засобами необхідно вирішувати спори, сторони можуть вільно обирати свій міжнародний механізм їх вирішення. Так, у розділі VI Статуту ООН визначні мирні засоби розв'язання спорів. А саме, у ст. 33 зазначається, сторони що беруть участь у будь-якому конфлікті, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки повинні насамперед намагатися його вирішити шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звертання до регіональних органів або угод чи інших мирних засобів на власний вибір. Незважаючи на вільний вибір засобів, Манільська декларація 1982 р. підкреслює юридичне зобов'язання сторін знайти мирне вирішення свого спору та утримуватися від дій, що можуть погіршити ситуацію. Методи та процедури вирішення міжнародних суперечок також значною мірою стосуються і недержавних суб'єктів.

Мирне вирішення спорів є важливою складовою міжнародних відносин і відіграє значну роль у підтримці глобального миру, безпеки і гармонії.

Однією з перших платформ вирішення питань щодо скорочення й обмеження використання озброєнь у війні та налагодження співробітництва у підтриманні міжнародного миру стали Гаазькі мирні конференції 1899 р. та 1907 р.

На Гаазькій мирній конференції 18 травня – 29 липня 1899 р. були представлені уряди 26 держав. Незважаючи на те, що більшість цілей Конференції не були досягнуті, одним із довгострокових внесків Конференції 1899 р. стало прийняття *Конвенції про мирне вирішення міжнародних спорів 1899 р.* (також відома як Гаазька конвенція I 1899 р.). Дана конвенція була першим міжнародним договором, який кодифікував принцип мирного вирішення спорів і створила Постійну палату третейського суду (ППС), а також передбачила скликання другої конференції.

Друга Гаазька мирна конференція 1907 р. проходила з 15 травня по 18 жовтня, учасниками були 43 держави. На жаль, ця конференція також не досягла мети обмеження озброєння, але прийняла кілька конвенцій що стосуються таких питань, як мирне вирішення міжнародних спорів; застосування сили для стягнення боргів за контрактом «*Drago-Porter Convention*»; права та обов'язки нейтральних держав і осіб у війні на суші та на морі; встановлення контактних автоматичних підводних мін; стан торговельних суден противника; бомбардування військово-морськими силами у воєнний час; та створення міжнародного суду з призивів. *Гаазька конвенція 1907 р.* підтвердила принцип мирного вирішення суперечок.

Хоча конференції 1899 і 1907 рр. не досягли нічого суттєвого щодо обмеження озброєнь і військових витрат, вони виявилися відносно продуктивними в питаннях кодифікації та розвитку правил ведення війни, а також інституціоналізації мирного врегулювання міжнародних спорів. Водночас Конвенції 1899 і 1907 рр. не накладали на держави зобов'язання вирішувати спори мирними засобами, але вони були першими у спробі їх вирішення мирними засобами.

Ліга Націй, яка була створена після масштабних руйнувань спричинених Першою світовою війною, взялася за вирішення питань пов'язаних із запобіганням війни в майбутньому. Так, у преамбулі *Статуту Ліги Націй* держави-учасниці намагались заборонити війну як інструмент політики та узгодили необхідність звести до мінімуму можливість націй вдаватися до війни (ст. 8) двома способами. По-перше, заохочували держави до роззброєння або взяти на себе зобов'язання проводити політику роззброєння, а по-друге, інституціоналізувати принцип мирного вирішення спорів у міжнародному праві та відносинах. Крім того, Ліга Націй також створила механізм колективної безпеки для захисту територіальної цілісності своїх держав-членів від агресії.

Водночас ст. 12 Статуту Ліги Націй зобов'язувала держави передавати свої спори на судове чи арбітражне врегулювання або розслідування Ради і забороняла вдаватися до війни до трьох місяців після винесення рішення, арбітражного рішення або звіту.

Женевський протокол про мирне врегулювання міжнародних спорів 1924 р. зробив спробу інституціоналізувати судові та арбітражні методи вирішення спорів, а *Пакт Келлога-Бріана 1928 р.* заборонив війну як державну політику. Крім того, Ліга Націй також передбачила створення постійного механізму судового врегулювання спорів у формі Постійної палати міжнародного правосуддя (PCIJ), яка в кінцевому підсумку була створена поза рамками Ліги. PCIJ між 1922 і 1940 рр. розглянула 29 спірних справ між державами та винесла 27 консультативних висновків.

Хоча Ліга не змогла запобігти Другій світовій війні, її зусилля щодо зміцнення побудови мирного врегулювання суперечок, започаткованих Гаазькими угодами 1899 і 1907 рр. заклали основу для Статуту ООН.

Статут ООН 1945 р. прямо забороняє застосування сили (за винятком випадків передбачених Статутом) і встановлює мирне вирішення суперечок як обов'язковий принцип міжнародного права в майбутньому. Мирні засоби вирішення спорів є одним із принципів ООН, передбачених п. 3 ст. 2 Статуту ООН. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки є двома органами ООН, котрі уповноважені виконувати функції щодо вирішення спорів.

Положення Статуту ООН

Ст. 1 передбачає, що міжнародний мир і безпека повинні підтримуватися, і містить ефективні правила для усунення та стримування загроз миру та заборони вторгнення чи інших порушень миру.

Ст. 2(4) передбачає, що всі держави-члени не повинні вдаватися до погрози силою або її застосування проти суверенітету та територіальної цілісності будь-якої держави чи будь-яким іншим способом, несумісним із цілями ООН.

Ст. 11 передбачає, що ГА ООН може оцінювати загальні принципи співпраці щодо підтримання міжнародного миру, а також розглядати будь-які питання щодо підтримання міжнародного миру та безпеки, надіслані їй через будь-яку державу – члена ООН.

Ст. 24 визначає, що для забезпечення своєчасного та ефективного судового переслідування Рада Безпеки ООН при виконанні своїх основних обов'язків щодо підтримання міжнародного миру та безпеки виконує їх від імені ООН та держав-членів.

Ст. 51 передбачає, що ніщо не применшує невід'ємне право на індивідуальну або колективну самооборону, якщо збройне вторгнення станеться проти держави-члена ООН, доки Рада Безпеки ООН не вдасться до заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру та безпеки.

Ст. 96 передбачає, що ГА ООН або РБ ООН можуть запропонувати Міжнародному суду надати консультативну думку щодо будь-яких юридичних питань, що виникають у цій сфері.

Загальний акт про мирне врегулювання міжнародних спорів (Женева, 26 вересня 1928 р., переглянутий Генеральною Асамблеєю ООН у 1949 р.) визначає, що спори будь-якого роду між двома або більше державами-учасниками, котрі не вдалося вирішити дипломатичним шляхом, з урахуванням застережень передаються на розгляд спеціальній комісії по примиренню, що створюються сторонами спору.

Європейська конвенція про мирне вирішення суперечок (Страсбург, 29 квітня 1957 р.). Держави-учасниці конвенції підтвердили свої наміри вирішувати усі міжнародно-правові спори, що можуть виникнути між ними, включаючи ті, що стосуються: тлумачення договорів; будь-якого питання міжнародного права; існування будь-якого факту, який у разі його встановлення, становитиме порушення міжнародного зобов'язання; характеру або обсягу відшкодування, яке має бути здійснене за порушення міжнародного зобов'язання – мирними засобами, а саме за участі Міжнародного суду ООН.

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. вимагає від національних органів влади прагнути швидкого та справедливого вирішення своїх міжнародних суперечок шляхом переговорів, розслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового врегулювання або звертатися до регіональних установ чи угод або іншими мирними засобами на їхній вибір. Отже, для держав немає прямого зобов'язання вибирати певний захід для даного спору, хоча таке зобов'язання може бути закріплене в спеціальному договорі. Водночас немає зобов'язання держав розглядати спір за допомогою конкретного механізму, на який вони не дали згоди. Крім того, якщо один із засобів вирішення спору не приносить очікуваного результату, державам необхідно узгоджено шукати інші мирні засоби вирішення спору.

Манільська декларація 1982 р. Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів була підготовлена Спеціальним комітетом зі Статуту ООН і посилення ролі Організації та схвалена резолюцією 37/10 Генеральної Асамблеї ООН 15 листопада 1982 р. Так, професор міжнародного права Афінського університет Еммануель Рукунас, визначає

дану декларацію, як перший нормативний текст котрий розробляє комплексний план і консолідацію правової бази мирного вирішення міжнародних спорів [326]. У декларації зазначається, що держави будуть шукати будь-який мирний шлях вирішення спору, а також вкотре підтвердили зобов'язання для всіх держав-учасниць у своїх міжнародних відносинах утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави або в будь-який інший спосіб, який суперечить цілям ООН.

2. Методи врегулювання міжнародних спорів

Врегулювання міжнародних спорів – це процес, у рамках якого держави чи інші суб'єкти міжнародного права розв'язують конфлікти, що виникають між ними.

Для того щоб зрозуміти процес врегулювання міжнародного спору, важливою також є потреба зрозуміти підставу його виникнення: політична або правова.

Щоб спір розглядався як правовий, держави повинні бажати врегулювати його на основі права, інакше він стає політичним спором.

Однак відмінність між ними стає надзвичайно важливою, оскільки процедура врегулювання спорів, як викладено в міжнародному праві, стосується лише правових спорів.

Тому в міжнародному праві «спір» слід розуміти у вузькому значенні, оскільки він стосується не всіх форм спорів, а лише правових спорів.

Статут ООН описує два методи вирішення спорів у розділ VI перераховує мирні засоби вирішення спорів тоді як Розділ VII перераховує примусові засоби вирішення спорів.

Отже, в міжнародному праві маємо два методи врегулювання правових спорів:

мирні (дружні) методи – переговори, добрі послуги, запити, посередництво, примирення, арбітраж, судове врегулювання та регіональні установи/органи влади (ст. 33).

примусові методи – такі як часткове або повне припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин (ст. 41), крім того можуть застосовуватися силові методи вирішення спорів, демонстрація сили, блокада, чи інші операції повітряних, морських або сухопутних сил (ст. 42).

Своєю чергою, мирні методи врегулювання спорів поділяються на дві групи: дипломатичні та правові засоби.

³²⁶Roucounas Emmanuel. Manila Declaration on the Peaceful Settlement of International Disputes New York, 15 November 1982. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/mdpsid/mdpsid.html>

Дипломатичні (позасудові) засоби передбачають спробу вирішити суперечку або самими сторонами, що сперечаються, або за допомогою інших суб'єктів шляхом використання методів обговорення та встановлення фактів.

Правові (юридичні) засоби (судовий розгляд, арбітраж) передбачають визначення, незацікавленою третьою стороною (судовий орган, держава), пов'язаних юридичних і фактичних питань шляхом арбітражу або за рішенням судових органів.

Основна відмінність полягає в тому, що, вдаючись до дипломатичних засобів, сторони зберігають контроль над результатом процедури, оскільки будь-яке рішення, запропоноване третім суб'єктом, не буде для них обов'язковим, тоді як у випадку арбітражу чи судового рішення сторони приймають як обов'язкове остаточне рішення, прийняте міжнародним арбітром або суддею.

Мирні (дружні) методи

Мирним методам вирішення суперечок, як правило, віддають перевагу над примусовими. Оскільки вони, швидше за все, приведуть до мирного та тривалого вирішення. Однак у деяких випадках можуть знадобитися примусові засоби вирішення спору, наприклад, коли сторона суперечки не бажає вирішити конфлікт мирним шляхом.

Позасудовий мирний метод / Дипломатія

У позасудовому порядку спір вирішується шляхом укладення угоди між сторонами спору. Цей метод також відомий як політичні засоби або дипломатичні заходи.

Переговори

Переговори – процес, який полягає в обговоренні сторонами, що конфліктують, розбіжностей і спрямований на досягнення згоди. Є одним із найстаріших і найпростіших методів вирішення спорів. Сторони, що сперечаються, самостійно вирішують спір шляхом обговорення, врегулювання розбіжностей, самі досягають компромісу та приходять до згоди. Цей процес може здійснюватися главами держав, або їх представниками, чи дипломатичними агентами. Успіх даного методу залежить від ступеня прийнятності претензій однієї сторони іншою. Водночас, метод переговорів має певні недоліки. Інколи сторонам важко прийти до консенсусу, наприклад, коли конфліктуючі держави нерівні. «Мала держава» має підкорятися рішенням «великої держави». *Наприклад, Індія та Шрі-Ланка врегулювали свою прикордонну суперечку в 1974 р. шляхом переговорів. У 1976 р. Індія та Пакистан врегулювали свої невирішені прикордонні суперечки на конференції в Сімлі шляхом переговорів. Питання обстрілу Фаррака між Індією та Бангладеш також було вирішено цим методом.*

Генеральна Асамблея ООН закликає сторони вдатися до переговорів на початкових стадіях їх суперечки. *Наприклад, російсько-Українська війна 2014-2024 р. Мінські переговори і домовленості у 2014-2015 рр. між росією і Україною. Перші дні повномасштабного вторгнення росії в Україну Президент України неодноразово публічно звертався до путіна з пропозицією зустрітися за столом переговорів. Переговори між делегаціями України та росії у березні 2022 р. в білорусі та Туреччині, на які росія погодилась із позиції сили та висували завідомо неприйнятні для України вимоги.*

Нейтральна сторона

Існує два способи надання допомоги у переговорах для врегулювання спору нейтральною/третьою стороною: добрі послуги чи посередництво/медіація; встановлення фактів або примирення.

До посередництва вдаються тоді, коли сторони не бажають використовувати метод переговорів або їм не вдається досягти стану врегулювання шляхом здорових переговорів.

У вирішенні юридичних питань їм допомагає третя сторона, що може бути призначена або самими сторонами, або Радою Безпеки. *Наприклад, Радою безпеки призначення здійснювалося: Макнотон у 1949 р., Діксон у 1950 р., Грем у 1951 р., Джаррінг у 1957 р.*

Також важливо зазначити, що третя сторона не зобов'язана приймати такі призначення. *Наприклад, добрі послуги Роберта Мензі, прем'єр-міністра Австралії, були відхилені Індією для розв'язання проблеми Кашміру.*

Погляди третьої сторони мають рекомендаційний характер і не мають обов'язкової сили.

Посередництво/медіація

Посередництво/медіація – це явно політичний метод врегулювання спору. Медіація – це процес, під час якого посередник/медіатор як третя сторона допомагає двом або більше сторонам, за їхньою згодою, запобігти, врегулювати або вирішити конфлікт шляхом допомоги розробити взаємоприйнятні домовленості.

Посередник/медіатор, як третя сторона, прийнятна для обох сторін спору, здійснює спілкування між сторонами та бере активну участь в обговоренні, висловлює свої міркування та пропозиції щодо вирішення спору навіть може допомогти в підписанні договору, що втілює досягнуту домовленість. Від медіатора завжди очікують справедливості та неупередженості. Передумова медіації полягає в тому, що у правильному середовищі, сторони конфлікту можуть покращити свої стосунки і перейти до співпраці. Медіація може бути обмеженою за обсягом, стосуватися конкретного питання з метою стримування або врегулювання конфлікту, або ж охоплювати широке коло питань у всеосяжній мирній угоді. *Наприклад, Американський договір про мирне врегулювання «Боготський пакт» 1948 р. визначає у ст. XI посередництво як передачу спору сторонній особі за взаємною згодою між зацікавленими сторонами. Роль і обов'язки медіатора – допомога сторонам у найпростіший спосіб знайти дружнє рішення* [³²⁷].

Медіатор необов'язково повинен бути офіційним посередником, третя сторона також може діяти як неформальний посередник.

У тих випадках, коли держава виступає посередником, вона не накладає санкцій, однак, ураховуючи її авторитет, визнаний державами, що сперечаються, чи економічну потужність, сторони суперечки погоджуються реалізувати узгоджені домовленості.

Роль посередника полягає в активній роботі як канал комунікації та у разі необхідності висунення власних пропозицій. Медіатор може відходити від встановленої процедури та бути гнучким за згодою сторін. *Наприклад, суперечка між Чилі та Аргентиною. Дві сторони сперечалися щодо договору про кордон щодо каналу Бігль та його тлумачення* [³²⁸]. *Після кількох спроб судового розгляду та арбітражу обидві сторони звернулися за допомогою до Папи Римського. Процес проходив за рішенням Папи Святого Престолу, і в 1984 році він завершився укладенням мирної угоди. Договір також прийняли та виконали обидві католицькі держави* [³²⁹].

³²⁷ AMERICAN TREATY ON PACIFIC SETTLEMENT. «PACT OF BOGOTA», April 30, 1948. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/intam09.asp

³²⁸ Reports of international arbitral awards. recueil des sentences arbitrales. Dispute between Argentina and Chile concerning the Beagle Channel, 18 February 1977. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXI/53-264.pdf

³²⁹ CHILE and ARGENTINA. Treaty of peace and friendship (with annexes and maps). Signed at Vatican City on 29 November 1984. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201399/volume-1399-I-23392-English.pdf>

Добрі послуги

Добрі послуги, на відміну від посередництва, не згадуються в Статуті ООН, хоча п. 1 ст. 33 не можна трактувати як вичерпний. Добрі послуги визнаються Гаазькою конвенцією про мирне вирішення міжнародних спорів 1899 р. у Розділі II «Добрі послуги чи посередництво». Якщо сторонам не вдалося домовитися шляхом переговорів, третя сторона надає свої добрі послуги для мирного вирішення спорів. Це схоже на посередництво, за винятком того, що третя сторона не бере активної участі в переговорах. Третя сторона лише здійснює спілкування між сторонами, позбавляючи їх від труднощів особистого контакту. І сторони не мають попередніх зобов'язань щодо результату. *Наприклад, Прем'єр-міністр Сполученого Королівства Джеймс Гарольд Вілсон надав свої добрі послуги Індії та Пакистану для досягнення угоди щодо питання Rann of Kutch* [³³⁰]. У 1946 р. США надали добрі послуги для вирішення суперечки між Таїландом і Францією. У 194 р. між Республікою Індонезія та Нідерландами виникла суперечка, в якій Рада Безпеки надала свої добрі послуги.

Основна відмінність добрих послуг і посередництва/медіації полягає в тому, що добрі послуги – це, в основному, акт, за допомогою якого третя сторона або організовує зустріч між сторонами, що сперечаються, або сама діє так, щоб можна було досягти мирного врегулювання, натомість під час посередництва/медіації медіатор повинен бути присутнім у процесі. Отже, в разі добрих послуг третя сторона не бере безпосередньої участі в процесі врегулювання спору.

Примирення

Наприкінці Першої світової війни тенденція вирішення міжнародних спорів перейшла до процесу примирення. Держави вирішили звернутися до примирної процедури, а не проводити розслідування для встановлення фактів.

Інститут міжнародного права у 1961 р. розробив Положення про процедуру міжнародного примирення, в якому дає визначення примирення як методу врегулювання міжнародних спорів будь-якого характеру, згідно з яким комісія, створена Сторонами на постійній основі або ad hoc для розгляду спору, починає неупереджений розгляд спору і намагається визначити умови врегулювання, що можуть бути прийняті Сторонами, або надати Сторонам з метою його врегулювання таку допомогу, яку вони можуть попросити.

Процедура примирення надає пропозицію, за якою сторони конфлікту можуть досягти врегулювання. Зазвичай примирення – це процес, коли сторони конфлікту передають свою суперечку на розгляд комісії чи комітету. Комісія/комітет проводить розслідування та подає звіт із

³³⁰ Rann Of Kutch (Cease-Fire). Vol. 715: debated on Wednesday 30 June 1965. URL: [https://hansard.parliament.uk/commons/1965-06-30/debates/15c979cf-8dcc-402f-933c-3e576a4ca1a4/RannOfKutch\(Cease-Fire\)](https://hansard.parliament.uk/commons/1965-06-30/debates/15c979cf-8dcc-402f-933c-3e576a4ca1a4/RannOfKutch(Cease-Fire))

необов'язковими пропозиціями для врегулювання спору. Так, Б. Бочек визначив примирення як дипломатичний метод мирного врегулювання третьою стороною ..., за допомогою якого спір передається сторонами, за їхньою згодою, на розгляд постійної або спеціальної комісії, ... чие завдання полягає в неупередженому розгляді суперечки та підготовці звіту з пропозицією конкретної пропозиції [³³¹, с. 356].

Комісії або комітети, що забезпечують примирення, можуть мати постійний або тимчасовий характер. Ідея Погоджувальної комісії народилася ще у 1899 і 1907 рр. на Гаазьких конвенціях про мирне вирішення спорів. Після закінчення Першої та Другої світових війн ряд договорів були укладені через Погоджувальну комісію. Серед таких договорів, є: Тихоокеанське поселення (1948); Боготський пакт (1948); Віденська конвенція про охорону озонного шару та інші. Генеральна Асамблея відповідно до ст.ст. 10 і 14 і Рада Безпеки відповідно до ст. 34 мають повноваження призначати комісію для врегулювання суперечок. Італійсько-американська комісія та Англо-італійська погоджувальна комісія були ключовими прикладами призначення погоджувальної комісії для врегулювання суперечок з посиланням на міжнародне право.

У 1967 р. Генеральна Асамблея заснувала Реєстр експертів ООН. Його функція полягала насамперед у встановленні фактів, коли імена осіб, чийми послугами могли скористатися держави, згадувалися відповідно до встановлення фактів для угоди, необхідної для мирного вирішення спору.

При примиренні намагаються досягти мирного компромісу, підписати угоду, але важливо зазначити, що пропозиції, зроблені комісією, ніколи не є обов'язковими для сторін спору.

Унікальність даного методу полягає в тому, що, на відміну від медіації, пропозиції щодо врегулювання вносяться після виявлення фактів про спір. Натомість під час медіації третя сторона бере участь у зустрічах зі сторонами спору, а медіатор не має з'ясовувати факти у справі, як у примиренні.

Примирення та посередництво/медіація є двома найпопулярнішими процедурами, оскільки вони конфіденційні та гнучкі у своєму підході та не мають зобов'язального характеру. Ці методи перераховані в ст. 33 Статуту ООН і особливо важливими є для держав, що побоюються передавати свою справу до міжнародних трибуналів.

Установлення фактів

Однією з найпоширеніших перешкод, що заважають успішному вирішенню спорів у міжнародному праві, є встановлення фактів, оскільки сторони, що конфліктують, по-різному трактують причину конфлікту і мають різне бачення його суті. Більшість міжнародних спорів «зависають» через небажання та нездатність сторін погодитися з фактами.

³³¹ Boczec B. A. International Law : A Dictionary. Scarecrow Press, Dictionaries of International Law. 2005. № 2. 477 p.

Установлення фактів не є юридично обов'язковим механізмом і полягає у створенні сторонами, що конфліктують, неупередженої комісії для пошуку тверджень або фактів шляхом ретельного дослідження юридичних і фактичних обставин. Щоб отримати репрезентативні результати, найбільшу ефективність і функціональність даний метод демонструє у поєднанні з іншими механізмами вирішення спорів, такими як посередництво, переговори тощо. Встановлення фактів може використовуватися як самостійна процедура або як попередня частина інших методів мирного врегулювання спору. У деяких випадках, наприклад, розкривши правду про ситуацію зацікавленим сторонам, це може привести до врегулювання конфлікту.

Правові (юридичні) методи врегулювання спорів

Правові (юридичні) методи врегулювання спорів поділяються таким чином, щоб розрізнити методи судового врегулювання та арбітражу. Хоча для зручності кожен метод урегулювання спору розглядається окремо, слід зазначити, що в будь-якій конкретній ситуації цілком може бути використаний ряд механізмів.

Судове врегулювання

Судове врегулювання – це процес вирішення спору «міжнародним трибуналом» відповідно до правил, установлених міжнародним правом. Важливо розуміти вислів «міжнародний трибунал». Міжнародний статус трибунал набуває завдяки своїй юрисдикції. На сьогоднішній день Міжнародний суд ООН, хоч і не єдиний трибунал, але справді є найважливішим трибуналом у всьому світі. Також до постійних трибуналів належать Міжнародний трибунал з морського права, Європейський суд, Європейський суд з прав людини та інші. Існують також трибунали *ad hoc* і змішані комісії. Необхідно зазначити, що міжнародний трибунал застосовує міжнародне право.

Арбітраж

Арбітраж є формою альтернативного вирішення спорів. Це процес використання допомоги, порад і рекомендацій третьої сторони, яку називають арбітром, для вирішення суперечок. Гаазька конвенція про мирне врегулювання спорів 1899 р. прямо посилається на міжнародний арбітраж як на один із рекомендованих засобів для вирішення міждержавних спорів. Так, відповідно до ст. 15 Гаазької конвенції 1899 р. врегулювання розбіжностей між державами провадиться суддями за власним вибором і на основі поваги до закону є одним із прямо названих заходів для вирішення спорів між державами. Комісія міжнародного права також визначає арбітраж як процедуру вирішення спорів між державами шляхом обов'язкового арбітражного рішення на основі міжнародного права та в результаті добровільно прийнятого зобов'язання.

Арбітраж був визнаний найуспішнішим способом врегулювання міждержавних суперечок коли дипломатія зазнавала невдачі. Сам суд не розглядає справи, як це робив би звичайний суд, а пропонує державам на вибір визначити висококваліфікованих осіб, які допоможуть вирішити суперечку.

Через тенденцію поєднувати цивільно-правову процедуру з процедурою загального права міжнародний арбітраж іноді також називають гібридною формою вирішення міжнародних спорів.

Міжнародний суд ООН у справі Катар проти Бахрейну заявив, що слово «арбітраж» для цілей міжнародного права зазвичай стосується «врегулювання суперечок між державами суддями за їхнім власним вибором».

Чотири основні характеристики арбітражу:

1. Трибунал створюється лише для розгляду конкретної справи, його склад також в основному визначається сторонами спору.

2. Арбітражний суд не визначає свою власну юрисдикцію, але повинен вирішити спір за поданням сторін.

3. Арбітраж зобов'язаний ухвалювати рішення з посиланням на правила, прийняті для цієї мети, або на правила, що є обов'язковими в інших випадках.

4. Сторони контролюють процедуру, якої слід дотримуватися.

Найвідоміші правила арбітражу включають правила Міжнародної торгової палати (ICC), Лондонського міжнародного арбітражного суду (LCIA), Міжнародного центру вирішення спорів Американської арбітражної асоціації (ICDR), і правила Сінгапурського міжнародного арбітражного центру («SIAC») і Гонконгського міжнародного арбітражного центру («HKIAC»).

Арбітраж не має обов'язкової сили, якщо таке зобов'язання не закріплено в договорі, що стосується конкретного випадку або має загальний характер. Якщо такого договору між державами не існує, їхній явний компроміс може бути основою для арбітражу. Такий компроміс вказує на сферу арбітражу та суддів, а також *rationae materiae* як основу для рішення.

Міжнародний суд ООН

Суд заснований 26 червня 1945 р. в Сан-Франциско. Штаб-квартира Міжнародного суду розташовується в Гаазі, Нідерланди.

Попередником Міжнародного суду ООН є Постійна палата міжнародного правосуддя. Тобто до створення Міжнародного суду ООН суперечки сторін мав вирішувати Постійний суд міжнародного правосуддя. Його юрисдикція повністю залежала від бажання залучених сторін.

Згода сторін є необхідною умовою для розгляду справ у Міжнародному суді ООН.

Судді Міжнародного суду ООН призначаються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки, натомість, арбітри призначаються самими сторонами. Сторони можуть вирішити свій спір самотійно, а справи можуть бути відкликані державою або суд може винести рішення.

Міжнародний суд ООН використовує міжнародне право.

Відомо, що основною функцією Міжнародного суду ООН є вирішення спорів між суверенними державами. Лише держави можуть бути сторонами спору, який переданий до Суду. *Наприклад, Міжнародний суд ООН ухвалив рішення у справі Кулбхушана Джадава. Сторонами спору у цій справі були Індія та Пакистан. Джадхав був офіцером ВМС Індії у відставці і був засуджений до страти пакистанським військовим судом. Йому висунули звинувачення в тероризмі та шпигунстві. Після 4-річної боротьби після арешту 3 березня 2016 р., Індія отримала перемогу у 2019 р.* [³³²].

Примусові методи

Значення терміна «примусовий» свідчить про те, що це немирний засоби вирішення спору.

Якщо міжнародний спір складно врегулювати за допомогою вищезазначених мирних методів, що, по суті, свідчить про погіршення відносини між державами, сторони такого спору, для доведення своєї думки або предмету спору, застосовують певні силові механізми. Примусовий метод, для вирішення проблеми, іноді також може включати силу та тиск та має два різновиди: методи примусу без війни та методи примусу через війну.

Методи примусу без війни – держави вдаються до примусових, але ненасильницьких методів для вирішення конфліктів лише тоді, коли мирні процедури не дають бажаного результату. Більшість із цих методів, хоча й виражені в механізмі дипломатичного процесу, їх кінцевий примусовий ефект проявляється у психологічній сфері. Ці ненасильницькі методи примусу можуть застосовуватися за допомогою численних дій держави у формі відкликання дипломатів; висилки дипломатів; відмови у визнанні; розриву дипломатичних зв'язків; призупинення дипломатичних відносин; призупинення дії договорів тощо.

Ці дії здійснюються шляхом застосування одного з таких методів: реторсія; репресалій; ембарго; бойкот; блокада; інтервенція (втручання).

Реторсія

Метод реторсії, що використовується державою, – це законний, але свідомо недружній акт з метою відплати або примусу. Реторсія ґрунтується на принципі «око за око» і також є синонімом відплати або, іншими словами, це технічний термін. По суті означає дії вчинені однією державою у відповідь на те, що раніше робила інша держава. Такі дії, вчинені державами, є законними і дозволені міжнародним правом. Реторсія ефективний інструмент примусу, хоча спосіб реалізації може здатися недружнім. Реторсія є загальноприйнятою практикою, оскільки численні Конвенції передбачають, у випадку порушення державою-

³³² Jadhav case (India v. Pakistan). URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/168/168-20190717-PRE-01-00-EN.pdf>

учасницею даних норм, вжиття заходів у відповідь, а саме: відмова від економічного співробітництва, торгові обмеження, відсторонення дипломатів тощо. *Наприклад, через недобросовісну поведінку кремля російських дипломатів вислали: 2018 р. партнери по НАТО і США на знак протесту отруєння Сергія Скрипаля; 2021 р Чехія видворила 63 російських дипломата через підозру в причетності російських спец служб до вибухів на військовому складі зброї у 2014 р.; 2021 р. США за спроби втручання у вибори в США у 2020 р. Держави які вислали російських дипломатів після повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р.: Австрія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Німеччина, Норвегія, Польща, Румунія, Словенія, Фінляндія, Чеська Республіка, Швеція, Японія та інші* ^[333].

Є багато випадків, коли реторсія використовувалась як засіб вирішення спору. *Класичний приклад* для кращого розуміння: якщо до громадян держави «А» ставляться несправедливо в державі «В», то держава «А» також може встановити подібні суворі правила щодо громадян держави «В».

Найпоширенішою формою реторсії є підвищення тарифних ставок у відповідь проти держав, що дискримінують продукцію держави-конкурента. Саме тому це називається непрямыми заходами. Але іноді, коли держава діє у відповідь на законний, але нечемний, недружній, несправедливий акт аналогічними діями, тоді реторсія не обмежується відплатою в натуральній формі.

На законне використання реторсії значно вплинув Статут ООН, ввівши обмежувальні положення. Так, положення ст. 2(3) Статуту, забороняє застосування реторсії, якщо вона загрожує міжнародному миру і безпеці та справедливості у світовому порядку. Отже, у відповідь можуть бути законно вчинені тільки ті дії, котрі не загрожують міжнародному миру та безпеці. Важливо те, що реторсія використовується не для забезпечення відшкодування.

Репресалії

Репресалії – метод, який включає в себе механізми примусу, що використовуються для отримання відшкодування і включають в себе, як правило, всі види силових заходів. Якщо проблему не буде розв'язано реторсією, держави мають право вдаватися до примусу. Однак репресалії є одним із таких методів, який можна застосувати проти держави лише тоді, коли вона вдалася до якоїсь незаконної чи невідповідної діяльності. Даний механізм примусу відрізняється від реторсії тим, що реторсія забороняє вчинення незаконних дій, тоді як репресалії іноді самі складаються з незаконних дій. *Наприклад, Ізраїль неодноразово вдавався до репресалії проти Лівану, а саме бомбардував ті регіони Лівану, з яких арабські терористи атакували території Ізраїлю.*

³³³ Countries expel Russian diplomats in protest over Ukraine. URL: <https://it.usembassy.gov/countries-expel-russian-diplomats-in-protest-over-ukraine>

Практика міжнародного права виробила такі принципи, на основі яких може функціонувати ця концепція:

а) репресалії виправдані, лише тоді, коли держава, проти якої вони спрямовані, винна в поведінці, що має характер міжнародного правопорушення;

б) репресалії не будуть виправданими, якщо від держави-правопорушника раніше не вимагали сатисфакції за завдану шкоду або якщо заходи репресалій є «надмірними» пропорційно до завданої шкоди;

в) репресії є виправданими лише тоді, коли їхньою метою є задовільне врегулювання спору;

г) не слід вдаватися до репресалій, доки переговори з метою отримання відшкодування від держави-правопорушника не завершаться невдачею.

Репресалії також поділяються на певні види, такі як позитивні, негативні, загальні та спеціальні.

Позитивні репресалії ґрунтуються на використанні примітивних законів відплати, тобто закону «око за око».

Негативні репресалії проводяться без застосування насильства, натомість застосовуються такі методи, як несплата боргів або невиконання договорів.

Загальні репресалії мають місце тоді, коли постраждала держава здійснює військові дії без наміру розв'язати війну.

Спеціальні репресії засновані на методах, що використовувалися в середньовіччі. До них вдаються для відшкодування приватним особам шкоди та збитків, завданих їм підданими інших держав.

Отже, вищезазначені види репресалій допускаються міжнародним правом, коли має місце або відмова у правосудді, або вчинене міжнародне правопорушення.

Необхідно зазначити, що акти відплати між воюючими державами під час війни відрізняються від репресалій, хоча вони також називаються «репресаліями». Саме тому репресалії завжди були суперечливим питанням. Однак основна відмінність між репресаліями і відплатою полягає в тому, що перші складаються з дій, які в іншому випадку були б цілком незаконними, в той час як другі складаються з поведінки у відповідь, проти якої не може бути жодних юридичних заперечень.

Члени ООН не можуть вдаватися до репресалій такого типу, що ставлять під загрозу міжнародний мир і безпеку. Репресалії законні лише тоді, коли була висунута вимога про відшкодування, але вона не була виконана.

Репресалії реалізуються залежно від ситуації та контексту проблем. Загальноприйнятими методами реалізації репресалій є: бойкот товарів; ембарго; військово-морські демонстрації; бомбардування. Але використання цих методів має обмеження передбачені у положеннях Статуту ООН та інших міжнародних джерелах:

– ст. 2(3) Статуту ООН, держави-члени зобов'язані вирішувати свої спори мирними способами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир і безпеку;

– ст. 2(4) Статуту ООН, держави-члени повинні утримуватися від загрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним із цілями ООН;

– на практиці РБ ООН у 1964 р. більшістю голосів засудила репресалії як такі, що «не сумісні із цілями та принципами ООН»;

– 24 жовтня 1970 р. ГА ООН, приймаючи Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, заявила, що держави зобов'язані утримуватися від актів відплати, пов'язаних із застосуванням сили.

Ембарго

Термін «ембарго» має іспанське походження і походить від «embarger», що означає «заарештовувати». Але в міжнародному праві це має технічне значення затримання суден у порту. Основною передумовою ембарго є підтримання міжнародного миру та безпеки.

Ембарго – це форма примусового методу, який використовується державами, де судна або вантажі затримуються державами – учасниками суперечки. Водночас таке перешкоджання суднам можливе лише в територіальних водах держави яка застосовує ембарго. Це пов'язано з тим, що відкрите море розглядається як територія з міжнародним. Якщо судно належить державі, яка вчинила міжнародний делікт або якесь інше міжнародне правопорушення, і воно перебуває в територіальних водах держави, проти якої було скоєно делікт або правопорушення, тоді такі судна можуть бути обмежені в проході через цю зону. Метою ембарго є змусити іншу державу врегулювати спір. Якщо судно затримано з метою відшкодування шкоди, ембарго вважається формою помсти. Але якщо затримання відбувається з будь-якою іншою метою, то воно не вважається як помста. Ембарго може застосовуватися індивідуально або колективно – з дозволу ООН. *Наприклад, 2012 р. – нафтове ембарго проти Ірану. США та Ізраїль звинуватили Іран у розробці ядерної зброї і як економічний захід тиску відмовились від іранської нафти. ЄС ухвалила ряд санкцій проти росії за її агресивну війну проти України до яких увійшли: серпень 2022 р. [334] ембарго на вугілля з росії; 24.06.2024 14-й пакет санкцій проти росії: заборона послуг з перевантаження російського зрідженого природного газу (СПГ) на території ЄС з метою перевалки в треті держави [335].*

³³⁴ EU adopts fifth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/08/eu-adopts-fifth-round-of-sanctions-against-russia-over-its-military-aggression-against-ukraine>

³³⁵ Russia's war of aggression against Ukraine: comprehensive EU's 14th package of sanctions cracks down on circumvention and adopts energy measures. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/24/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-comprehensive-eu-s-14th-package-of-sanctions-cracks-down-on-circumvention-and-adopts-energy-measures>

Бойкот

Бойкот – це форма примусового методу, який за своїм значенням протилежний ембарго. За допомогою бойкоту держава-переслідувач, в межах своєї територіальної юрисдикції, може зупинити імпорт з будь-якої держави-порушниці міжнародного права. Бойкот може здійснюватися на офіційному і неофіційному рівнях. Найчастіше це робиться для досягнення політичних цілей. Неприйняттям товарів держави-порушниці держава-переслідувач може створити економічні проблеми для першої.

Блокада

Блокада використовується з метою здійснення тиску великої держави на слабшу державу без фактичних дій. Коли узбережжя держави блокується іншою державою для процесу запобігання проникненню суден усіх держав за допомогою військових кораблів та інших засобів з метою здійснення економічного та політичного тиску на цю державу, називається блокадою.

Вимоги для блокади аналогічні звичайної блокади під час війни. Блокада розглядається як агресивний засіб вирішення міжнародних спорів, оскільки полягає в тимчасовому припиненні торгівлі держави-порушника шляхом закриття доступу до узбережжя. Численні випадки блокади, що мали місце протягом дев'ятнадцятого століття, встановили прийнятність мирної блокади для врегулювання політичних, а також правових міжнародних розбіжностей. Нині індивідуальне блокування державою є незаконним, натомість, колективне блокування, застосоване під керівництвом Ради Безпеки для вирішення спору, є законним. *Наприклад*, ЄС у червні 2024 р. заборонила доступ до портів і надання послуг суднам, що беруть участь в агресивній війні росії проти України [³³⁶].

Інтервенція (втручання)

Один із примусових заходів, до якого вдаються держави для вирішення конфлікту – інтервенція. Вона може мати як дипломатичний, так і військовий характер. Після створення ООН держави, для вирішення міжнародних спорів, були позбавлені можливості здійснювати примусові дії. Так, існує низка положень Статуту ООН, що забороняють використання інтервенції. Відповідно до ст. 2(4) забороняється одностороннє застосування сили або погрози силою державами в їхніх міжнародних відносинах; ст. 2(7) ООН не має права втручатися у внутрішні справи держав. Будь-який захід, який може загрожувати міжнародному миру та безпеці, став незаконним.

³³⁶ Russia's war of aggression against Ukraine: comprehensive EU's 14th package of sanctions cracks down on circumvention and adopts energy measures. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/24/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-comprehensive-eu-s-14th-package-of-sanctions-cracks-down-on-circumvention-and-adopts-energy-measures>

Водночас, на підставі ст. 1, 55 і 56, ураховуючи юридичні зобов'язання, покладені на держав – членів ООН, щодо захисту прав людини, розв'язання міжнародних проблем, дозволено вживати колективні чи індивідуальні дії в рамках безпекової системи ООН. Отже, інтервенція (втручання) як примусовий метод урегулювання міжнародних конфліктів допускається відповідно до Розділу VII Статуту ООН задля запобігання загрози миру та безпеці, будь-якого порушення миру та агресії. Проте в ньому розглядаються два основні аспекти: перший – колективне втручання або примусова дія, а другий – індивідуальна самооборона.

У рамках системи безпеки ООН дозволена колективна діяльність. Так, для колективного втручання або примусових дій ООН вкрай важливо, щоб суворо дотримувалися усі положення Розділу VII, а також обґрунтованість необхідності такого втручання. Для досягнення цієї мети держави-учасниці відповідно до ст. 43 Статуту зобов'язані надавати на вимогу Ради Безпеки в її розпорядження відповідні засоби, необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки, включаючи збройні сили, допомогу, засоби обслуговування та право проходу.

Основними підставами для колективного втручання може бути їх гуманітарний характер, а саме: запобігання/припинення громадянської війни, злочинам проти довкілля; ліквідація існуючих урядів або будь-якої подібної ситуації, котра може становити загрозу міжнародному миру та безпеки.

Право на самооборону передбачено ст. 51 Статуту ООН, але з деякими обмеженнями, а саме: у випадку збройного нападу на державу-учасницю; загроза міжнародному миру та безпеці; не може бути застосована проти держав, що не є членами ООН тощо. Реалізація невід'ємного права на індивідуальну самооборону, у випадку одностороннього втручання держави передбачає виконання критеріїв для визнання таких дій законними – необхідність і пропорційність.

Водночас за деяких інших підстав, таких як: забезпечення дотримання договірних прав; запобігання незаконному втручанням; баланс сил; захист людей і майна; підтримка міжнародного права; проблеми громадянської війни тощо, держави інколи вдаються до індивідуальних інтервенцій, проте вони не дозволені міжнародним правом.

Необхідно зазначити, що як обов'язковий крок перед будь-яким втручанням однієї держави у справи іншої розглядається наявність дозволу Ради Безпеки ООН. Але на практиці не завжди цього дотримуються. *Наприклад, втручання США в Ірак (1991, 2002), в Пакистан (2011) для нападу на Усаму бін Ладена, а також НАТО під час конфлікту в Косово. Таким чином, інтервенція може використовуватися як колективне втручання системи ООН для збереження миру і безпеки на міжнародному рівні або в обмеженому порядку з метою самооборони, індивідуально державами. Отже, примусові заходи є законними, якщо вони здатні підтримувати міжнародний мир та безпеку.*

Методи примусу через війну

Крайнім методом вирішення конфліктів у системі міжнародних відносин визначається організоване застосування насильства у формі війни. Але війна може відбуватись або за мовчазною згодою в межах повноважень і стриманості, встановлених міжнародною системою і, таким чином, бути пов'язаною з контрольованою рівновагою, або ж вона може бути потенційно руйнівною для системи, оскільки загрожує докорінною зміною відносин, дисфункцією союзників і постійним розладом.

Отже, після використання всіх можливих мирних механізмів і методів примусу, окрім війни, для врегулювання спору певні обставини виявляються такими, що держави розглядають можливість розпочати війну. Ці обставини вимагають застосування насильницьких дій для досягнення мети. Даний механізм, залежно від інтенсивності та насильства, поділяється на два типи.

Обмежена війна – війна, яка ведеться з обмеженими цілями і з добровільним обмеженням застосування сили з боку держав. У даному типі війни обидві сторони керуються певними обмеженнями та правилами, і вони беруть участь за взаємною згодою. Метою є не повна перемога або знищення ворога, а досягнення обмеженої мети. Якщо під час війни досягаються цілі сторін, то війна автоматично припиняється, а відносини нормалізуються. Незважаючи на війну, завжди залишаються відкритими можливості для досягнення миру шляхом переговорів. Коли рівновага можлива, міжнародна спільнота врегульовує обмежену війну, встановлюючи обмеження. Закінчення такої війни теоретично знаменується відновленням нормальних відносин між колишніми ворогами після завершення політичних реорганізацій, яких вимагала війна.

Тотальна війна – це жорстока війна, яку ведуть обидві держави без дотримання будь-яких норм чи правил, що її регулюють. Війна набула характеру тотальної з появою зброї масового знищення у вигляді хімічної, біологічної, бактеріологічної та ядерної зброї. Метою такої війни є повна перемога або навіть знищення супротивника, і ведеться у випадках, коли відносини між державами, що воюють, є абсолютно непоправними. Деякими прикладами тотальної війни є бомбардування США Хіросіми та Нагасакі в Японії в 1945 році. Крім того, із розвитком технологій у наш час також відбуваються жахливі зміни в режимах ведення війни.

3. Міжнародні організації та судові установи у вирішенні міжнародних спорів

У розбудові, зміцненні, відновленні та стабілізації міжнародного миру та безпеки на глобальній арені вирішення міжнародних спорів значну роль відіграють міжнародні організації, включаючи ООН, регіональні органи та неурядові організації. Як правило вони виступають посередниками в суперечках, надають гуманітарну допомогу та сприяють налагодженню відносин між конфліктуєчими державами.

Ефективність посередництва у вирішенні конфліктів залежить від безлічі факторів, а саме: характеру конфлікту, рівня співробітництва між зацікавленими сторонами, ресурси, які доступні для втручання, тощо.

Організація Об'єднаних Націй (ООН)

Генеральна Асамблея

Генеральна Асамблея не уповноважена вирішувати суперечки за допомогою будь-яких конкретних засобів. Натомість, відповідно до п. 2 ст. 11 має широкий спектр повноважень для обговорення цього питання, а відповідно до ст. 14 може надавати сторонам суперечки рекомендації, які сприятимуть досягненню мирних і дружніх відносин. Отже, Генеральна Асамблея має «загальний» вплив на мирне вирішення міжнародних суперечок.

У липні 2011 р. Генеральна Асамблея прийняла консенсусом Резолюцію A/RES/65/283 «Посилення ролі медіації в мирному врегулюванні суперечок, запобіганні та розв'язанні конфліктів». Тим самим закликала ключових учасників розвивати свій потенціал посередництва/медіації, визнала розширення використання медіації та відобразила поточні виклики, з якими стикається міжнародне співтовариство у вирішенні міжнародних конфліктів. Також, у 2014 р. Генеральна Асамблея Резолюцією 68/303 підтвердила необхідність зміцнення ролі медіації у мирному врегулюванні спорів та попередження і вирішенні конфліктів.

Діяльність ООН із встановлення фактів

У 1991 р. Генеральна Асамблея прийняла Декларацію про встановлення фактів ООН у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки. Дана декларація посилила роль ООН у підтримці міжнародного миру та безпеки, а також сприяла вирішенню спорів мирними засобами. Місію з встановлення фактів взяли на себе Рада Безпеки, Генеральна Асамблея та Генеральний секретар.

На Генерального секретаря покладається завдання щодо забезпечення діяльності із пошуку на ранніх стадіях засобів для легшого та більш мирного сприяння у вирішенні суперечок. Задля досягнення цієї мети, Генеральний Секретар має підготувати список експертів у різних галузях, які могли б проводити діяльність із встановлення фактів.

Рада Безпеки

Розділ VI Статуту ООН передбачає різні способи мирного вирішення спорів саме Радою Безпеки. Основна роль Ради Безпеки ООН (РБ ООН) полягає в підтримці міжнародного миру та безпеки. Найважливіший обов'язок РБ ООН полягає в тому, щоб захищати міжнародний мир і безпеку шляхом: прийняття мирних резолюцій; відповідей на незаконні маніпуляції силою; вирішення міжнародних конфліктів та обставин, що загрожують миру і безпеці.

Генеральний секретар

Генеральний секретар ООН (ГС ООН) є особою, яка вважається символом досягненні миру між державами. Він відвідує конференції ООН веде переговори з представниками держав щодо збереження національних і міжнародних зв'язків. Під час будь-яких суперечок Генеральний секретар ООН повинен висловлювати свою думку перед Радою Безпеки ООН і сприяти цій діяльності. На ГС ООН покладається обов'язок захищати міжнародний мир і безпеку. Якщо виникають будь-які суперечки між або всередині держав, що піддають загрозі міжнародний мир і безпеку або принципи прав людини, ГС ООН має бути готовим до застосування методів примирення задля врегулювання конфлікту. Відповідно до ст. 99 Статуту ООН ГС ООН може вносити на розгляд Ради Безпеки будь-яке питання, котре, на його думку, може загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки.

Міжнародний суд ООН

Міжнародний суд ООН (International Court of Justice, ICJ) є головним судовим органом ООН. Заснований Статутом ООН у червні 1945 р. і розпочав свою діяльність у квітні 1946 р. Суд складається з 15 суддів, які обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН на дев'ятирічний термін. Штаб-квартира суду розташовується в Палаці миру в Гаазі (Нідерланди).

Суд виконує подвійну роль: по-перше, відповідно до міжнародного права виносить судові рішення, що мають обов'язкову силу для зацікавлених сторін і не підлягають оскарженню, вирішує правові спори, передані на його розгляд державами; по-друге, надає консультативні висновки з правових питань, переданих йому належним чином уповноваженими органами та установами системи ООН.

Міжнародний Суд ООН розглядає наступні типи справ:

Територіальні суперечки. Розглядаються спори щодо кордонів або територіальних претензій, як, наприклад, у справі між Нікарагуа та Колумбією щодо морських кордонів [³³⁷]; Румунія проти України щодо розподілу континентального шельфу [³³⁸].

Міжнародні договори. Розглядає справи, пов'язані з тлумаченням і застосуванням міжнародних договорів, як, наприклад, у справі між Австралією та Японією щодо китобійного промислу [³³⁹].

³³⁷ Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v. Colombia) Summary 2012/5. 19 Novem. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/124/17180.pdf#>

³³⁸ Maritime delimitation in the black sea (Romania v. Ukraine) judgment of 3 February 2009. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/132/132-20090203-JUD-01-00-EN.pdf#>

³³⁹ Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening) judgment of 31 March 2014. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/148/148-20140331-JUD-01-00-EN.pdf#>

Порушення міжнародного права. Суд розглядає справи, пов'язані з обвинуваченнями у порушенні міжнародного права, як, наприклад, у справі Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії щодо геноциду [340]; Україна проти росії щодо геноциду [341].

Консультативні висновки

На запит Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки або інших органів ООН Суд надає консультативні висновки, які не мають обов'язкової сили, але вони впливають на міжнародну правову практику та формування міжнародного права. *Наприклад, консультативний висновок щодо законності будівництва стіни на окупованих палестинських територіях* [342]; *щодо статусу Косово* [343]; *дільність Ізраїлю на окупованій палестинській території, включаючи Східний Єрусалім* [344].

Рада Європи

Рада Європи безпосередньо не здійснює врегулювання конфліктів, але має низку інструментів і механізмів, що сприяють мирному вирішенню спорів та запобіганню конфліктам, а саме щодо захисту прав людини, сприяння верховенству права і забезпечення демократії.

У процесі вирішення міжнародних спорів беруть участь:

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ): ПАРЄ виступає як майданчик для обговорення та вирішення міжнародних питань, зокрема тих, що пов'язані з конфліктами або загрозами миру, а також ухвалювати резолюції та рекомендації, що стосуються вирішення міжнародних спорів. Так, 16 березня 2022 р. депутати ПАРЄ підтвердили, що агресія РФ проти України є серйозним порушенням РФ своїх зобов'язань за ст. 3 Статуту

³⁴⁰ Case concerning application of the Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (Bosnia and Herzegovina V. Serbia and Montenegro) judgment of 26 february 2007. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf#>

³⁴¹ Україна порушує справу проти Російської Федерації та просить суд вказати тимчасові заходи 27 лютого 2022 р. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220227-PRE-01-00-EN.pdf>; Allegations of genocide under the Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (Ukraine v. russian federation). URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>

³⁴² Legal consequences of the construction of a wall in the occupied Palestinian territory. Advisory opinion of 9 july 2004/ URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf#>

³⁴³ Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo. Advisory opinion of 22 july 2010. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf#>

³⁴⁴ Legal consequences arising from the policies and practices of Israel in the occupied Palestinian territory, including east Jerusalem. 19 July 2024. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf#>

Ради Європи тому, відповідно до ст. 8 Статуту Ради Європи прийняли Постанову CM/Res(2022)2 про припинення членства рф в організації [345].

ПАРЄ визначила статус білорусі, що бере участь в агресії рф проти України. Оскільки білорусь дозволила рф використовувати свою територію для здійснення актів агресії проти України, її роль і співучасть повинні бути засуджені міжнародним співтовариством, а лідери білорусі мають бути притягнуті до відповідальності [346].

Комітет міністрів Ради Європи – виконавчий орган Ради Європи, який відповідає за прийняття рішень щодо загальних напрямів діяльності організації. Він може виступати посередником у випадках міжнародних спорів, особливо тих, що впливають на права людини, демократію та правову державу.

Комісар Ради Європи з прав людини – посада, спрямована на просування прав людини в державах-учасниках, а також надання допомоги із врегулювання питань щодо прав людини у контексті міжнародних спорів.

Європейська комісія за демократію через право (більш відома як Венеціанська комісія) є дорадчим органом Ради Європи з питань конституційного права, з метою надання допомоги у врегулюванні спорів проводить правову експертизу державам-учасникам.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Основний механізм Ради Європи для вирішення спорів, що стосуються порушень прав людини, викладених у Європейській конвенції з прав людини. ЄСПЛ може розглядати справи від окремих осіб, груп осіб або неурядових організацій (яких більшість), а також від держав. Відповідно до ст. 33 ЄСПЛ розглядає «міжнародні справи», заяви держав одна проти одної, про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, які, на її думку, були допущені іншою державою-учасницею. В основному заяви стосуються кризових або конфліктних ситуацій. *Наприклад, методи допитів, що застосовувалися владою Великої Британії у 1971–1975 рр. під час заворушень у Північній Ірландії, військові операції Туреччини на північному Кіпрі в 1974 р., збройний конфлікт між Грузією та Росією у 2008 р., а також події в Криму та на сході України у 2014 р. Так, у справі Україна проти росії (щодо Криму) Суд визнав численні порушення Європейської конвенції. Уряд України звернувся із заявою про порушення прав людини, які були частиною кампанії репресій у Криму з початку 2014 р. Україна звинувачувала росію, зокрема, у зникненні людей; жорстокому поводженні; незаконному затриманні; неможливості вийти з російського громадян-*

³⁴⁵ Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe. (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428ter meeting of the Ministers' Deputies) URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEReference%22:\[%22CM/Res\(2022\)2%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\],%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680a5da51%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEReference%22:[%22CM/Res(2022)2%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22],%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a5da51%22]})

³⁴⁶ Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Resolution Parliamentary Assembly 2482 (2023) on 26 January 2023. URL: <https://pace.coe.int/pdf/af950f18903d947bda73c9e0a7689a2f41e9128cd2da8bd1bc2211277e4e666a?title=Res.%202482.pdf>

ства; придушенні українських ЗМІ та української мови в школах; попередньому ув'язненні в умовах переповненості; переслідуванні та засудженні за сфабрикованими звинуваченнями в помсту за будь-яку проукраїнську позицію; дискримінації кримських татар; і переведення з Криму до в'язниць росії. Суд зробив висновок про те, що інциденти були достатньо численними і взаємопов'язаними та становили певну модель чи систему порушень. Крім того, встановив очевидну відсутність ефективного розслідування інцидентів та/або загального застосування заходів до всіх зацікавлених осіб, крім іншого, довів, що така практика офіційно допускалася російською владою [347].

Європейський Союз

Європейський Союз використовує різні політичні, дипломатичні, економічні та юридичні інструменти для вирішення конфліктів, забезпечення миру і стабільності на міжнародній арені.

Економічні санкції. Починаючи з березня 2014 р. ЄС поступово запровадив обмежувальні заходи щодо росії у відповідь на: анексію Криму (2014); повномасштабне вторгнення в Україну (2022); анексію Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України (2022). Наприклад, ЄС 18.12.2023 12-м пакетом санкцій проти росії заборонив: імпорт зрізженого пропану; предметів, що можуть сприяти технологічному вдосконаленню сектора оборони та безпеки росії, включаючи хімічні речовини, літієві батареї, термостати, двигуни постійного струму та сервомотори для безпілотних літальних апаратів (БПЛА), верстати і частини машин [348].

ЄС запровадив санкції проти Білорусі, Ірану та Північної Кореї за підтримку росії у військовій агресії проти України. ЄС 29.06.2024 р. вводить санкції проти білорусі: заборона на експорт до білорусі товарів і технологій подвійного призначення, морських навігаційних товарів і предметів розкоші; заборона на ввезення з білорусі золота, алмазів, гелію, вугілля та мінеральних продуктів, у тому числі сирої нафти [349].

³⁴⁷ Grand Chamber judgment *Ukraine v. Russia (re Crimea)* – multiple violations in case brought by Ukraine against Russia concerning Crimea URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus/{%22itemid%22:\[%22003-7981802-11134245%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus/{%22itemid%22:[%22003-7981802-11134245%22]}); CASE OF UKRAINE v. RUSSIA (RE CRIMEA) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18) STRASBOURG, 25 June 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus/{%22display%22:\[%220%22\],%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2220958/14%22,%2238334/18%22,%2234338/18%22\],%22itemid%22:\[%22001-235139%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus/{%22display%22:[%220%22],%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2220958/14%22,%2238334/18%22,%2234338/18%22],%22itemid%22:[%22001-235139%22]})

³⁴⁸ Russia's war of aggression against Ukraine: EU adopts 12th package of economic and individual sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/18/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-eu-adopts-12th-package-of-economic-and-individual-sanctions>

³⁴⁹ Belarus' involvement in Russia's war of aggression against Ukraine: new EU restrictive measures target trade, services, transport and anti-circumvention. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/29/belarus-involvement-in-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-new-eu-restrictive-measures-target-trade-services-transport-and-anti-circumvention>

Також санкції (обмежувальні заходи) ЄС поширюються загалом на понад 2300 фізичних та юридичних осіб за вчинення дій, які підривають або загрожують територіальній цілісності, суверенітету і незалежності України [³⁵⁰] (п. 669 путін).

Дипломатія і посередництво. ЄС активно залучений у посередництві між сторонами конфліктів, наприклад між Сербією і Косово. Для вирішення конфліктів ЄС призначає спеціальних представників котрі дипломатичним шляхом через переговори намагаються врегулювати суперечку між конфліктуючими сторонами.

Суд Європейського Союзу. Ключову роль у вирішенні юридичних спорів щодо однакового застосування, виконання та тлумачення законодавства ЄС відіграє Європейський суд справедливості. Також Суд вирішує правові спори між національними урядами та установами ЄС; окремими особами, компаніями чи організаціями та інституціями ЄС у випадку якщо останні на думку перших порушили їх права.

Миротворча діяльність. ЄС для підтримки миру і стабільності в регіонах конфліктів (Африка, Близький Схід і Балкани) організовує цивільні та військові місії.

Наприклад, місія ЄС з моніторингу (EUMM) в Грузії, яка спостерігає за дотриманням умов перемир'я.

Питання для самоконтролю

1. Опишіть процес вирішення міжнародних спорів через арбітраж.
2. Які основні переваги використання переговорів для вирішення міжнародних спорів?
3. Розкрийте роль Міжнародного Суду ООН у мирному вирішенні міжнародних спорів.
4. Чому медіація може бути ефективним засобом вирішення міжнародних спорів?
5. Поясніть різницю між арбітражем та судовим розглядом у міжнародному праві.

³⁵⁰ Consolidated text: Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. Document 02014R0269-20240527. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R0269-20240527>

РОЗДІЛ 12

МІЖНАРОДНЕ ПРАВОСУДДЯ

1. Історичні етапи розвитку міжнародного правосуддя

Упродовж багатьох століть свого існування людство так і не змогло винайти універсальний «рецепт» від міжнародних збройних конфліктів, громадянських війн та інших соціальних потрясінь, які супроводжуються насильством та системними порушеннями прав людини. В різних куточках світу з певною періодичністю виникають війни, змінюються політичні режими, спалахують революції. Від їхніх наслідків страждають як звичайні громадяни окремих держав, так і цілі нації. З різних причин національні суди не можуть ефективно захищати права жертв конфліктів. Іноді судова система держави може бути підконтрольна політичним режимам, які не бажають відповідати за свої злочини, а подекуди масштаби конфлікту виходять за межі країни, і національним судам та правоохоронній системі складно переслідувати міжнародних злочинців та притягувати їх до відповідальності. В окремих контекстах спостерігається неефективність судової системи, інституційні межі якої деформовані численними соціальними потрясіннями. Втім жертви все одно прагнуть сатисфакції, оскільки це їхнє невід'ємне право, і будь-яке його ігнорування може стати причиною численних конфліктів у суспільствах, які перебувають на перехідних етапах розвитку. Для забезпечення невідворотності покарання та підтримання верховенства права було створено міжнародне правосуддя, яке стало своєрідною відповіддю світової спільноти на міжнародні злочини або неефективність національних систем правосуддя.

Протягом свого становлення та розвитку міжнародне правосуддя пройшло складний шлях, який поєднує кілька важливих історичних етапів. Відправним пунктом розвитку міжнародного правосуддя вважається Договір Джея 1794 р. між США та Великою Британією. Згідно з договором були створені змішані комісії, які повинні були забезпечити вирішення усіх суперечок територіального та фінансово-економічного характеру. Зокрема, англійські кораблі отримали право заходу в усі порти США, а американцям було заборонено ввезення окремих груп товарів в Вест-Індію. Експерти зазначають, що цей договір був не зовсім вигідний для США, однак він дозволив сформувати основний принцип врегулювання міжнародних спорів – суверенна рівність держав із дотриманням принципу вільного вибору засобів мирного вирішення міжнародних спорів. У подальшому цей принцип був відображений у: 1) Статуті ООН від 1945 р.; 2) Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р.; 3) Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р.; 4) Декларації про запобігання та усунення спорів і ситуацій,

які можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці, і про роль ООН в цій галузі 1988 р.; 5) Європейській конвенції про мирне врегулювання спорів 1957 р. [³⁵¹, с. 25].

Отже, ідея мирного врегулювання міжнародних конфліктів стала визначальною та допомогла позиціонувати основне завдання системи міжнародного правосуддя. Другою визначальною ідеєю стала невідворотність покарання для тих, хто вчинив міжнародні злочини, наслідком яких стало виникнення окремих категорій жертв конфлікту. Цей принцип сформувався через поділ у Статуті ООН усіх спорів на особливо небезпечні, продовження яких може загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки (ст. 34); будь-які інші спори. До першої групи входять міжнародні та неміжнародні збройні конфлікти, які супроводжуються воєнними злочинами або злочинами проти людяності. Друга група включає територіальні або фінансово-економічні спори між державами, в яких є здебільшого політичне протистояння. Однак завжди існують ризики трансформації цих спорів в спори, особливо небезпечні. Для першої групи спорів передбачена практика створення міжнародних кримінальних трибуналів, оскільки вже є чітко візуалізовані групи постраждалих та шкода, завдана насильством та системними порушеннями прав людини. У якості прикладу загадаємо: Міжнародний трибунал по Руанді (створений у 1994 р.); Міжнародний трибунал по колишній Югославії (створений відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН від 25 травня 1993 р.). Постійно діючим у цій системі є Міжнародний кримінальний суд, який був створений на підставі Римського Статуту 1998 р. Нагадаємо, що у 2024 р. Україна ратифікувала Римський статут МКС.

Для мирного вирішення другої групи спорів в історії використовуються міжнародні арбітражі, які в процесі формування системи міжнародного правосуддя зайняли в ній відповідне місце. Йдеться про міжнародні арбітражі та третейські суди, наприклад, Орган з вирішення спорів Світової організації торгівлі (створений у 1994 р.), Міжнародний трибунал з морського права (створений у 1996 р.). Таким чином розвиток міжнародного правосуддя відбувається в залежності від характеру і специфіки міжнародних спорів. Окремо в рамках системи міжнародного правосуддя відбувається розвиток судових інстанцій, які опікуються правами людини. Так, у 1959 р. було створено Європейський Суд з прав людини (на постійній основі діє з листопада 1998 р.). У 1969 р. створено Міжамериканський суд з прав людини, а у 1981 р. – Африканський суд з прав людини та народів. Подібна практика обумовлена тим, що під час соціальних потрясінь саме сфера прав людини є найбільш вразливою, адже будь-які збройні конфлікти, громадянські війни та революції супроводжуються неправомірним обмеженням або порушенням прав людини, які

³⁵¹ Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2023. 106 с.

декларовані у відповідних міжнародно-правових актах. До того ж характер порушення прав людини не тільки визначає окремі категорії жертв конфлікту, але й окреслює ступінь суспільної небезпеки міжнародних злочинів. Слід також пам'ятати, що будь-які порушення прав людини повинні бути чітко кваліфіковані, а винні особи мають нести відповідальність [³⁵², с. 30–33].

Паралельно з окремими інституціями відбувається розвиток організаційної основи системи міжнародного правосуддя. Так, у 1920 р. буда створена Постійна палата міжнародного правосуддя Ліги Націй. З цього моменту держави отримали змогу звернутися до цього органу, а також залучити до вирішення міжнародного спору іншу країну. У період з 1922 до 1940 рр. Палата винесла 32 рішення по міждержавним спорам і 27 консультативних висновків. У подальшому, з 1946 р., правонаступником цього органу став Міжнародний суд ООН, заснований у 1945 р. Регламент цього суду був затверджений відповідно до Статуту в 1978 р. (остання поправка набрала чинності 29 вересня 2005 р.). Отже, нині загально-прийнятою є така **періодизація** становлення та розвитку системи міжнародного правосуддя:

– 1794–1899 рр. (від Договору Джея до створення Постійної палати третейського Суду). На цьому етапі відбувається формування основоположних засад міжнародного правосуддя, а також утворюються окремі інстанції;

– 1899–1920 рр. (від створення Постійної палати третейського Суду до Постійної Палати Міжнародного правосуддя). В межах цього етапу відбувається утвердження інституційних засад міжнародного правосуддя та розвиток окремих його організаційних форм;

– 1945–1948 рр. (Нюрберзький та Токійський Трибунали). Активізується роль міжнародного правосуддя на постконфліктних етапах розвитку, в рамках яких домінує складова, пов'язана з кримінальним переслідуванням та притягненням до відповідальності воєнних злочинців;

– 1966–1996 рр. (від створення Центру вирішення інвестиційних спорів до формування Міжнародного трибуналу з Морського права та Органу вирішення спорів СОТ). На цьому етапі спостерігається активна діяльність із формування структури міжнародного правосуддя, з деталізацією окремих рівнів та напрямів роботи [³⁵³, с. 318].

Сучасний етап розвитку міжнародного правосуддя характеризується впровадженням унікальних та індивідуалізованих форм правосуддя, які залежать від контексту соціального потрясіння. Для сучасного етапу притаманна динамічність та адаптивність форм міжнародного правосуддя,

³⁵² Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2023. 106 с.

³⁵³ Канєнберг-Сандул О. К. Еволюція створення системи міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 317–319.

а також адресність нормотворчості на міжнародному рівні, напрями якої визначаються характером окремих міжнародних конфліктів. В цілому історіографія становлення системи міжнародного правосуддя свідчить про складний шлях розвитку, на який впливали різні чинники (світові війни, створення політичних альянсів, виникнення різних за природою конфліктів, появи нових категорій жертв цих конфліктів. Ідеї, які покладено в основу міжнародного правосуддя, є результатом аналізу багатьох національних контекстів, а також осмислення принципів колективної міжнародної безпеки. Необхідно зазначити, що система міжнародного правосуддя сучасності – результат спільних зусиль світової спільноти, яка прагне забезпечення верховенства права та соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя. На процес становлення міжнародного правосуддя вплинув і розвиток філософсько-правових ідей, внаслідок чого відбулася індивідуалізація сфери захисту прав людини через створення окремих судових інстанцій як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

2. Характеристика системи міжнародного правосуддя

Міжнародне правосуддя, як будь-яке правове явище, є достатньо складним та структурованим. Для того щоб його схарактеризувати, необхідно детально проаналізувати поняття, принципи, структуру, функції та окремі аспекти реалізації, а також ознайомитися з передумовами застосування. Отже, *міжнародне правосуддя* являє собою систему міжнародних органів, формалізованих процедур та механізмів, що забезпечують розгляд справ, розв'язання спорів та притягнення винних до відповідальності за порушення міжнародного права [354, с. 487]. Тобто міжнародне правосуддя по суті виступає однією з гарантій дотримання міжнародного права державами та іншими суб'єктами, які своїми діями чи бездіяльністю порушують загальновизнані правила. Отже, міжнародне правосуддя є своєрідним інструментом захисту загальнолюдських цінностей, які покладені в основу колективної безпеки. Сфера застосування міжнародного правосуддя не обмежується збройними конфліктами та іншими соціальними потрясіннями. Вона також охоплює спори економічного, територіального та іншого характеру, які виникають між державами або окремими суб'єктами, які здійснюють певний вид діяльності, наприклад, зовнішньоекономічну діяльність. Ураховуючи глобалізаційні процеси та стрімкий розвиток нормотворчості, міжнародне правосуддя характеризується системністю і цілеспрямованістю, а його розвиток відбувається під впливом політичних процесів, зокрема адвокації принципу неухильного дотримання норм міжнародного права заради колективної безпеки та мирного співіснування.

³⁵⁴ Форманюк В. В., Канєнберг-Сандул О. К. Загальні аспекти міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 486–488.

Принципи міжнародного правосуддя являють собою вихідні засади формування органів, процедур і механізмів вирішення міжнародних спорів, переслідування та притягнення винних до відповідальності. Ці принципи забезпечують верховенство права на міжнародному рівні та виступають у якості фундаменту системи міжнародного правосуддя. До числа цих **принципів** слід зарахувати:

1) незалежність і неупередженість (міжнародні судові інстанції мають приймати рішення виключно на основі норм міжнародного права без будь-якого політичного тиску з боку сторін спору або третіх осіб);

2) рівний доступ до правосуддя (створення справедливих умов доступу сторін спорів до усіх органів системи міжнародного правосуддя);

3) презумпцію невинуватості (жодна сторона спору не може вважатися винуватою, поки її провина не доведена у встановленому порядку);

4) відкритість і прозорість (процедури та механізми міжнародного правосуддя повинні бути максимально відкритими для суспільств та світової спільноти);

5) відсутність процесуальних перешкод (процедури повинні бути максимально ефективними та регламентованими);

6) відсутність надмірних або жорстоких покарань (для винних осіб також мають бути створені гарантії безпеки та співмірності покарань);

7) дотримання норм міжнародного права (міжнародне правосуддя має здійснюватися виключно в рамках передбачених процедур і форм) [³⁵⁵, с. 435].

Означені принципи декларовані в міжнародно-правових актах і враховуються в процесі формування та функціонування системи міжнародного правосуддя.

Дуже важливе значення мають **функції міжнародного правосуддя**, під якими слід розуміти сукупність завдань, що розкривають роль системи міжнародного правосуддя, а також характеризують її призначення. Тобто функції виступають окремим елементом системи міжнародного правосуддя, який показує мету діяльності спеціальних органів. Необхідно зазначити, що функції взаємопов'язані з принципами міжнародного правосуддя на рівні втілення останніх в конкретну правову оболонку. Питання функціоналу дає нам уявлення про спрямованість міжнародного правосуддя, а також частково може вказувати на ефективність означеної системи. В теорії міжнародного публічного права до числа **функцій міжнародного правосуддя** зараховують:

1) вирішення міжнародних спорів та розв'язання конфліктів, які виникають між суб'єктами міжнародного права;

2) переслідування та притягнення до відповідальності суб'єктів міжнародного права, які вчинили міжнародні злочини;

³⁵⁵ Сироїд Т. Л., Гавриленко О. А., Фоміна Л. О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Право, 2021. 462 с.

3) захист і гарантування прав людини через забезпечення дотримання сторонами конфлікту міжнародних стандартів прав людини;

4) забезпечення справедливості через створення умов рівності всіх суб'єктів міжнародного права перед законом;

5) посилення міжнародного порядку та забезпечення сприятливого середовища для формування колективної безпеки;

6) профілактику правових конфліктів через моделювання ймовірних сценаріїв розвитку спору між суб'єктами міжнародного права;

7) удосконалення та розвиток міжнародного права шляхом створення прецедентів у процесі вирішення конфліктів [³⁵⁶, с. 284].

Застосування міжнародного правосуддя пов'язане з відповідними **передумовами**, під якими слід розуміти обставини, події та факти об'єктивної реальності, що зумовлюють необхідність виходу за межі національної судової системи та реагування на порушення норм міжнародного права. До числа таких **передумов** слід зарахувати:

– неспроможність національної судової системи реагувати на системне насильство та порушення прав людини (йдеться про випадки, коли судова влада з різних причин не виконує свої функції, що змушує жертв конфлікту звертатися до міжнародних спеціалізованих судових інстанцій). Подібна неспроможність може бути зумовлена політизованістю або корумпованістю судової влади, недосконалістю національного законодавства, масштабами конфлікту тощо;

– виникнення спору, сторонами якого є суб'єкти, що представляють різні держави (у таких випадках, ці сторони звертаються до міжнародного правосуддя з метою встановлення істини та розв'язання спору). Переважно йдеться про економічні, господарські та територіальні спори, які не супроводжуються збройною агресією або вчиненням інших міжнародних злочинів;

– вчинення суб'єктами міжнародного права міжнародних злочинів (переважно йдеться про воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, системні порушення прав людини, депортацію та дискримінацією за будь-якою ознакою). У цьому випадку, колективна безпека та ідея непорушності прав людини домінує навіть над суверенітетом держав-сторін конфлікту. Пріоритетом у такому випадку стає переслідування та притягнення винних осіб до відповідальності та відшкодування шкоди жертвам конфлікту;

– звернення сторін конфлікту (спору) до органів системи міжнародного правосуддя (йдеться про добровільне залучення міжнародних судових інстанцій через процеси ініціювання звернень).

Міжнародне правосуддя здійснюється на глобальному та регіональному рівнях. **Глобальний рівень** міжнародного правосуддя представлений органами, які створені та функціонують на рівні ООН.

³⁵⁶ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

Наприклад, Міжнародний суд ООН, який має власний Статут і Регламент. У ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН закріплений перелік джерел міжнародного права, до якого включені: міжнародні конвенції (загальні та спеціальні); міжнародний звичай; загальновизнані принципи права; судові рішення та доктрини. Означені джерела по суті позиціонуються у якості інструментарію міжнародного правосуддя, який використовують і сторони спорів. Тобто глобальний рівень міжнародного правосуддя має наднаціональний характер і забезпечується відповідними міжнародними джерелами. Важливу роль у роботі цього суду відіграє категорія «міжнародні зобов'язання», яка слугує правовим засобом фіксації певних обов'язків сторін спору або конфлікту. Невиконання означених обов'язків є підставою для виникнення спорів, а, отже, і застосування процедур міжнародного правосуддя. Своєю чергою, **регіональний рівень** утворюють інституції, які здійснюють діяльність у рамках окремих конфедерацій або континентів. У якості прикладу варто згадати про Європейський суд з прав людини, який функціонує в рамках Європейського Союзу, тобто на регіональному рівні. Цей суд функціонує у якості органу Ради Європи з 1998 р. Він замінив попередню двоступеневу систему захисту прав та свобод, яка існувала в Європі.

Слід зазначити, що досліджувана система структурована на рівні окремих **напрямів міжнародного правосуддя**, які являють собою індивідуалізовані сфери здійснення правосуддя на міжнародному рівні. Означені напрями характеризуються стабільністю та унікальністю сфер здійснення правосуддя. В основі процесу індивідуалізації є окремі сфери діяльності суб'єктів міжнародного права, зокрема міжнародне правосуддя здійснюється в таких **напрямах**:

- забезпечення захисту прав і свобод людини (міжнародне правосуддя цього напрямку орієнтоване на відновлення порушених прав людини та допомогу окремим категоріям жертв різних соціальних потрясінь, які зазнали моральної або майнової шкоди);

- розв'язання спорів у сфері економічної діяльності (переважно йдеться про вирішення між сторонами спорів, предметом яких є окремі економічні блага, економічна політика, запровадження відповідних санкцій тощо);

- переслідування винних у вчиненні міжнародних злочинах (йдеться про міжнародні кримінальні процеси проти осіб та режимів, які винні у системному насильстві, вчиненні воєнних злочинів та злочинів проти людяності) [³⁵⁷, с. 202].

Міжнародного правосуддя має свої **ознаки**, під якими слід розуміти певні особливості цієї системи, які розкривають закономірності її утворення, організації та функціонування. Ці ознаки дуже важливі з огляду на окреслення еволюційних етапів розвитку системи міжнародного правосуддя. До таких **ознак** слід зарахувати:

- 1) незалежність;

³⁵⁷ Міжнародне публічне право: основи теорії: навчально-методичний посібник / Х. Н. Бехруз, С. С. Андреиченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

- 2) наднаціональний характер органів та процедур;
- 3) екстериторіальність;
- 4) обов'язковість ухвалених рішень для сторін спору (конфлікту);
- 5) поєднання звичайних та альтернативних засобів вирішення спорів (розв'язання конфліктів);
- 6) можливість застосування санкцій до винних осіб; людиноцентричність (сторони отримують однакові гарантії безпеки та доступу до правосуддя);
- 7) динамічність розвитку процедур та механізмів, а також нормативно-правової основи їх застосування;
- 8) стійкість і стабільність системи;
- 9) особливу роль – підтримання миру та колективної безпеки;
- 10) особливий порядок утворення окремих органів та процедур.

Систематизовані ознаки характеризують міжнародне правосуддя як складне міжнародно-правове явище, яке наділене особливими завданнями та забезпечується спільними зусиллями світової спільноти. Слід додати, що ефективність міжнародного правосуддя залежить від низки **чинників**, які являють собою узагальнені виклики реалізації окремих процедур та механізмів в умовах національних контекстів, а також на наднаціональному рівні. Отже, йдеться про певні обставини, події та факти, які можуть позначатися на результативності всієї системи міжнародного правосуддя. До зазначених **чинників** необхідно зарахувати:

– імунітет представників влади (притягнення до відповідальності винних у системних порушеннях прав людини або різних соціальних потрясіннях може бути ускладнене і навіть унеможливлене їхнім особливим правовим статусом і гарантіями або підтримкою політичних еліт);

– недосконалість засобів примусу (на міжнародному рівні сторони конфліктів дуже часто можуть відмовитися від виконання своїх міжнародних зобов'язань або рішень органів міжнародного правосуддя без будь-яких правових наслідків для себе);

– надмірну політизованість судових процесів (міжнародне правосуддя в окремих аспектах залежить від політичного контексту міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів);

– гібридний характер сучасних збройних конфліктів (ускладнює процес реалізації процедур міжнародного правосуддя та змушує шукати альтернативні механізми);

– ресурсну обмеженість окремих органів міжнародного правосуддя (знижує ефективність механізмів та процедур здійснення правосуддя на міжнародному рівні);

– рівень довіри держав та окремих спільнот (безпосередньо впливає на сприйняття ідей міжнародного правосуддя сторонами спору (конфлікту) через їх дискредитацію, необґрунтовану критику або політизацію) [³⁵⁸, с. 46].

³⁵⁸ Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс. 2023. 106 с.

Таким чином, міжнародне правосуддя є складним, структурованим та багатофункціональним міжнародно-правовим явищем. Воно характеризується особливими ознаками та передумовами застосування, а також має специфічні принципи, які скерують міжнародне правосуддя на виконання відповідної ролі на міжнародному рівні. Структура міжнародного правосуддя поєднує глобальний та регіональний рівні, в рамках яких відбувається деталізація його окремих напрямів. Залежно від цих напрямів сформувалися окремі галузі міжнародного права: міжнародне кримінальне право, міжнародне кримінально-виконавче право, міжнародне гуманітарне право тощо.

3. Функції та статус окремих міжнародних судових органів

Упродовж свого існування міжнародне правосуддя поєднувало в собі різні за статутом та юрисдикцією органи, які сьогодні втілюють його принципи на практиці. Ці органи відрізняються структурою, завданнями та обсягом повноважень. Глобальний рівень представлений такими органами: Міжнародний суд ООН, Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний кримінальний суд, Орган з вирішення спорів Світової організації торгівлі. Окрім цього, на глобальному рівні можуть бути створені міжнародні арбітражі (окремі випадки невиконання міжнародних зобов'язань чи договірних домовленостей між сторонами) та кримінальні трибунали (по окремим збройним конфліктам). В свою чергу, регіональний рівень представлений наступними органами: Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини та народів. Отже, проаналізуємо правовий статус та особливості функціонування окремих органів системи міжнародного правосуддя.

1. Міжнародний суд ООН. Відповідно до Статуту, суд складається з колегії незалежних суддів, обраних незалежно від їхнього громадянства з-поміж осіб високих моральних якостей, що задовольняють вимоги, які висуваються в їхніх країнах для призначення на вищі судові посади, або є юристами з визнаним авторитетом у галузі міжнародного права. Загалом до складу суду входять 15 членів, причому в його складі не може бути двох громадян однієї і тієї ж держави. Члени суду обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки з-поміж осіб, внесених до списку на пропозицію національних груп Постійної палати Третейського Суду. Вони обираються строком на дев'ять років і можуть бути переобрані. У складі суду можуть бути утворені окремі палати у складі трьох або більше суддів для розгляду окремих категорій справ. Сторонами в суді можуть виступати тільки окремі держави. Компетенція суду поширюється на справи щодо: 1) тлумачення договору; 2) будь-якого питання міжнародного права; 3) наявності факту порушення міжнародного зобов'язання; 4) характеру та розмірів відшкодування, що належить за порушення міжнародного зобов'язання. В процесі своєї діяльності Міжнародний суд ООН застосовує:

1) міжнародні конвенції, що встановлюють правила, безумовно визнані державами, які сперечаються; 2) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правової норми; 3) загальні засади права, визнані цивілізованими націями; 4) судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй. Держави, як сторони справи, виступають через своїх представників, повірених або адвокатів, які користуються привілеями та імунітетами, необхідними для самостійного виконання ними своїх обов'язків. Процес розгляду та вирішення справ у Міжнародному суді ООН складається з двох частин: письмового та усного судочинства. Перше передбачає повідомлення сторонам про меморандуми, контрмеморандуми і за потреби відповіді на них, а також усіх папери і документи, що їх підтверджують. Своєю чергою, усне судочинство полягає в заслуховуванні судом свідків, експертів, представників, повірених та адвокатів [³⁵⁹].

2. Міжнародний трибунал з морського права. Статут цього органу міститься в Додатку VI Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. Трибунал складається з колегії у складі 21 незалежного члена, які є визнаними авторитетами у сфері морського права. У складі Трибуналу не може бути двох громадян одного та тієї ж держави. Члени Трибуналу обираються таємним голосуванням, яке проводиться на нараді держав-учасниць, скликаній Генеральним секретарем ООН. Строк повноважень членів трибуналу становить дев'ять років, з правом бути переобраними. Зі свого складу трибунал обирає Голову та Заступника строком три роки. До ведення трибуналу відносяться всі суперечки та всі заяви, передані йому, і всі питання, спеціально зазначені в будь-якій іншій угоді, яка передбачає компетенцію трибуналу. Сторони спору (держави) передають повідомлення трибуналу з деталізацією предмета спору. Рішення трибуналу є остаточним та виконується всіма сторонами спору. Окрему увагу слід приділити палаті зі спорів, що стосуються морського дня, яка складається з 11 членів, обраних більшістю членів трибуналу. Означена палата має компетенцію розглядати: 1) суперечки між державами-учасницями, що стосуються тлумачення або застосування норм міжнародного права; 2) суперечки між сторонами контракту, які є державами-учасницями (їхніми фізичними та юридичними особами) [³⁶⁰].

3. Міжнародний кримінальний суд. Порядок організації та функціонування цього суду регламентовані в нормах Римського статуту МКС від 17 липня 1998 р. МКС є постійно діючою установою та має повноваження здійснювати юрисдикцію стосовно осіб за найбільш тяжкі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства та доповнює національні системи кримінального правосуддя. Цей суд націлений

³⁵⁹ Статут Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: <https://www.un.org/ru/icj/statut.shtml> (дата звернення: 04.01.2025).

³⁶⁰ Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU82K23R> (дата звернення: 04.01.2025).

міжнародною правосуб'єктністю, яка дозволяє ефективно розслідувати міжнародні злочини, зокрема: 1) злочини геноциду; 2) злочини проти людяності; 3) воєнні злочини; 4) злочини агресії. До структури МКС входять наступні органи: президія; апеляційний відділ, судовий відділ і відділ досудового провадження; офіс прокурора; секретаріат. Складається цей суд з 18 суддів, які обираються з числа осіб з високими моральними якостями, які є неупередженими і добросовісними та відповідають вимогам, що висуваються в їхніх відповідних державах для призначення на вищі судові посади. Судді МКС обираються строком на три роки з правом бути переобраними на новий строк. Офіс Прокурора в структурі МКС діє незалежно як окремий орган, який відповідає за отримання переданих ситуацій і будь-якої обґрунтованої інформації про міжнародні злочини, за їх вивчення та здійснення розслідувань і кримінального переслідування. Усі представники органів суду користуються під час своєї діяльності тими самими привілеями та імунітетами, які надаються главам дипломатичних представництв. Це своєрідна гарантія незалежності та неупередженості суду. Суд переслідує та притягує до кримінальної відповідальності конкретних осіб, які винні у вчиненні міжнародних злочинів, віднесених до його юрисдикції. Діяльність суду здійснюється в рамках трьох етапів: 1) розслідування та кримінальне переслідування; 2) судовий розгляд; 3) оскарження та перегляд рішення. МКС може винести одне з таких рішень: 1) позбавлення волі на певний строк; 2) довічне позбавлення волі; 3) штрафні санкції; 4) конфіскацію доходів, майна та активів, отриманих в результаті злочину. Останні два види покарань є додатковими і застосовуються у поєднанні з позбавленням волі [361].

4. Орган з вирішення спорів Світової організації торгівлі. Питання діяльності цього органу регламентовані Додатком 2 Угоди «Про заснування Світової організації торгівлі» від 15 квітня 1994 р. («Договореність про правила та процедури вирішення спорів»). Цей орган входить до системи головних органів СОТ, а його рішення мають пріоритет над внутрішнім законодавством держав-членів СОТ [362]. Орган з вирішення спорів СОТ застосовує різні правові режими до окремих видів спорів, зокрема: 1) спорів, що виникають з будь-якої угоди пакету СОТ; 2) спори, що виникають стосовно «угод з обмеженим колом учасників»; 3) спори, що виникають з ряду особливо обумовлених угод пакету СОТ. Вирішення спорів відбувається в рамках таких процесуальних стадій: 1) загально-прийняті засоби (консультації, посередництво, погоджувальні процедури); 2) робота спеціальних груп експертів; 3) розгляд спору та ухвалення рішення; 4) апеляція; 5) виконання рекомендацій; 6) застосування санкцій у разі невиконання державами рекомендацій. Слід зауважити, що рекомен-

³⁶¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Голос України*. 2024. № 110.

³⁶² Угода про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995342#Text>

дації Органу з вирішення спорів СОТ не є юридично зобов'язуючими, а лише виступають як юридичний факт, за яким може відбуватись правомірне застосування санкцій. В основному предметом спорів, які розглядає означений орган, є нетарифні бар'єри (технічні стандарти, санітарні й фітосанітарні заходи).

5. Суд Європейського Союзу. Цей орган здійснює юрисдикційну функцію і представляє собою сукупність судових органів ЄС. Він був створений у 1952 р. з основним завданням – забезпечення законності в рамках Євросоюзу. Якщо деталізувати це завдання, то ми отримаємо наступні функції Суду ЄС: 1) перевірка актів різних інституцій ЄС на відповідність його установчим документам та законодавству; 2) забезпечення виконання державами-членами зобов'язань, передбачених договорами; 3) тлумачення законодавства ЄС на вимогу національних судів та трибуналів. Суд ЄС складається з двох органів: 1) основний суд (опікується розглядом справ направлених від національних судів); 2) загальний суд (розглядає справи між фізичними та юридичними особами, що виникають в різних сферах). До складу Суду ЄС входить по одному представнику від держави-члена, які призначаються спільним рішенням урядів – членів ЄС строком на три роки. У структурі суду також здійснюють діяльність генеральні адвокати, які мають кваліфікацію та компетенцію, необхідну для призначення на найвищі юридичні посади у власних країнах, і призначаються на шестирічний термін з правом повторного призначення.

6. Європейський суд з прав людини. Усі аспекти його діяльності формалізовані в нормах Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Кількість суддів у складі ЄСПЛ відповідає кількості держав, які підписали вищезазначену Конвенцію. Суддею ЄСПЛ може особа, яка молодше 65 років та має високі моральні якості та кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду. Судді обираються Парламентською Асамблеєю Ради Європи строком на дев'ять років, без права бути переобраними. Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї. Означений суд має право розглядати як міждержавні справи, так і індивідуальні заяви, які приймаються від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими. Однак, є певна умова: ЄСПЛ може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загально-визнаними принципами міжнародного права, і впродовж чотирьох місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. Справа в ЄСПЛ розглядається спільно з представниками сторін і, у разі необхідності, передбачено проведення розслідування. Основна мета діяльності суду – це припинення системних порушень прав людини та відшкодування будь-якої шкоди, яка завдана жертвам [363].

³⁶³ Про захист прав людини і основоположних свобод : Європейська конвенція від 04 листопада 1950 року. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.

7. Міжамериканський суд з прав людини. Усі питання організації та діяльності цього суду регламентовані Американською конвенцією з прав людини 1969 р. [³⁶⁴]. До складу суду входять сім суддів, які представляють державу – підписанта вищезазначеної Конвенції. Вони обираються з числа юристів, які відрізняються найвищим моральним авторитетом і визнаною компетентністю в галузі прав людини строком на шість років і можуть бути переобрані тільки один раз. У складі Суду не може бути двох громадян однієї і тієї ж держави. Для проведення виборів передбачена процедура таємного голосування абсолютною більшістю голосів держав-учасниць Конвенції. Суд розглядає усі справи, що пов'язані з тлумаченням і застосуванням положень конвенції. Переважно це справи, які стосуються порушення прав і свобод людини, декларовані Американською конвенцією з прав людини 1969 р. Зокрема, суд приймає рішення про: виправлення ситуації (припинення порушення прав), відновлення порушених прав і свобод, а також виплату компенсації жертвам, чиї права були порушені. Рішення Суду є остаточним та не підлягає оскарженню [³⁶⁵, с. 234].

8. Африканський суд з прав людини та народів. Створенню цього суду передувало прийняття в 1981 р. міжнародної регіональної конвенції – Африканської хартії прав людини і народів, яка містить перелік прав та обов'язків людини [³⁶⁶]. Суд був створений лише в 1998 р. після тривалих перемовин між державами-підписантами хартії. До складу суду входить 11 суддів, які обираються таємним голосуванням строком на шість років, із правом бути переобраними ще один раз. Суд наділений консультативною юрисдикцією, а також юрисдикцією щодо вирішення справ про порушення прав людини. Право звернення до суду належить як організаціям, що мають мандат спостерігачів, так і окремим громадянам країн – підписантів хартії, які визнали юрисдикцію суду [³⁶⁷, с. 318]. Тобто суд розглядає індивідуальні та колективні скарги та виносить рішення, які є обов'язковими до виконання. Також суд наділений повноваженнями тлумачити власні рішення на вимогу держав-підписантів хартії.

4. Альтернативні способи вирішення міжнародних спорів

В умовах глобалізації, міжнародне співробітництво набуває масштабності, а економічні зв'язки між державами стають більш ширшими. Зовнішньоекономічна, інвестиційна та інноваційна діяльність

³⁶⁴ Американська конвенція з прав людини 1969 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/Rzoas3con.html> (дата звернення: 06.01.2025).

³⁶⁵ Богатчук Д. П. Щодо сфери застосування принципу добросовісного виконання зобов'язань в міжнародному праві. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 220–225.

³⁶⁶ Африканська хартія прав людини і народів від 21 жовтня 1986 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення: 08.01.2025).

³⁶⁷ Завгородня В. М. Роль Африканського суду із прав людини та народів у захисті прав людини на африканському континенті. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 317–319.

призводять до інтеграції економіки та науки окремих країн світу в єдиний світовий простір. За таких умов, неминуче виникають різного роду спору між державами та окремими компаніями. В міжнародному праві також застосовується термін «ситуація», яка є ширшою за змістом, ніж «спір». Вона являє собою певні обставини, які призводять до непорозуміння через зіткнення інтересів країн. За умов ігнорування ситуації та спори можуть трансформуватися навіть у збройні конфлікти й загрожувати колективному миру та безпеці. З огляду на це виникає необхідність створення в системі міжнародного правосуддя окремого кластеру засобів, які дозволять вирішувати ці ситуації та спори оперативно, не вдаючись до довготривалих судових процесів. Отже, для виконання цих завдань були створені **альтернативні способи вирішення міжнародних спорів**, тобто своєрідні квазісудові інструменти врегулювання конфліктів між державами [³⁶⁸, с. 72]. До таких способів нині слід зарахувати арбітраж та медіацію. Детально охарактеризуємо ці способи.

1. Міжнародний арбітраж. Він являє собою альтернативний спосіб розв'язання ситуації або спору третьою стороною, яка уповноважена на ухвалення обов'язкового для сторін спору рішення за результатами розгляду справи по суті на основі повного та всебічного дослідження обставин справи. Тобто сторони конфлікту за участі третьої сторони обговорюють обставини спору, а третя сторона, на основі цього обговорення приймає остаточне рішення. Отже, говорячи про арбітраж, ми по суті розуміємо розгляд ситуації або спору міжнародним третейським судом. Арбітражна угода може бути укладена у вигляді: 1) арбітражного застереження (в контракті зазначається можливість вирішення спору через арбітражний процес); 2) арбітражної угоди (документ, в якому передбачено умови та порядок застосування процедур арбітражу). Визначальну роль у формуванні системи міжнародних арбітражів відіграли такі міжнародно-правові акти: Загальний пакт про мирне вирішення міжнародних спорів 1928 р., Загальний договір про міжамериканський арбітраж 1929 р., Європейська конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів 1957 р., Конвенція з примирення та арбітражу в рамках НБСЄ 1992 р. [³⁶⁹]. Нині поширеною практикою є створення спеціалізованих арбітражів, які розглядають спори в окремих галузях міжнародної співпраці, що розвиваються в рамках окремих міжнародних угод. Наприклад, Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України (ICAC) на сьогодні є одним з найавторитетніших інституцій Центральної та Східної Європи. Відповідно до норм Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 квітня 1994 р. № 4002-XII до арбітражу можуть за угодою сторін передаватися: 1) спори з договірних та інших цивільно-

³⁶⁸ Мамон З. Гносеологія міжнародного публічного арбітражу. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2006. № 5. С. 69–75.

³⁶⁹ Конвенція з примирення та арбітражу в рамках НБСЄ від 15 грудня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a11#Text

правових відносин, що виникають під час здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків; 2) спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їх учасниками, а так само їхні спори з іншими суб'єктами права України; 3) спори між адміністратором за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій та емітентом облігацій та/або особами, які надають забезпечення за такими облігаціями, якщо принаймні одна зі сторін спору є підприємством з іноземними інвестиціями [370].

2. Міжнародна медіація. Являє собою позасудову процедуру вирішення міжнародних спорів, в якій третя особа – медіатор, намагаються запобігти виникненню ситуацій і спорів або врегулювати їх шляхом переговорів. Отже, йдеться про участь третьої сторони, яка координує на направляє дискусію між сторонами спору, і спрямовує її в конструктивне русло, тобто прийняття ними компромісного рішення. Міжнародну медіацію слід відрізнити від арбітражу, оскільки в арбітражі третя особа ухвалює конкретне рішення щодо врегулювання спору, а в рамках медіації це рішення напрацьовується самими сторонами. Тобто медіатор не надає сторонам спору рішення, а робить усе, щоб вони самі акумулювали його. Необхідно зазначити, що медіатор – це насамперед експерт-конфліктолог, який спеціалізується на окремій сфері міжнародного співробітництва (інвестиції, зовнішньоекономічна діяльність тощо). Унікальність ідеї міжнародної медіації полягає в тому, що найбільш прийнятне для сторін рішення можуть напрацювати тільки самі сторони спору. У подальшому це рішення не буде сприйматися сторонами як щось нав'язане іншими. Таким чином, міжнародна медіація являє собою форму посередництва, в якій третя особа залучається як на етапі виникнення спору, так і на етапі його трансформації в конфлікт. Основоположним міжнародно-правовим актом у сфері міжнародної медіації є Конвенція ООН про міжнародні угоди про врегулювання в результаті медіації від 12 вересня 2020 р. («Сінгапурська конвенція з медіації»). Необхідність конвенції зумовлена запитом міжнародної комерційної спільноти щодо становлення зрілої та унормованої глобальної комерційної системи, яка, безумовно, включає ефективні механізми забезпечення виконання зобов'язань. Цей міжнародний документ передбачає запровадження в національних правових системах передбачуваних та ефективних механізмів приведення у виконання угод, укладених шляхом медіації [371].

³⁷⁰ Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24 квітня 1994 р. № 4002-ХІІ. *Голос України*. 1994.

³⁷¹ Про міжнародні угоди про врегулювання в результаті медіації : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12 вересня 2020 р. URL: <https://www.international-arbitration-attorney.com/uk/2018-singapore-convention-on-mediation> (дата звернення: 09.01.2025).

Міжнародний арбітраж та медіація належать до основних альтернативних способів вирішення міжнародних спорів. Теорії міжнародного права також відомі комбіновані способи, до яких зараховують інститут спеціалізованих омбудсменів та незалежну експертизу. **Спеціалізований омбудсмен** – це незалежна авторитетна особа, головною метою якої полягає в тому, щоб діяти як посередник між певною групою населення й державними органами чи органами місцевого самоврядування, а також в цій якості проводити моніторинг законодавства й діяльності органів управління на основі повноважень, які дозволяють звертатися із запитом та мати доступ до необхідної інформації, подавати рекомендації щодо протидії фактам поганого управління й усунення порушень прав людини [372, с. 90]. Як приклад слід навести посаду Уповноваженого із громадянських прав у Польщі або Уповноваженого із питань захисту прав підприємців в Україні). Інститут **міжнародної незалежної експертизи** передбачає проведення прикладних експертних досліджень документів, зразків, рішень, інших доказів, які мають важливе значення для сторін спору. Однак, ці способи є факультативними та мають швидше допоміжний характер. Таким чином, альтернативні способи вирішення міжнародних спорів характеризуються високою ефективністю і застосовуються на засадах оперативності, конфіденційності, спрощеності процедур та скороченості.

Питання для самоконтролю

1. Які основні етапи становлення системи міжнародного правосуддя?
2. Яка роль Міжнародного кримінального суду в системі міжнародного правосуддя?
3. Які завдання в системі міжнародного правосуддя виконує Європейський суд з прав людини?
4. Які особливості статусу Міжнародного суду ООН?
5. Яка юрисдикція Міжамериканського суду з прав людини?

³⁷² Палєєва Ю. С. Спеціалізовані омбудсмени в зарубіжних країнах: досвід для України. *Альманах міжнародного права*. 2015. № 7. С. 84–91.

РОЗДІЛ 13

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Поняття та принципи відповідальності в міжнародному праві

Будь-яке протиправне діяння потребує належної правової оцінки, результатом якої, за умов доведення протиправності дій або бездіяльності, має стати відповідне покарання, санкція або покладання на винну сторону відповідних обов'язків. Цей алгоритм цілком прийнятний також для міжнародного права, а існування системи міжнародного правосуддя є зайвим підтвердженням цього. Незалежно від характеру протиправної поведінки, суб'єкти міжнародного права мають відповідати за міжнародні злочини та системні порушення прав людини, невиконання міжнародних зобов'язань та недотримання умов контрактів, порушення усталених правил та завдання шкоди глобальній екосистемі. Отже, світова спільнота, міркуючи про колективний мир та безпеку, сформувала інститут відповідальності в міжнародному праві для забезпечення певної дисципліни на наднаціональному рівні. З іншого боку, інститут відповідальності в міжнародному праві є своєрідною гарантією для тих, хто зазнав шкоду від правопорушень. Це можуть бути жертви конфлікту, окремі спільноти, етнічні групи та юридичні особи. Для них дуже важливо, щоб кожен злочин чи інше правопорушення не залишилося поза увагою міжнародної спільноти, а вони отримали належну сатисфакцію.

Під **відповідальністю в міжнародному праві** слід розуміти сукупність негативних наслідків, які покладаються на суб'єкта міжнародного права за вчинення міжнародно-протиправного діяння. Тобто слід говорити про юридичні наслідки, які настають в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання у вигляді відповідних правових санкцій. Система міжнародно-правових примусових заходів є основним засобом реалізації міжнародно-правової відповідальності [373, с. 49]. Таким чином, суб'єкт міжнародного права, який вчинив міжнародне правопорушення, повинен бути притягнутий до міжнародно-правової відповідальності. Для нього вона являтиме собою негативний обов'язок, який покладається в результаті правової оцінки його правопорушення (дії або бездіяльності). Міжнародно-правову відповідальність по суті можна розглядати як особливий вид юридичної відповідальності, яка застосовується на наднаціональному рівні спеціально уповноваженими суб'єктами, які представляють систему міжнародного правосуддя.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 2016 р. № 68/104 **міжнародно-правова відповідальність** визначена як усі форми правовідносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, що вчинене державою, незалежно від того, чи

³⁷³ Коверзнев М. С., Коверзнева Г. П. Відповідальність в міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. № 13. С. 49–56.

обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включаючи можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом [374]. У цьому випадку міжнародно-правова відповідальність позиціонується через сукупність правовідносини, які виникають у відповідь на правопорушення. Такий підхід доволі вдалий, оскільки він деталізує підстави застосування і суб'єктний склад відповідальності в міжнародному праві.

У зазначених правовідносинах важливу роль відіграє суб'єкт, який порушив норми міжнародного права, і до якого будуть застосовані примусові заходи. Отже, **суб'єктом міжнародно-правової відповідальності** є суб'єкт міжнародного права, до якого спеціально уповноваженими органами застосовуються спеціальні санкції у відповідь на вчинення ним міжнародно-правового правопорушення. Слід зазначити, що в сучасній концепції міжнародно-правової відповідальності суб'єктами виступають тільки держави та міжнародні організації. Якщо фізична особа вчинила міжнародне правопорушення, вона розглядається через призму свого правового статусу, наприклад, як посадова особа органу законодавчої або судової влади. Однак, ця особа може бути притягнута до міжнародної кримінальної відповідальності. Подібна особливість стала результатом еволюції концепцій міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, виокремлюють такі **концепції міжнародно-правової відповідальності**:

- наднаціональна концепція (міжнародно-правова відповідальність виводиться із суверенної влади держави, і вона відповідає за всі протиправні акти, здійснені як в межах державної території, так і поза ними). Ця концепція позиціонує колективний мир та безпеку як більші за суверенітет пріоритети;

- національна концепція (міжнародно-правова відповідальність настає у випадках, коли територія однієї держави використовується іншою для протиправних дій, у тому числі тих, які порушують суверенітет третіх країн). Ця концепція обмежує відповідальність порушеннями суверенітету і територіальної цілісності;

- традиційна концепція (міжнародно-правова відповідальність передбачає взаємну відповідальність держав, що жодним чином не обмежує їх суверенітет). Ця концепція має в основі принцип відшкодування шкоди, яка була завдана міжнародним правопорушенням [375, с. 38].

³⁷⁴ Відповідальність держав за міжнародно-правові діяння : Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 13 грудня 2016 р. № 68/104. URL: <https://undocs.org/A/RES/68/104> (дата звернення 12.01.2025).

³⁷⁵ Жукорська Я. М. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 36–40.

Вочевидь, відповідальність у міжнародному праві є особливим видом юридичної відповідальності, яка наділена відповідними унікальними ознаками. Під **ознаками міжнародно-правової відповідальності** слід розуміти характерні риси, які вирізняють її серед інших видів юридичної відповідальності та зумовлені її природою, підставами застосування і функціями. До числа **ознак** пропонуємо зарахувати:

1) наявність особливих підстав застосування (вчинення міжнародного правопорушення та завдання протиправними діями шкоди);

2) наявність особливої мети застосування (забезпечення міжнародного правопорядку, колективного миру та безпеки, а також дотримання сторонами своїх міжнародних зобов'язань);

3) наявність особливих примусових заходів (на правопорушників покладаються негативні юридичні обов'язки за їхні протиправні дії);

4) наявність специфічних правовідносин (вони мають правоохоронний характер та особливий порядок виникнення, зміни і припинення);

5) наявність особливого суб'єктного складу (до міжнародно-правової відповідальності притягуються держави та міжнародні організації);

6) унікальність правової природи (нормальне співіснування держав у світі можливе лише за умов дотримання норм міжнародного права).

Отже, відповідальність виступає своєрідною гарантією дотримання усіма суб'єктами норм міжнародного права, що, своєю чергою, є ключовою умовою його функціональності. Тобто без існування міжнародно-правової відповідальності складно уявити розвиток міжнародних відносин. Відсутність відповідальності в міжнародному праві дискредитує саму ідею його існування. Без дотримання не можливе і виконання, а без виконання складно говорити про такі категорії, як «міжнародний правопорядок» та «колективна безпека». Важливим питанням у процесі аналізу міжнародно-правової відповідальності є систематизація її принципів, які уособлюють вихідні ідеї створення. Отже, під **принципами відповідальності в міжнародному** праві слід розуміти вихідні засади застосування примусових заходів до суб'єктів (держав та міжнародних організацій), які своїми протиправними діями чи бездіяльністю порушили норми міжнародного права, чим завдали шкоду іншим суб'єктам або створили загрозу міжнародному правопорядку. До переліку цих **принципів** слід зарахувати:

– пріоритет мирного вирішення міжнародних спорів та конфліктів (сторони спору або конфлікту мають використовувати виключно мирні способи їхнього врегулювання);

– обов'язковість дотримання норм міжнародного права та виконання міжнародних зобов'язань (суб'єкти міжнародного права мають неухильно дотримувати своїх зобов'язань, у тому числі в міжнародних правоохоронних відносинах);

– відповідність примусових заходів характеру міжнародного правопорушення (примусові заходи визначаються ступенем небезпеки міжнародного правопорушення, яке вчинено відповідним суб'єктом);

– забезпеченість права на відшкодування та сатисфакцію (застосування міжнародно-правової відповідальності має гарантувати відшкодування шкоди, завданої правопорушенням);

– невідворотність юридичних наслідків за вчинення міжнародного правопорушення (кожна протиправна поведінка повинна отримати належну правову оцінку у вигляді окремого виду міжнародно-правової відповідальності);

– надання гарантій усім сторонам спору або конфлікту (застосування міжнародно-правової відповідальності має передбачати створення системи гарантій для суб'єктів міжнародного права, в тому числі винних у правопорушеннях).

Таким чином, відповідальність у міжнародному праві може розглядатись як зобов'язання щодо відновлення та компенсації порушених прав, яке покладається на винну сторону, й уособлює засудження міжнародною спільнотою таких протиправних дій чи бездіяльності. Ці зобов'язання є результатом юрисдикційної діяльності органів системи міжнародного правосуддя та втілюються у відповідних *міжнародно-правових санкціях*, які являють собою форму примусу, що застосовуються уповноваженим органом до особи, яка вчинила міжнародне правопорушення, для відновлення порушених прав, а також відшкодування завданої правопорушенням шкоди. Норми міжнародного права, які регламентують природу, зміст і порядок застосування міжнародно-правової відповідальності за своєю природою є звичаєвими та становлять окремий інститут – право міжнародної відповідальності [376, с. 57]. Притягнення до міжнародно-правової відповідальності є однією з функцій системи міжнародного правосуддя.

2. Підстави та функції відповідальності в міжнародному праві

Інститут відповідальності в міжнародному праві є достатньо складним та структурованим. Його утворюють окремі категорії, які у поєднанні формують цілісне міжнародно-правове явище. Одними з найважливіших категорій є підстави та функції міжнародно-правової відповідальності, які не лише розкривають її роль, але й чітко окреслюють передумови застосування до суб'єктів міжнародного права. Зазначені категорії є достатньо індивідуалізованими та мають власну внутрішню структуру. Для формування комплексного уявлення про інститут міжнародно-правової відповідальності, необхідно детально розглянути її підстави та функції. Під *підставами відповідальності* в міжнародному праві слід розуміти сукупність юридичних фактів, приписів та процедур, наявність яких тягне застосування до суб'єкта міжнародного права передбачених міжнародно-правових санкцій. Підстави міжнародно-правової відповідальності мають складну природу, тому їх необхідно поділяти на відповідні *групи*:

³⁷⁶ Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2023. 106 с.

1) матеріальні підстави – це безпосередньо факт вчинення суб'єктом міжнародного права правопорушення, наслідок якого є відповідна шкода, і за яке в міжнародному праві передбачені окремі види відповідальності. Тобто формально з моменту вчинення міжнародного правопорушення з'являється підстава для притягнення суб'єкта до відповідальності;

2) процесуальні підстави – це факт винесення уповноваженою особою рішення щодо суб'єкта, який вчинив правопорушення, в якому деталізовано комплекс заходів, що мають бути до нього застосовані у відповідь на протиправну поведінку. Отже, таке рішення є засвідченням вини суб'єкта та підставою для застосування до нього санкцій.

Матеріальні та процесуальні підстави застосовуються в комплексі, тобто спочатку є факт вчинення міжнародного правопорушення, який спонукає уповноважених осіб його фіксувати, розслідувати і переслідувати винну особу. У подальшому щодо неї виноситься процесуальне рішення і накладаються відповідні міжнародно-правові санкції. Процесуальні підстави більш прості за своєю природою, і не потребують подальшого поділу на підгрупи. Вони представляють собою різні юрисдикційні рішення, які ухвалюються у відповідь на протиправне діяння. Хоча, ці процесуальні рішення розглядаються у поєднанні з передбаченою процедурою притягнення до відповідальності. Тобто на основі регламентованої процедури відбувається ухвалення рішення, в якому до суб'єкта, що вчинив міжнародне правопорушення, застосовуються відповідні заходи впливу. Натомість, матеріальні підстави є набагато змістовнішими та мають свої індивідуальні особливості. Це зумовлює поділ означених підстав на наступні *підгрупи*:

1) нормативні підстави (являють собою положення актів міжнародного права, які визначають міжнародні зобов'язання суб'єкта, невиконання яких призводить до виникнення міжнародно-правової відповідальності). Інакше кажучи, в нормах міжнародного права вже прописані відповідні санкції за їхнє невиконання, і суб'єкт, який вчиняє правопорушення, апріорі усвідомлює, що до нього будуть застосовані міжнародно-правові санкції;

2) юридичні підстави (являють собою конкретну дію чи бездіяльність суб'єкта міжнародного права, які за суб'єктивними та об'єктивними ознаками кваліфікуються як міжнародне правопорушення). Тобто мається на увазі юридичний факт, який надає потерпілій стороні або уповноваженому органу право ініціювати процедуру переслідування та притягнення до міжнародно-правової відповідальності.

Нормативною підставою може виступати закон, договір чи інше джерело права, за яким або на підставі якого суб'єкт міжнародного права може бути притягнутий до міжнародно-правової відповідальності. До числа означених підстав можна зарахувати: міжнародні договори та звичаї, рішення міжнародних судів, рішення міжнародних (міжурядових) організацій, обов'язкові для виконання державами-членами на підставі їхніх статутів, та односторонні міжнародно-правові акти держав. **Юридичні**

підстави характеризуються сукупністю ознак вчиненого правопорушення, які підлягають правовій оцінці та вжиття заходів реагування. Вони представлені окремими складами правопорушень, наприклад, складом воєнного злочину, який відповідним чином кваліфікується в міжнародному кримінальному праві [377, с. 53]. Отже, юридичні підстави – це по суті неправомірний акт, який мав місце у відносинах між суб'єктами міжнародного права. Неправомірний акт виражається у **міжнародному правопорушенні**, яке являє собою протиправні дії або бездіяльність суб'єкта, що полягають у порушенні норм міжнародного права, через які іншим суб'єктам завдається шкода, і характеризуються певним рівнем міжнародної суспільної небезпеки. З урахуванням цього **ознаками міжнародного правопорушення** є: протиправність, міжнародна суспільна небезпека, караність та причинно-наслідковий зв'язок між діями та наявною шкодою. У структурі міжнародного правопорушення є два важливі **елементи**, а саме:

1) суб'єктивний елемент (персоналізована поведінка суб'єкта, яка мала протиправний характер і призвела до виникнення шкоди);

2) об'єктивний елемент (невиконання суб'єктом встановленого міжнародного зобов'язання, що розглядається як порушення норм міжнародного права).

Зазначені елементи зводять підстави застосування міжнародно-правової відповідальності до двох ключових питань. Перше питання – це на підставі чого суб'єкт міжнародного права буде притягуватися до відповідальності. Це питання вказує на об'єктивний елемент, про який зазначено вище. Також це питання вкладається у зміст нормативних підстав застосування міжнародно-правової відповідальності. Тобто підставою застосування санкцій буде невиконання суб'єктом міжнародних зобов'язань. Друге питання – це за що саме суб'єкт міжнародного права буде нести відповідальність. Воно охоплюється суб'єктивним елементом міжнародного протиправного діяння та відповідає змісту окреслених вище юридичних підстав застосування відповідальності [378, с. 57]. У сучасному міжнародному праві виокремлюють три **види міжнародних правопорушень**: міжнародні злочини (загрожують життєво важливим інтересам міжнародного співтовариства); злочини міжнародного характеру (діяння фізичних осіб, які посягають на інтереси держав); міжнародні делікти (порушення або невиконання державами міжнародних зобов'язань).

Достатньо важливе значення мають **функції міжнародно-правової відповідальності**, під якими слід розуміти напрями впливу інституту відповідальності на міжнародні правовідносини, які дозволяють досягти мети примусових заходів, що застосовуються до суб'єкта міжнародного

³⁷⁷ Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2023. 106 с.

³⁷⁸ Міжнародне публічне право: основи теорії : навчально-методичний посібник / Х. Н. Бехруз, С. С. Андрейченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика. 2023. 252 с.

права, як відповідь на вчинення ним правопорушення. Тобто функції міжнародної відповідальності розкривають цілі застосування окремих примусових санкцій. Через категорію «функції» також можна вийти на розуміння ролі інституту міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у забезпеченні стабільності функціонування міжнародної системи. До **функцій** міжнародної відповідальності належать:

- превентивна функція – існування інституту міжнародної відповідальності стимулює потенційного правопорушника до правомірної поведінки шляхом формалізації переліку негативних наслідків, які будуть покладені на нього в разі вчинення правопорушення;

- охоронна функція – створення системи гарантування інтересів окремих держав та міжнародного співтовариства через окремі міжнародні зобов'язання суб'єктів міжнародного права;

- правовідновлювальна функція – відновлення порушених суб'єктом міжнародного права відносин у сфері міжнародного правопорядку шляхом застосування до винної особи репараційних заходів;

- захисна функція – застосування до суб'єкта міжнародного права, який вчинив міжнародне правопорушення системи примусових каральних заходів, тобто здійснення репресивного впливу на правопорушника у вигляді покладання на нього негативних обов'язків;

- компенсаційна функція – забезпечення відшкодування шкоди потерпілим, яка була завдана суб'єктом міжнародного права через гарантування права на компенсацію та сатисфакцію;

- ідеологічна функція – утвердження концепції мирного співіснування держав та народів, як ключової умови колективної безпеки та засудження міжнародних правопорушень.

Таким чином, **мета міжнародно-правової відповідальності** – це недопущення вчинення суб'єктами міжнародного права правопорушень, а у випадку їхнього вчинення – надання належної правової оцінки протиправним діянням, застосування до винної особи міжнародно-правових санкцій та забезпечення компенсації постраждалим наявної шкоди. Звісно, міжнародні правопорушення можуть мати різний характер та виникати з індивідуальних підстав. Незалежно від цього, інститут відповідальності в міжнародному праві є універсальним правовим інструментом протидії таким правопорушенням та виконує дуже важливу роль, особливо в сучасних умовах, коли ми спостерігаємо зростання агресії та окремих країн змінити архітектуру міжнародної безпеки.

3. Види та форми відповідальності в міжнародному праві

Центральне місце в інституті міжнародно-правової відповідальності посідають її види та форми, які розкривають зміст тих негативних наслідків, що покладаються на суб'єкта міжнародного права, який вчинив правопорушення. У визначенні конкретного виду чи форми відповідаль-

ності, яка застосовуватиметься до винної особи, враховується причинний зв'язок між протиправними діями суб'єкта та наявною шкодою. Саме він визначає ступінь міжнародної небезпеки діяння та характеризує суб'єктивну сторону міжнародно-правового делікту або злочину. Під **видами міжнародної відповідальності** необхідно розуміти індивідуалізовану сукупність однорідних примусових заходів (санкцій), які застосовуються до суб'єкта міжнародного права уповноваженою особою у відповідь на вчинення ним міжнародного правопорушення. Застосування таких примусових заходів відбувається в рамках спеціальної процедури шляхом ухвалення уповноваженою особою відповідного рішення, яке має персональний характер. Персоналізація винної особи є обов'язковою умовою застосування окремих видів міжнародної відповідальності.

У теорії міжнародного права виділяють два типи відповідальності: позитивну та негативну відповідальність [³⁷⁹, с. 274]. **Негативна відповідальність** являє собою окремий вид міжнародно-правової відповідальності, який застосовується до суб'єкта міжнародного права за вчинене ним правопорушення. Отже, за підставами виникнення цей вид відповідальності є деліктним, адже в ньому проявляється реакція міжнародного співтовариства на конкретне правопорушення. Прикладом у даному випадку може бути вчинення збройними силами однієї держави воєнних злочинів та території іншої незалежної країни. **Позитивна відповідальність** також являє собою окремий вид міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у покладанні на суб'єкта міжнародного права обов'язку вжити необхідних заходів для досягнення поставленої мети. Наприклад, у ст. 34 Статуту ООН від 24 жовтня 1945 р. зазначено, що Рада безпеки має повноваження розслідувати міжнародні конфлікти. Отже, у разі невиконання цих повноважень може бути застосована позитивна відповідальність, тобто наголошено на необхідності проведення Радою безпеки ООН відповідного розслідування [³⁸⁰].

Загальноприйнятим у міжнародному праві є поділ відповідальності на матеріальну та нематеріальну. В основі цього поділу є характер правопорушення, тобто делікту, який вчинив суб'єкт міжнародного права. Саме він визначає той вид міжнародно-правової відповідальності, яка буде застосована уповноваженою особою до цього суб'єкта. Необхідно зазначити, що в окремих випадках може бути застосована комбінована відповідальність, тобто поєднання матеріальної та нематеріальної відповідальності, зокрема їхніх окремих форм. **Матеріальна відповідальність** – це вид міжнародно-правової відповідальності, який застосовується уповноваженою особою до винного суб'єкта у вигляді примусових заходів,

³⁷⁹ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури. 2010. 608 с.

³⁸⁰ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 19.01.2025).

що мають на меті відшкодування матеріальної шкоди, яка стала наслідком правопорушення. Це достатньо поширений вид міжнародної відповідальності, оскільки протиправна діяльність здебільшого має свої негативні майнові наслідки для потерпілої сторони.

Нематеріальна відповідальність – це вид міжнародно-правової відповідальності, яка застосовується уповноваженою особою до суб'єкта, що вчинив міжнародне правопорушення у вигляді примусових заходів, метою яких є відновлення прав потерпілої сторони, якій правопорушенням було завдано моральної шкоди. Цей вид відповідальності також достатньо поширений і має певний політичний характер, адже примусові заходи в рамках цього виду міжнародної відповідальності переважно мають характер сатисфакції. Обидва види відповідальності належним чином регламентовані та застосовуються як основний або додатковий вид примусових заходів. Зміст кожного окремого виду міжнародно-правової відповідальності розкривається в її формах, які необхідно детально схарактеризувати.

Під **формою міжнародно-правової відповідальності** слід розуміти примусові заходи, які застосовуються уповноваженим органом у встановленому процесуальному порядку до суб'єкта міжнародного права, який вчинив правопорушення. Можна зазначити, що в них втілюються ті негативні обов'язки, які покладаються на винну особу. Форми міжнародно-правової відповідальності мають такі характерні **рис**и:

- індивідуалізовані на рівні окремих видів міжнародно-правової відповідальності (для кожного виду відповідальності притаманний власний перелік форм, які застосовуються);

- формалізовані в окремих міжнародно-правових джерелах (регламентація є умовою легітимізації цих форм, а також меж їхнього застосування);

- мають чітко визначену мету застосування (спрямовані на відновлення прав потерпілої сторони, відшкодування завданої шкоди, покарання винної сторони тощо);

- санкціонуються спеціально уповноваженим органом (він має відповідну юрисдикцію щодо розгляду справи і винесення рішення стосовно винного суб'єкта міжнародного права).

З урахуванням вищезазначених ознак слід виокремити такі **форми матеріальної відповідальності**:

- 1) репарації – це форма відповідальності, яка полягає у відшкодуванні винною в конфлікті стороною матеріальної шкоди, що стала наслідком міжнародного правопорушення грошима, товарами, послугами, включаючи упущену вигоду. Метою застосування репарації є повне відшкодування матеріальної шкоди потерпілій державі, що на практиці буває достатньо складно реалізувати. Репарації також мають певне ідеологічне навантаження, оскільки сам факт відшкодування шкоди є визнанням винною стороною провини;

- 2) реституція – це форма відповідальності, яка передбачає поновлення за участю винної сторони такого положення або правового стану, який існував до вчинення суб'єктом міжнародного права протиправного діяння. Мета

реституції полягає в тому, щоб за можливості максимально повернутися до того стану і положення, які існували на момент виникнення між сторонами конфлікту (повернення окупованих територій, цінностей, звільнення усіх заручників тощо). Зазвичай повну реституцію дуже складно забезпечити, тому в практиці переважно застосовується часткова реституція. Однак якщо щось не можна повернути в первинний стан, то паралельно застосовується компенсація в частині цього майна або інших активів. Якщо реституція взагалі неможлива, то використовуються репарації;

3) компенсація – це форма відповідальності, яка застосовується на підставі рішення міжнародного суду, згідно з яким винна сторона повинна відшкодувати потерпілій стороні майнову шкоду. Компенсації підлягає дійсна матеріальна шкода (пряма і непряма), тоді як втрачена вигода, як правило, не відшкодовується. У міжнародних договорах дуже часто вказується максимальна сума, що може бути сплачена постраждалій стороні як компенсація за завданий збиток. Своєю чергою, під час реалізації абсолютної відповідальності постраждала сторона в будь-якому разі одержить компенсацію, навіть якщо держава, яка заподіяла збиток, доводитиме, що всі її дії були абсолютно правомірними [³⁸¹, с. 284–287].

Водночас *формами нематеріальної відповідальності* є:

1) репресалії – це форма відповідальності, яка передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків, і реалізується у вигляді односторонніх правомірних примусових дій держави, які спрямовані на відновлення своїх прав, порушених іншою державою, але без застосування сили. Процес застосування репресалій вимагає від держави дотримання обов'язку використання мирної процедури відшкодування збитків. У міжнародному праві репресалії мають бути пропорційними вчиненому правопорушенню, і припиняються з моменту відновлення того стану, який передував правопорушенню;

2) реторсії – форма відповідальності, яка передбачає дії однієї держави, що вчиняються з метою спонукати іншу державу не застосовувати дискримінаційних заходів і відшкодувати заподіяні збитки, поновивши при цьому принцип взаємності у відносинах. Реторсії також мають бути пропорційними діям іншої держави та припиняються після відновлення первинного становища у відносинах. Тобто реторсія є контрзаходом у разі порушення політичних і моральних норм, правил ввічливості. Найчастіше реторсії застосовуються державою в разі дискримінації її громадян на території іншої держави, у разі недружніх обмежень економічних і культурних зв'язків тощо;

3) санкції – це форма відповідальності, яка реалізується у вигляді індивідуальних або колективних правомірних примусових заходів, що вживаються проти держави-порушниці, з метою припинення її неправомірного поведіння або покарання за таке поведіння. Індивідуальні санкції найчастіше зводяться до часткового або повного

³⁸¹ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури. 2010. 608 с.

розриву торгово-економічних відносин, транспортних зв'язків, спортивних контактів. Колективні санкції можуть використовуватися тільки на підставі рішення Ради Безпеки ООН щодо держав, чиї дії становлять загрозу миру або порушення миру. Санкції можуть застосовуватися лише в разі вчинення міжнародного навмисного делікту. Застосування санкцій полягає не лише в компенсації інтересів постраждалої сторони, але й в обмеженні політичних і матеріальних інтересів останньої;

4) сатисфакція – це форма відповідальності, яка полягає в тому, що держава-порушник задовольняє нематеріальні вимоги постраждалої держави. Отже, йдеться не про матеріальні категорії, а про вираження співчуття, публічне вибачення, покарання винних, надання особливих почесностей постраждалій державі, вшанування пам'яті жертв. Сатисфакція передбачає повне відшкодування нематеріальної шкоди, яка не може бути оцінена фінансовими категоріями. Тобто сатисфакція – це швидше відновлення престижу державу шляхом публічного визнання державою-порушницею протиправності своїх дій або політики щодо потерпілої сторони [³⁸², с. 293–296].

Застосування форм матеріальної та нематеріальної відповідальності залежить від контексту міжнародного правопорушення, характеру заподіяної шкоди, а також домовленостей сторін. Пріоритетом є мирні засоби, які супроводжують процес застосування проаналізованих форм міжнародно-правової відповідальності. Залежно від контексту правопорушення відповідальність винної сторони може бути комбінованою, тобто до неї будуть застосовані як матеріальні, так і нематеріальні форми відповідальності.

4. Обставини, які виключають відповідальність держав

Необхідність притягнення до міжнародно-правової відповідальності зумовлена прагненням забезпечити міжнародний правопорядок, мир та безпеку. З цією метою були розроблені окремі види цієї відповідальності та система міжнародно-правових заходів примусу, тобто санкцій, які застосовуються до суб'єктів міжнародного права, що вчинили правопорушення. Однак, за аналогією з національним законодавством, на міжнародному рівні виникає необхідність деталізації таких обставин, які виключають відповідальність держав за міжнародні правопорушення. Тобто ці обставини звільняють від відповідальності через певні особливості самого діяння, яке позиціонується як протиправне. Отже, під **обставинами, які виключають відповідальність держав**, слід розуміти наявні факти, дії або явища, які унеможливлюють застосування до держави міжнародно-правової відповідальності за окремі міжнародні правопорушення, зокрема за наявності заподіяної іншим суб'єктам шкоди [³⁸³, с. 59]. Слід виокремити такі **специфічні умови** застосування означених обставин:

³⁸² Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури. 2010. 608 с.

³⁸³ Міжнародне правосуддя : навчально-методичний посібник / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2023. 106 с.

– доведеність фактів, дій та явищ, які об'єктивно існували на момент вчинення міжнародного правопорушення;

– наявність причинно-наслідкового зв'язку між конкретними фактами, діями, явищами та шкодою, яка була спричинена відповідним правопорушенням;

– обставини, не пов'язані з виною суб'єкта правопорушення або її відсутністю, які позиціонуються як самостійні юридичні факти;

– наявність обставин передбачає зняття із суб'єкта міжнародного права обов'язку відшкодування шкоди чи ліквідації наслідків, спричинених міжнародним правопорушенням;

– характер шкоди (індивідуальна або колективна) не впливає на застосування обставин до кожного окремого міжнародного правопорушення.

Таким чином, обставини, які виключають відповідальність держав за міжнародні правопорушення є достатньо складною правовою категорією, застосування якої потребує врахування та подальшої оцінки багатьох чинників. З урахуванням цього до **числа обставин, які виключають відповідальність держав** слід зарахувати:

1) згоду держави (добровільну згоду держави на дії іншої держави, навіть якщо вони є протиправними, не кваліфікується як міжнародне правопорушення);

2) контрзаходи (вчинення дій, які були б протиправними, якби не здійснювалися у відповідь на правопорушення з метою забезпечення припинення протиправного діяння та отримання відшкодування збитку);

3) форс-мажор і непередбачений випадок (виникнення ситуації, за якої суб'єкт міжнародного права об'єктивно не мав можливості виконати своє зобов'язання);

4) лихо (виникнення надзвичайної ситуації природного чи соціального характеру);

5) стан необхідності (ситуація, за якої в небезпеці опиняються інтереси держави, і держава у відповідь вчиняє заходи щодо їх захисту);

6) самооборону (застосування збройних сил у разі нападу на державу з боку іншої країни) [³⁸⁴, с. 42].

У теорії міжнародного права вищенаведені обставини поділяють на дві **групи**:

1) обставини, які виключають виникнення міжнародно-правової відповідальності. У цьому випадку дії держави, які за нормальних умов кваліфікуються як міжнародне правопорушення, визнаються правомірними та не призводять до застосування відповідальності. При чому формально поведінка держави має всі ознаки складу міжнародного правопорушення;

2) обставини, які виключають реалізацію міжнародно-правової відповідальності. У такій ситуації за окремі дії міжнародно-правова відповідальність, яка настає за правопорушення, фактично не здійснюється,

³⁸⁴ Мисак О. І. Міжнародно-правова відповідальність — традиційний вид відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 41–43.

тобто не реалізується. Слід зазначити, що у цьому випадку дії держави лише зовні схожа на правопорушення, але не містить усіх його ознак [³⁸⁵, с. 292].

На рівні окремих сфер міжнародного правосуддя існують особливості трактування обставин, які виключають відповідальність держав за правопорушення. Наприклад, у *міжнародному кримінальному праві* ці обставини деталізовані в Римському статуті МКС від 17 липня 1998 р. Зокрема, в ст. 31 зазначено такі обставини:

1) якщо особа страждає від психічного захворювання або розладу, що позбавляє її можливості усвідомлювати протиправність чи характер вчинюваного нею діяння або узгоджувати свої дії з вимогами закону;

2) якщо особа перебуває в стані інтоксикації, що позбавляє її можливості усвідомлювати протиправність чи характер вчинюваного нею діяння або узгоджувати свої дії з вимогами закону;

3) якщо особа діє розумно для захисту себе чи іншої особи або (у випадку воєнних злочинів) майна, що є особливо важливим для виживання цієї особи чи іншої особи;

4) якщо особа вчинила діяння, яке є вимушеною реакцією у відповідь на загрозу неминучої смерті або неминучого заподіяння тяжких тілесних ушкоджень чи продовження заподіяння таких ушкоджень їй самій або іншій особі [³⁸⁶].

Питання для самоконтролю

1. Яка мета застосування міжнародно-правової відповідальності?
2. В яких документах регламентовано принципи застосування міжнародно-правової відповідальності?
3. Які підстави застосування міжнародно-правової відповідальності?
4. Що таке міжнародне правопорушення?
5. Як співвідносяться категорії «міжнародний злочин» та «міжнародний делікт»?

³⁸⁵ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури. 2010. 608 с.

³⁸⁶ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Голос України*. 2024. № 110.

Список використаних джерел:

1. Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo. Advisory opinion of 22 July 2010. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf#>
2. Aćić M. International organizations as sui generis subjects of international law. *Acta Politica Polonica*. 2021. № 1 (51). P. 51–66. URL: <http://dx.doi.org/10.18276/ap.2021.51-04>
3. Acquaviva G. Subjects of International Law: A Power-Based Analysis. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. 2005. № 38 (2). P. 345–396.
4. Acquisition of Territorial Sovereignty. Legal Service India. URL: https://www-legalserviceindia-com.translate.goog/legal/article-7369-acquisition-of-territorial-sovereignty.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc
5. Allegations of genocide under the Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (Ukraine v. russian federation). URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>
6. American treaty on pacific settlement. «Pact of Bogota», April 30, 1948. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/intam09.asp
7. Angeli O. Cosmopolitanism, Self-Determination and Territory. London : Palgrave Macmillan UK, 2015. 169 p.
8. Bachmann S. D., Prazauskas M. The Status of Unrecognized Quasi-States and Their Responsibilities Under the Montevideo Convention. *The International Lawyer*. 2019. № 52 (3). P. 393–437.
9. Barkin J. S. International Organization : Theories and Institutions. New York : Palgrave Macmillan, 2006. XII, 185 p.
10. Belarus' involvement in Russia's war of aggression against Ukraine: new EU restrictive measures target trade, services, transport and anti-circumvention. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/29/belarus-involvement-in-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-new-eu-restrictive-measures-target-trade-services-transport-and-anti-circumvention>
11. Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation. Reprint ed. Oxford : Clarendon Press ; London : Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Amen Corner E. C., 1823. XXXIII, 389 p.
12. Boas G. J. Public International Law : Contemporary Principles and Perspectives. 1st ed. Cheltenham UK : Edward Elgar Publishing, 2012. 370 p.
13. Boczek B. A. International Law : A Dictionary. Scarecrow Press, Dictionaries of International Law, № 2, 2005. 477 p.
14. Brownlie I., Crawford, J. Brownlie's Principles of Public International Law. 8th ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. LXXX, 803 p.
15. Case concerning application of the Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (Bosnia and Herzegovina V. Serbia and Montenegro) judgment of 26 february 2007. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf#>

16. Case concerning Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment 12 October 1984. *International Court of Justice, Reports*. 1984. P. 288–290.

17. Case concerning the territory of «Rann of Kutch» (India v. Pakistan) 19 February 1968. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xvii/1-576.pdf

18. Case concerning the territory of «Rann of Kutch» (India v. Pakistan) : Arbitral Award of 30 June 1965. *Reports of International Arbitral Awards*. 1965. Vol. XVIII. 579 p.

19. Case of the S.S. «Lotus». Judgement № 9. 7 Septembre 1927. *Publications of the Permanent Court of International Justice. Series A*. 1927. № 10. 33 p.

20. Case of Ukraine v. russia (re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18) STRASBOURG, 25 June 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22display%22:\[%220%22\],%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2220958/14%22,%2238334/18%22,%2234338/18%22\],%22itemid%22:\[%22001-235139%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22display%22:[%220%22],%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2220958/14%22,%2238334/18%22,%2234338/18%22],%22itemid%22:[%22001-235139%22]})

21. Cassese A. International law. 2nd ed. Oxford : New York : Oxford University Press, 2005. 558 p.

22. Charter of the Organization of American States. *Organization of American States*. URL: <https://www.oas.org/dil/1948%20charter%20of%20the%20organization%20of%20american%20states.pdf>

23. Charter of the United Nations. URL: <https://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

24. CHILE and ARGENTINA. Treaty of peace and friendship (with annexes and maps). Signed at Vatican City on 29 November 1984. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201399/volume-1399-I-23392-English.pdf>

25. Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>

26. Consolidated text: Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. Document 02014R0269-20240527. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R0269-20240527>

27. Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. *League of Nations Treaty Series*. 1936. Vol. 165. P. 20–31.

28. Convention on Temporary Admission (Istanbul Convention, 26 June 1990). URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legal-instruments/conventions-and-agreements/istanbul/istanbul_legal_text_eng.pdf?la=en

29. Countries expel Russian diplomats in protest over Ukraine. URL: <https://it.usembassy.gov/countries-expel-russian-diplomats-in-protest-over-ukraine>

30. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. URL: [https://docs.un.org/en/A/RES/2625%20\(XXV\)](https://docs.un.org/en/A/RES/2625%20(XXV))

31. Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples (1960). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dicc/dicc_e.pdf

32. Delbez L. Du territoire dans ses rapports avec l'Etat. *Revue générale de droit international public*. 1932. T. 39 (1932-4). P. 705–738.

33. Dworkin R. M. Is Law a System of Rules? Essays in Legal Philosophy / ed. R. S. Summers. Berkeley : University of California Press, 1968. P. 25–60.

34. EU adopts fifth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/08/eu-adopts-fifth-round-of-sanctions-against-russia-over-its-military-aggression-against-ukraine>

35. European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations (ETS № 124). *Council of Europe*. URL : <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=124>

36. General information of the treaty: A-40: convention on the rights and duties of states. *Multilateral Treaty. Department of International Law. OAS*. URL: <https://www.oas.org/juridico/english/sigs/a-40.html#United%20States>

37. Grand Chamber judgment Ukraine v. Russia (re Crimea) – multiple violations in case brought by Ukraine against Russia concerning Crimea. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22003-7981802-11134245%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22003-7981802-11134245%22]});

38. Hayek F. A. Law, Legislation and Liberty. London : Routledge. Printed and bound in Great Britain by T. J. International Ltd, Padstow, Cornwall, 1998. XXI, 244 p.

39. Higgins R. Policy Considerations and the International Judicial Process. *International and Comparative Law Quarterly*. 1968. Vol. 17. P. 58–84.

40. Higgins R. The Identity of International Law. *International Law. Teaching and Practice* / ed. by Bin Cheng. London, 1982. P. 37–38.

41. International Law Commission. A/CN.4/L.967. Peremptory norms of general international law (jus cogens): texts of the draft conclusions and annex adopted by the Drafting Committee on second reading. Identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens). 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/339/00/pdf/g2233900.pdf>

42. Jadhav case (India v. Pakistan). URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/168/168-20190717-PRE-01-00-EN.pdf>

43. Kelsen H. *Théorie pure du droit*. Paris: Dalloz, 1962. 496 p.

44. Klabbers J. The subjects of international law. In: *International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 67–90. DOI: 10.1017/CBO9781139022569.007

45. La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements. Session de Bruxelles – 1936. *Institut de droit international. Justitia et pace*. URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1936_bruux_01_fr.pdf

46. Lauterpacht H. The Subjects of the Law of Nations. *Law Quarterly Review*. 1947. Vol. 63. P. 438–460.

47. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Resolution Parliamentary Assembly 2482 (2023) on 26 January 2023. URL: <https://pace.coe.int/pdf/af950f18903d947bda73c9e0a7689a2f41e9128cd2da8bd1bc2211277e4e666a?title=Res.%202482.pdf>

48. Legal consequences arising from the policies and practices of Israel in the occupied Palestinian territory, including east Jerusalem. 19 July 2024. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf#>

49. Legal consequences of the construction of a wall in the occupied Palestinian territory. Advisory opinion of 9 July 2004. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf#>

50. Longman dictionary of contemporary English / dir. Della Summers. Pearson Education Limited. Twelfth impression, 2008. 1950 p.

51. Maritime delimitation in the black sea (Romania v. Ukraine) judgment of 3 February 2009. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/132/132-20090203-JUD-01-00-EN.pdf#>

52. Members and Observers. *World Trade Organization*. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm

53. Membership. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/en/about-us/wco-members/membership.aspx>

54. Merezhko A. Psychological Theory of International Law (Public and Private) : monograph. Odessa : Feniks, 2012. 244 p.

55. Moore M. A Political Theory of Territory. New York : Oxford University Press, 2015. 280 p.

56. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ParticipationStatus.aspx?clang=_en

57. New Vision of the Secretary-General for the Rule of Law. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/wp-content/uploads/2023/10/Rule-of-Law-New-Vision-English.pdf>

58. New Webster's dictionary and thesaurus of the English Language. Lexicon Publications, Inc. ; Danbury, Ct. – Rev. and updated ed., 1993. 1248 p.

59. Nkala J. The United Nations, International Law, and the Rhodesian Independence Crisis. Oxford : Oxford University Press, 1985. XII, 288 p.

60. Permanent Court of International Justice (P.C.I.J.). Advisory Opinion, 4 September 1924. *Reports of P.C.I.J., Series B*, № 9, at 10.

61. Rann Of Kutch (Cease-Fire). Vol. 715: debated on Wednesday 30 June 1965. URL: [https://hansard.parliament.uk/commons/1965-06-30/debates/15c979cf-8dcc-402f-933c-3e576a4ca1a4/RannOfKutch\(Cease-Fire\)](https://hansard.parliament.uk/commons/1965-06-30/debates/15c979cf-8dcc-402f-933c-3e576a4ca1a4/RannOfKutch(Cease-Fire))

62. Reports of international arbitral awards. recueil des sentences arbitrales. Dispute between Argentina and Chile concerning the Beagle Channel, 18 February 1977. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXI/53-264.pdf

63. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe. (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428th meeting of the Ministers' Deputies) URL: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEReference%22:\[%22CM/Res\(2022\)2%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\],%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680a5da51%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEReference%22:[%22CM/Res(2022)2%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22],%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a5da51%22]})

64. Responsibility of international organizations : texts and titles of draft articles 1 to 67/adopted by the Drafting Committee on 2nd reading in 2011. *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/705710?ln=en&v=pdf>

65. Roucounas Emmanuel. Manila Declaration on the Peaceful Settlement of International Disputes New York, 15 November 1982. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/mdpsid/mdpsid.html>

66. Rousseau Ch. Principes du droit international public. Recueil des cours de l'Académie de droit international de La Haye. 1958. T. 93 (1958-1). P. 369–571.

67. Russia's war of aggression against Ukraine: comprehensive EU's 14th package of sanctions cracks down on circumvention and adopts energy measures. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/24/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-comprehensive-eu-s-14th-package-of-sanctions-cracks-down-on-circumvention-and-adopts-energy-measures>

68. Russia's war of aggression against Ukraine: EU adopts 12th package of economic and individual sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/18/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-eu-adopts-12th-package-of-economic-and-individual-sanctions>

69. See *Guinea-Bissau v. Guinea*, Arbitral Award of 14 February 1985, in *Rev. Gen. Dr. Int.*, 1985, at. 193 ff., para. 120. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XIX/149-196.pdf

70. Statute of the Council of Europe of May 5, 1949. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>

71. Statute of the International Law Commission 1947. URL: <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/statute/statute.pdf>

72. Stilz A. *Territorial Sovereignty: A Philosophical Exploration*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 280 p.

73. Territorial and Maritime Dispute (*Nicaragua v. Colombia*) Summary 2012/5. 19 Novem. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/124/17180.pdf#>

74. The elaboration of general multilateral conventions and of non-contractual instruments having a normative function or objective. *Annuaire de l'Institut de Droit International*. 1986. Vol. 61. T. 2. P. 257–267.

75. The UN and Civil Society. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/get-involved/un-and-civil-society>

76. The Waitangi Tribunal. *Nau Mai, Haere Mai*. URL: <https://www.waitangitribunal.govt.nz>

77. Udeariry N. To What Extent do International Organizations Possess International Legal Personality? (September 15, 2011). URL: <https://ssrn.com/abstract=2052555> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2052555>

78. United Nations. Treaty Collection. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. URL: https://treaties.un.org/pages/Treaties.aspx?id=4&subid=A&clang=_en

79. Vienna Convention on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts. Vienna, 8 April 1983. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=III-12&chapter=3&clang=_en

80. Vienna Convention on succession of States in respect of treaties. Vienna, 23 August 1978. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-2&chapter=23&clang=_en

81. Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh>

82. Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening) judgment of 31 march 2014. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/148/148-20140331-JUD-01-00-EN.pdf#>

83. Акт проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. № 1427-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

84. Алма-Атинська декларація від 21 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_189#Text

85. Американська конвенція з прав людини 1969 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/Rzoas3con.html> (дата звернення: 06.01.2025).

86. Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

87. Африканська хартія прав людини і народів від 21 жовтня 1986 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення: 08.01.2025).

88. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одіссей, 2008. 704 с.

89. Богатчук Д. П. Щодо сфери застосування принципу добросовісного виконання зобов'язань в міжнародному праві. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 220–225.

90. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підруч. / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

91. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Бусел В. Т. та ін. ; голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 5-те, з дод. і допов. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

92. Відповідальність держав за міжнародно-правові діяння : Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 13 грудня 2016 р. № 68/104. URL: <https://undocs.org/A/RES/68/104> (дата звернення 12.01.2025).

93. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

94. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

95. Грабарь В. Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium*. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8 : Міжнародне право / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Н. Денисова. Київ : Юридична книга, 2004. С. 476–508.

96. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

97. Денисенко В. В. *Jus gentium*: проблема становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету* : збірник наукових статей. *Юридичні науки*. 2010. № 3. С. 7–12.

98. Державна авіаційна служба України. URL: <https://avia.gov.ua/pro-nas/mizhnarodna-diyalnist/ugodi-pro-povitryane-spoluchennya>

99. Довгерт А. С., Кисіль В. І. Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник. Київ : Правова єдність, 2012. 374 с.

100. Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів СРСР від 4 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_155#Text

101. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Академія, 2002. Т. 3. 952 с.

102. Жукорська Я. М. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 36–40.

103. Завгородня В. М. Роль Африканського суду із прав людини та народів у захисті прав людини на африканському континенті. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 317–319.

104. Канєнберг-Сандул О. К. Еволюція створення системи міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 317–319.

105. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення 1998 р. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPU_krainian.pdf С. 7.

106. Коверзнев М. С., Коверзнева Г. П. Відповідальність в міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. № 13. С. 49–56.

107. Конвенція з примирення та арбітражу в рамках НБСЄ від 15 грудня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a11#Text

108. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU82K23R> (дата звернення: 04.01.2025).

109. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 7 груд. 1944 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 40. Ст. 2667.

110. Конвенція про створення Ради митного співробітництва від 15 грудня 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_184#Text

111. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

112. Мамон З. Гносеологія міжнародного публічного арбітражу. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2006. № 5. С. 69–75.

113. Меморандум про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього СРСР, які представляють взаємний інтерес від 6 липня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_231#Text

114. Мисак О. І. Міжнародно-правова відповідальність – традиційний вид відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 41–43.

115. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Киотська конвенція) від 18 травня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text

116. Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовт. 1982 р. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 12. Т. 2. Ст. 789.

117. Міжнародне право : навч. посіб. / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

118. Міжнародне правосуддя : навч.-метод. посіб. / О. К. Канєнберг-Сандул, В. В. Форманюк, Н. В. Хендель ; за ред. проф. Х. Н. Бехруза ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 106 с.

119. Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / В. В. Мицик та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 416 с.

120. Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посіб. / Х. Н. Бехруз та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

121. Неделько Н. «Великий окупаційний корпус»: Росія замінює населення окупованих територій своїм? Донбас.Реалії. «Радіо Свобода». 07 березня 2024 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyski-zarobitchany-na-okupovanykh/32841005.html>

122. Палєєва Ю. С. Спеціалізовані омбудсмени в зарубіжних країнах: досвід для України. *Альманах міжнародного права*. 2015. № 7. С. 84–91.

123. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ, 2010. 396 с.

124. Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ : Знання, 2007. 262 с.

125. Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

126. Перепьолкін С. М. Міжнародне митне право у сучасному вимірі: теоретичний, методологічний та прикладний аспекти : монографія. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2020. 360 с.

127. Повітряний кодекс України : Закон України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI. *Відом. Верх. Ради України*. 2011. № 48–49. Ст. 536.

128. Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#n2

129. Про захист прав людини і основоположних свобод : Європейська конвенція від 04 листопада 1950 року. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.

130. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24 квітня 1994 р. № 4002-XII. *Голос України*. 1994.

131. Про міжнародні угоди про врегулювання в результаті медіації : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12 вересня 2020 р. URL: <https://www.international-arbitration-attorney.com/uk/2018-singapore-convention-on-mediation> (дата звернення: 09.01.2025).

132. Про порядок ратифікації Угоди між Україною та РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР : Постанова Верховної Ради України від 19 лютого 1997 р. № 86/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/97-%D0%B2%D1%80#Text>

133. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

134. Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. : Закон України від 12 листоп. 1994 р. № 248/94-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 47. Ст. 421.

135. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. *Голос України*. 2024. № 110.

136. Рішення про участь держав – учасниць СНД в Договорі між СРСР і США про ліквідацію їх ракет середньої дальності та меншої дальності дії від 9 жовтня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_079#Text

137. Рішення Ради Глав держав Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_217#Text

138. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

139. Сироїд Т. Л., Гавриленко О. А., Фоміна Л. О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Право, 2021. 462 с.

140. Статут Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: <https://www.un.org/ru/icj/statut.shtml> (дата звернення: 04.01.2025).

141. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 19.01.2025).

142. Суверенний Мальтійській орден. Посольство в Україні. URL: <https://surl.li/utthec>

143. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права : проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.

144. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. В. Е. Теліпко. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

145. Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

146. Угода між Україною і РФ про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР від підписано 9 грудня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_055#Text

147. Угода про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_342#Text

148. Угода про розподіл всієї власності колишнього СРСР за кордоном від 6 липня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_022#Text

149. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text

150. Україна порушує справу проти Російської Федерації та просить суд вказати тимчасові заходи 27 лютого 2022 р. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220227-PRE-01-00-EN.pdf>;

151. Форманюк В. В., Канєнберг-Сандул О. К. Загальні аспекти міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 486–488.

152. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. URL: https://zakon.rada.govA.ua/laws/show/994_209#Text

153. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5 : П–С. 736 с.

154. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К–М. 792 с.

Навчальне видання

**Перепьолкін Сергій Михайлович
Трескін Дмитро Олександрович
Філатов Віктор Вікторович
Філянніна Людмила Анатоліївна**

За заг. ред. С. М. Перепьолкіна

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО ТОМ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ

Підручник

Редактори: Т. П. Дерев'янка, О. О. Смирнова

Підписано до друку 23.06.2025. Формат 69×84 1/16.

Ум. друк. арк. 15,63 .

Облік.-вид. арк. 13,89.

Папір офсетний.

Тираж 100 прим.

Замовлення № 34.

Дніпро: Університет митної справи та фінансів (свідоцтво про
видавничу діяльність ДК № 6198 від 24.05.2018 р.)

49000, м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4.